

БГУ жарчысы Вестник БГУ

№ 2(40)
2017

К.КАРАСАЕВ атындагы БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИНИН ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ БИШКЕКСКОГО ГУМАНИТАРНОГО УНИВЕРСИТЕТА им. К.КАРАСАЕВА

ISBN 9967-410-59-0

Башкы редактор

А.И. МУСАЕВ

филология илимдеринин доктору, профессор

Башкы редактордун орун басары

С.И. ИСКЕНДЕРОВА

филология илимдеринин доктору, профессор

РЕДАКЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

АКМАТАЛИЕВ А.А. - филология илимдеринин доктору, академик

БАЙГАЗИЕВ С.Б. - филология илимдеринин доктору, профессор

ИСАЕВ К.И. - философия илимдеринин доктору, профессор

КАНИМЕТОВ Ж.К. - педагогика илимдеринин доктору, профессор

МАВЛЯНОВ А.С. - техника илимдеринин доктору, профессор

САДЫКОВ А.С. - филология илимдеринин доктору, профессор

ИЛИМИЙ-РЕДАКЦИЯЛЫК КОЛЛЕГИЯНЫН МҮЧӨЛӨРҮ

АБДУЖАБАРОВ Х.А. - тарых илимдеринин кандидаты

АКМАТОВ Б.М. - педагогика илимдеринин доктору

АСАНОВА А.А. - филология илимдеринин кандидаты

ЕЛЕБЕСОВА С.А. - педагогика илимдеринин кандидаты

ИСМАИЛОВА Э.И. - философия илимдеринин доктору, профессор

ИШЕМКУЛОВ Т.И. - профессор

КОЗУЕВ Д.И. - филология илимдеринин кандидаты

МАШРАПОВ Т.Т. - тарых илимдеринин кандидаты

ОРОЗАЛИЕВ Э.С. - философия илимдеринин доктору, профессор

САВИН В.Е. - экономика илимдеринин доктору, профессор

СЕЙИТБАЕВ Б.Т. - саясий илимдеринин кандидаты

ТОКСОНБАЕВ Р. - педагогика илимдеринин доктору, профессор

ЧОГУЛДУРОВ М.Д. - география илимдеринин кандидаты

Илимий журнал 2003-жылы
негизделген
Жылына 4 жолу жарык көрөт

Журнал КРнын Адилет министрлигинен
2001-жылы 2-мартта каттоодон өткөн.
Каттоо күбөлүгү № 504

© К.Карасаев атындагы Бишкек
гуманитардык университети

Вестник БГУ БГУ жарчысы

№ 2(40)
2017

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ БИШКЕКСКОГО ГУМАНИТАРНОГО УНИВЕРСИТЕТА им. К.КАРАСАЕВА
К.КАРАСАЕВ атындагы БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИНИН ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ

ISBN 9967-410-59-0

Главный редактор
А.И. МУСАЕВ

доктор филологических наук, профессор

Заместитель главного редактора
С.И. ИСКЕНДЕРОВА

доктор филологических наук, профессор

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

АКМАТАЛИЕВ А.А. - доктор филологических наук, академик
БАЙГАЗИЕВ С.Б. - доктор филологических наук, профессор
ИСАЕВ К.И. - доктор философских наук, профессор
КАНИМЕТОВ Ж.К. - доктор педагогических наук, профессор
МАВЛЯНОВ А.С. - доктор технических наук, профессор
САДЫКОВ А.С. - доктор филологических наук, профессор

ЧЛЕНЫ НАУЧНО-РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

АБДУЖАБАРОВ Х.А. - кандидат исторических наук
АКМАТОВ Б. - доктор педагогических наук
АСАНОВА А.А. - кандидат филологических наук
ЕЛЕБЕСОВА С.А. - кандидат педагогических наук
ИСМАИЛОВА Э.И. - доктор философских наук, профессор
ИШЕМКУЛОВ Т.И. - профессор
КОЗУЕВ Д.И. - кандидат филологических наук
МАШРАПОВ Т.Т. - кандидат исторических наук
ОРОЗАЛИЕВ Э.С. - доктор философских наук, профессор
САВИН В.Е. - доктор экономических наук, профессор
СЕЙИТБАЕВ Б.Т. - кандидат политических наук
ТОКСОНБАЕВ Р. - доктор педагогических наук, профессор
ЧОГУЛДУРОВ М.Д. - кандидат географических наук

Научный журнал основан
в 2003 г.
Выходит четыре раза в год

Журнал зарегистрирован в Министерстве
Юстиции КР 2 марта 2001 г.
Свидетельство о регистрации № 504

© Бишкекский гуманитарный
университет им. К.Карасаева

УДК: 372.881.1 (575.2) (04)

А.Т.Карымишакова,
БГУнун доценти, фил.ил.канд.
E-mail: talgarovna@gmail.com

КЫЗМАТЧЫ СӨЗДӨР ТЕКСТ ТҮЗҮҮЧҮ ТИЛДИК КАРАЖАТТАР КАТАРЫ

СЛУЖЕБНЫЕ СЛОВА КАК ТЕКСТООБРАЗУЮЩИЕ ЯЗЫКОВЫЕ СРЕДСТВА

THE FUNCTION WORDS AS THE TEXT-FORMING LINGUISTIC MEANS

Аннотация: Бул макаладан кызматчы сөздөр сөзгө, сөз айкашына, сүйлөмгө түрдүү кошумча маанилерди кийирүү менен гана чектелбестен, сүйлөмгө (текстке) толук кандуу семантика да тартуулоого жөндөмдүү экендигинен маалымат алууга болот.

Түйүндүү сөздөр: кызматчы сөздөр, жандоочтор, байламталар, бөлүкчөлөр, текст түзүүчү тилдик каражаттар.

Аннотация: В данной статье речь пойдет о том, что служебные слова служат не только для внесения различных дополнительных оттенков словам, словосочетаниям, предложениям, но и способны дополнить предложения (текст) полноценным смысловым значением (семантикой).

Ключевые слова: служебные слова, послелоги, союзы, частицы, текстообразующие языковые средства.

Abstract: This article verifies that the function words serve both, for complementing various additional undertones to words, phrases and sentences, and are able to supplement the sentences (texts) with a meaningful semantics.

Keywords: service words, postpositions, conjunctions, particles, text-forming linguistic means.

Кызматчы сөздөр өз алдынча сөз түркүмү катары морфологиянын изилдөө объектиси болуп эсептелери белгилүү [1; 2]. Аларда лексикалык маани басандатылган, грамматикалык маани басымдуу болгондуктан, толук маанилүү сөздөрдөн айырмаланып, семантикасы тар масштабда алганда сүйлөм контекстинде, кең масштабда алганда текст ичинде ачылат [3; 4]. Башкача айтканда, кызматчы сөздөр - жогорку өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу морфологиянын гана изилдөө проблемасы болбостон, синтаксис менен да түздөн-түз байланыштуу маселе. Кызматчы сөздөрдөгү мындай өзгөчөлүктөрдү биз бүтүндөй бир текстти талдаган учурда даана байкай алабыз. Мындан тышкары кызматчы сөздөрдүн кыйла бөлүгү эмоция-экспрессия жаратуучу каражат катары белгилүү болгондуктан, көркөм чыгармага, өзгөчө оозеки кепке көркөмдүк, кооздук тартуулайт. Карапайым сүйлөө кебин

жандуу, кооз, уккулуктуу, түшүнүктүү жана жеткиликтүү кылып өзгөртөт. Ошондуктан кызматчы сөздөрдү изилдеген айрым окумуштуулар аларды креативдүү бөтөнчөлүгү бар сөздөр деп туура белгилешет [5].

Бул макалада биз сүйлөшүү кебинин үлгүсү болгон Ж.Бөкөмбаевдин “Каргаша” драмасынын негизинде [6. 202-220-б.] кызматчы сөздөрдүн текст жаратуучу мүмкүнчүлүктөрүн белгилөө менен бирге, алардын көркөм сөз каражаты катары ролун да көрсөтүп өтмөкчүбүз. Мындан тышкары кызматчы сөздөрдүн жогоруда аталган текст ичинде колдонулуш жыштыгын да аныктап көрсөтмөкчүбүз. Себеби кызматчы сөздөр жалпы саны боюнча анча көп эмес сөздөрдүн тобун түзсө да, айрым окумуштуулардын билдирүүлөрүнө караганда, колдонулуш жыштыгы боюнча маани берүүчү сөз түркүмдөрүнүн ар биринен арбын деп эсептелет [7. 132-б.].

Анда эмесе фактыга кайрылалы. Алгач болгону тогуз барактан турган аталган драмалык чыгармада жалпы жону канча кызматчы сөз колдонулат болду экен деген суроого жооп издейли. Ошондо бул чакан драмалык чыгармада жалпы саны 151ди түзгөн кызматчы сөз кезигери аныкталды. Булардын ичинен бир сүйлөм ичинде эки, үч кызматчы сөз катышкандары 17 жолу кезигери аныкталса, бир сүйлөм ичинде бирден гана кызматчы сөз катышкандары 112 жолу кезигери такталды. Жалпы жыйынтыгында бул чакан текст ичинде жогоруда белгиленгендей 151 кызматчы сөз кезигери тастыкталды. Бул текстте жолуккан кызматчы сөздөрдү түрлөрүнө карай классификациялай келгенде сан жагынан эң эле арбын жолукканы бөлүкчөлөр болуп чыкты. Бирден эсептегенде алардын (бөлүкчөлөрдүн) 17 түрү кезигери дайын болду. Бул бөлүкчөлөрдү чыгыш теги боюнча чыныгы (нака) бөлүкчөлөр жана функционалдык бөлүкчөлөр деген өзгөчөлүктөрү боюнча ажыратып караганда чыныгы бөлүкчөлөрдүн жалпы саны он бирди түзөрү аныкталды. Алар: **эле, эч, да, беле, абдан, өтө, го, деги, гана, эң, деле**. Ал эми функционалдык бөлүкчөлөрдүн жалпы саны алтыны түзөрү такталды. Алар: **эми, болсо, деген, ушул, бир, дагы**. Жандоочтор менен байламталардын төрттөн гана түрү кезигери аныкталды. Жандоочтордун **үчүн, боюнча, менен, кийин** деген түрлөрү кезиксе, байламталардын **бирок, менен, же, эгер** деген түрлөрү жолугары белгилүү болду. Мындан тышкары бир сүйлөм ичинде канча кызматчы сөз жана алардын кандай түрлөрү кезигет болду экен деген суроого төмөнкүдөй жооптор табылды. Ошондо бир гана кызматчы сөздүн (же жандоочтордун, же байламталардын, же бөлүкчөлөрдүн) бир сүйлөм ичинде жолуккандары төмөнкүлөр болду: **менен ... менен** (жандооч), **да ... да** (бөлүкчө, бирок **да** илимде белгилүү болгондой, көп учурда бир эле мезгилде бөлүкчөлүк да, байламталык да милдет аткарып, бөлүкчө-байламта деген татаал аталышка да ээ), **эң, эле, да** (бөлүкчө), **алда (качан), эле** (бөлүкчө), **кандай ... ошондой** (байламта), **же... же** (байламта). Ал эми ар түрдүү кызматчы сөздөрдүн бир сүйлөм ичинде жолуккандарына (тактап айтканда, алгач жандооч андан кийин бөлүкчөлөрдүн кезигишине) төмөнкүлөрдү киргизүүгө болот: **менен, гана; үчүн, эң; кийин, эле; менен, да; үчүн, гана; менен, эле, да**. Тексттеги алгачкы сүйлөмдө эки бөлүкчөнүн катар келип, соңунда бир жандоочтун келиши бир жолу гана кезигери да маалым болду. Алар: **да, эле, кийин**.

Ошентип, кызматчы сөздөрдүн оозеки кептин үлгүсү болгон чакан драмалык чыгармада алардын колдонулуш жыштыгы менен катар, бир сүйлөм ичинде ар кандай түрүнүн кезигиши аныкталып чыккан соң, макаланын негизги маңызын ачып берчү өзөктүү маселеге, тактап айтканда, кызматчы сөздөрдүн текст түзүүчү каражат боло аларын аныктаган урунттуу учурларга токтолмокчубуз. Аны үчүн алгач биз эки, үч кызматчы сөздүн бир сүйлөм ичинде колдонулгандарын бир-бирден талдоого алганга аракет кылабыз: *Асан* – (Жакасын карманып). Сен укпасаң, албетте, ит угат **да**, оой тобо, ушул айылдын бериштелүүсү **эле** сен элең, сен минтип отургандан **кийин**, замандын куурулуп, жердин өрттөнгөнү ошол. Мында оозеки кептин мыкты үлгүсү болгон аталган сүйлөмдүн чы-

ныгы ажары анын жазуу формасындагы вариантына салыштырмалуу оозеки сүйлөшүү учурундагысы түрдүү интонациялар, эмоция-экспрессиялар аркылуу апогейине жетип ачылып турганын аны окуур менен даана байкоого болот. Бирок мындай мыкты тексттин жаралышына кызматчы сөздөрдүн да зор таасири бар экенин танууга болбойт. Аны далилдөө максатында биз алгач аталган сүйлөмдү кызматчы сөздөрү менен кошо сүйлөм кандай болсо эч нерсесин бузбастан кайра кайталап берип, андан соң ушул эле сүйлөмдөн кызматчы сөздөрүн түшүрүп салуу менен, салыштырып көрсөк сүйлөмдүн кунары качып супсак болуп, ал эмес каармандын айтайын деген ою так эмес, түшүнүүгө кыйын болуп калганын да дароо туя алабыз: *Асан* – (Жакасын карманып). Сен укпасаң, албетте, ит угат **да**, оой тобо, ушул айылдын бериштелүүсү **эле** сен элең, сен минтип отургандан **кийин**, замандын куурулуп, жердин өрттөнгөнү ошол. Салыштырыңыз: *Асан* – (Жакасын карманып). Сен укпасаң, албетте, ит угат, оой тобо, ушул айылдын бериштелүүсү сен элең, сен минтип отургандан, замандын куурулуп, жердин өрттөнгөнү ошол. Демек, кийинки (кызматчы сөздөрсүз) сүйлөмдөн жалпы жонунан негизги ойду түшүнүүгө болгон менен, чынында эле, сүйлөм пикирлешип жаткан адамга жугумсуз, уккулуксуз, башкача айтканда, кулакка жагымсыз болуп өзгөргөнүн даана эле байкоого болот. Тактап айтканда, татаал сүйлөмдүн биринчи бөлүгүн **да** бөлүкчөсүз (оой тобо, ушул айылдын бериштелүүсү сен элең) уга турган болсок, анда сүйлөмдүн бул бөлүгү кыйла орой угуларын байкай алабыз. Ал эми бул бөлүктү **да** бөлүкчөлүү кабылдасак, (сен укпасаң, албетте, ит угат **да**), анда **да** аныктагыч-тактагыч бөлүкчөсү аркылуу ырастоо, баса белгилөө мааниси менен катар, каарман тарабынан айтайын деген ой жеткиликтүү, түшүнүктүү, кооз мүнөзгө ээ болгонун көрүүгө болот. Бул татаал сүйлөмдүн ортоңку бөлүгүндө (ушул айылдын бериштелүүсү **эле** сен элең) **эле** бөлүкчөсү аркылуу чектөө мааниси кошумчалануу аркылуу ушул айылдын периштедей болгон сулуусу жалгыз сен ганасың, сенден башка жок деген маани туюнтулуп турат. Эгер сүйлөмдүн бул бөлүгүндө **эле** бөлүкчөсү катышпаган болсо, анда мындай чектөө болмок эмес да, айылдын периштедей болгон сулуусу сенсиз деген ой айтылганы менен, сен сыяктуулар дагы болушу мүмкүн деген ойдун орун алышы да мүмкүн болуп калмак. Бул сүйлөмдүн андан аркы (сен минтип отургандан **кийин**, замандын куурулуп, жердин өрттөнгөнү ошол) бөлүгүн жогоркудай эле кызматчы сөзүн алып салып (сен минтип отургандан, замандын куурулуп, жердин өрттөнгөнү ошол) талдоону улантсак, анда бул татаал сүйлөмдүн мындан мурунку (**да, эле** бөлүкчөлүү) эки бөлүгүнөн айырмаланып, бул акыркы бөлүгүндө айтыла турган ой түшүнүксүз абалда болуп калганын көрүүгө болот. Анын негизги себеби жандоочтор (анын ичинде **кийин** жандоочу да) илимде айрым окумуштуулар тарабынан лексикалык мааниси жок сөз катары кээде кабылданганы менен, сүйлөмдүн толук кандуу семантикалуу болушун алар (**кийин** жандоочу да) уюштуруп каларын бул факты катары тартылган мисал таптак далилдеп турат. Демек, ушул, жана башка ушул сыяктуу толгон мисалдар кийинки атайын илимий иликтөөлөрдө такай баса белгиленип келгендей, кыз-

матчы сөздөрдө лексикалык маани такыр жок эмес, бар деп, бирок бул лексикалык маани толук маанилүү сөздөрдөн айырмалуу деп сыпатталганына толук кошулууга болот (Караңыз: Султанбаева). Тактап айтканда, кызматчы сөздөрдө лексикалык маани басаңдатылган абалда болсо да бар, ал эми грамматикалык маани басымдуу деген окумуштуулардын пикиринин туура экенин тилдеги факты-материалдар ар дайым далилдейт. Демек, мындан айрым кызматчы сөздөр сүйлөмгө (текстке) кошумча маани эле кийирип тим болбостон, сүйлөмдүн (тексттин) семантикасын да толук кандуу кылып уюштуруучу тилдик каражат болуп эсептелерине тексттеги улам бир сүйлөмдү талдаган сайын утуру ынана беребиз.

Мындан ары да текст ичиндеги семантиканын өзгөрүүлөргө кандай дуушар болорун даана байкаш үчүн эми үч сүйлөмдү чогуу алып, аларды алгач кызматчы сөздөрү менен кошо (б.а. сүйлөм кандай болсо, ошол турпатында), андан кийин кызматчы сөздөрүн түшүрүп салып карап көрсөк: *Асан* – Катын кишиге душман. Кечеги полномочун **менен гана** өбүшүп, жытташып отургандыр. *Турдубай* – Бул томоакты алдоо **менен**, арбоо **менен** колго түшүрүп, Айымхандын көзүн жок кылуу керек. *Турдубай* – ...Ошондуктан элди колхозго каршы үндөө **үчүн эң** мурун Айымхандын канын төгүү керек. Салыштырыңыз: *Асан* – Катын кишиге душман. Кечеги полномочун өбүшүп, жытташып отургандыр. *Турдубай* – Бул томоакты алдоо, арбоо колго түшүрүп, Айымхандын көзүн жок кылуу керек. *Турдубай* – ...Ошондуктан элди колхозго каршы үндөө мурун Айымхандын канын төгүү керек. Бул салыштырылып жаткан варианттардан кызматчы сөздөрсүз сүйлөмдөрдө (текстте) кандай өзгөрүүлөр орун алганын таптак эле көрө алдык. Бул жерде ар бир сүйлөмдөгү кызматчы сөздүн ролун дагы да бышыктай кете турган болсок, төмөнкүдөй картинаны көрө алабыз: ...Кечеги полномочун **менен гана** өбүшүп, жытташып отургандыр деген маанидеги 1-сүйлөмдүн ордуна ...Кечеги полномочун өбүшүп, жытташып отургандыр деген семантикалык жактан такыр башка түшүнүктөгү сүйлөм уюшулуп калганын көрө алабыз. Башкача айтканда, негизги тексттегидей болуп каармандын билдиреин жөн ою Айымкан жөнүндө болбостон, полномочун жөнүндө гана болгондой, тактап айтканда, окуя Айымканга эч кандай тиешеси жоктой болуп, сүйлөмдүн мазмуну орду-түбү менен өзгөрүп кеткенин көрүүгө болот. Мындай өзгөрүүнүн болушуна **менен** жандоочунун түшүп калышы эң негизги себеп болгонун көрүп, анын сүйлөмдө кадимки эле толук маанилүү сөздөр сыяктуу ролу бар экенине күбө боло алабыз. Ал эми оозеки кепте бул сүйлөмдүн ичиндеги **гана** бөлүкчөсү өзүнүн чектөө маанисине караганда, эмоция-экспрессия жаратуучу каражат катары колдонулганын сүйлөмдү үн чыгарып окуганда абдан жакшы туя алабыз. Кийинки сүйлөмдөн да (Бул томоакты алдоо **менен**, арбоо **менен** колго түшүрүп...) эки кайталанып кезиккен **менен** жандоочун түшүрүп салып (Бул томоакты алдоо, арбоо колго түшүрүп...) текстке назар салганда да, ал жандоочтун сүйлөмдөгү чыныгы ролун даана көрө алабыз. Башкача айтканда, **менен** жандоочусуз бул сүйлөм өзүнүн сүйлөмдүк касиетин биротоло жоготуп, түшүнүксүз сөздөрдүн жыйындысына айланып калганын көрө алдык. Үчүнчү сүйлөм-

дөн да (*Турдубай* – ...Ошондуктан элди колхозго каршы үндөө **үчүн эң** мурун Айымхандын канын төгүү керек) **үчүн, эң** кызматчы сөздөрүн (жандооч менен бөлүкчөнү) түшүрүп салып, аны кайра окуганда (*Турдубай* – ...Ошондуктан элди колхозго каршы үндөө мурун Айымхандын канын төгүү керек) жогоркудай болуп, каармандын берейин деген ою таптакыр түшүнүксүз абалда болуп, сөздөрдүн чар-жайыт жыйындысы топтолуп калгандай сезим калтырат. Башкача айтканда, бул сүйлөмдөн **үчүн** жандоочунун текст жаратуучу чыныгы милдетин даана сезе алдык. Демек, мындан улам жаңы фактыны канчалык көп талдаган сайын, кызматчы сөздөрдө басаңдатылган болсо да лексикалык маанинин бар экенине ошончолук көп ынануу менен, кызматчы сөздөр да кадимки маани берүүчү сөздөрдөй эле текст жаратуучу тилдик каражаттар экенине толук ишене алабыз.

Бул чакан чыгармада талдоого ала турган дагы да арбын мисалдар жолугат. Анын баарына токтолуп отурууга мүмкүнчүлүк болбогондуктан (тексттин жалпы мазмуну бузулса да), дагы бирди-жарым гана урунттуу мисалдарды анализдөө менен чектелсек: *Тыныбаев* – «Шашкан коен аңга батпайт». Кирбейм десең да, кирем десең да киресиң. *Асан* – Уктуңбу сүйүнүшүп жатканын. Экөөнүн иши **алда** качан **эле** бүткөн турбайбы. *Айымхан* – Колхоз **менен гана** гүлдөп, колхоз **менен гана** жыргайбыз. *Парман* – Укмуштуу жорук баштадың. **Же** сен өлөсүн, **же** мен өлөм. *Турдубай* – Пияз чайнап алгын, сенин оозуңду жыттап жүрмөк **беле**. *Тыныбаев* – Эл чогултуп, мен эмне аш бермек **белем**.

Биринчи мисалдан бир эле мезгилде бөлүкчөлүк да, байламталык да милдет аткарган **да** кызматчы сөзүн түшүрүп салганыбызда (*Тыныбаев* – «Шашкан коен аңга батпайт»). Кирбейм десең, кирем десең киресиң) автордун берейин деген ою жеткиликсиз да, түшүнүксүз да болуп калса, экинчи мисалдан **алда, эле** деген күмөн жана чектегич бөлүкчөлөрдү түшүрүп таштаганыбызда (*Асан* – Уктуңбу сүйүнүшүп жатканын. Экөөнүн иши качан бүткөн турбайбы) сүйлөм толук кандуу болбой калганын, үчүнчү мисалдан эки кайталанып келген **менен, гана** деген жандооч менен бөлүкчөнү түшүрүп окуганыбызда (*Айымхан* – Колхоз гүлдөп, колхоз жыргайбыз) жөн гана сөздөрдүн башаламан жыйындысы болуп калганын, төртүнчү мисалдан эки кайталанып келген **же** ажыраткыч байламтасын түшүрүп окуганыбызда (*Парман* – Укмуштуу жорук баштадың. Сен өлөсүн, мен өлөм) “экөөбүздүн бири-биз өлөбүз” деген ойдун ордуна “экөөбүз тең өлөбүз” деген түшүнүк жаралып, жана акыркы сүйлөмдөрдөн **беле, белем** бөлүкчөсүн түшүрүп салып окуганыбызда (*Турдубай* – Пияз чайнап алгын, сенин оозуңду жыттап жүрмөк. *Тыныбаев* – Эл чогултуп, мен эмне аш бермек) сүйлөмдөр кандайдыр бир деңгээлде түшүнүктүү болгону менен, кыргыз тилин жакшы билбеген башка улуттун өкүлү сүйлөп жаткансып, бул айтымдар бүтпөй калганын көрөбүз.

Жыйынтыктап айтканда, жогорудагы талдоого алынган мисалдар аркылуу кызматчы сөздөрсүз баштапкы чакан көркөм текст өзүнүн көркөмдүгүн, дегеле оозеки кепке мүнөздүү ажайып сулуулугун, эмоция-экспрессиясын жоготуп гана койбостон, жазуучунун берейин деген ою жөн гана сөздөрдүн ыраатсыз жыйындысы өңдөнүп, түшүнүксүз, жеткиликсиз абалда

болуп калганын дапдаана көрө алдык. Демек, талдоо көрсөткөндөй, тексттен (сүйлөмдөн) кызматчы сөздүн кайсы түрүн түшүрүп көрсөк да, ошол сүйлөм семантикалык жактан жок эле дегенде кунарсыз, болбосо такыр түшүнүүгө мүмкүн болбогон абалга келип каларын байкадык.

Ошентип, биз бул макалада атайылап тандап талдоого алган сүйлөмдөрдөн кызматчы сөздөрдүн ар бири сүйлөмгө кошумча маани гана кийирип тим болбостон, чыныгы текст жаратуучу тилдик каражаттардын ролун аткарганына күбө боло алдык. Ал эми кенен тексттен катарын бузбай, кызматчы сөздөрдүн ар бирин ырааты менен анализдеген болсок, анда биринчи кезекте жандооч катышкан сүйлөмдөр сүйлөм болуу касиетинен ажырап каларына күбө боло алмакпыз. Анын негизги себеби, биздин пикирибизче, кызматчы сөз түркүмдөрүнүн ичинен жандоочтор өздөрүнүн баштапкы этимонунан бөлүкчөлөр менен

байламталарга караганда көп алыстай электигинде деп эсептейбиз.

Адабияттар

1. Мураталиева Дж. *Послелогои в киргизском языке.* –Ф., 1958.
2. Карымшакова А. *Частицы в современном кыргызском языке.* –Б., 1998.
3. Зейналов Ф.Р. *Служебные части речи в современных тюркских языках (на материале огузских групп тюркских языков).* Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. –Баку, 1966.
4. Султанбаева Х.В. *Служебные слова в системе частей речи башкирского языка.* Дис. ... докт. филол. наук. –Уфа, 2008.
5. Ремчукова Е.Н. *Креативный потенциал русской грамматики. (Морфологические ресурсы языка).* Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. –М., 2005.
6. Ж.Бөкөмбаев. *“Каргаша” драмасы. Тандалган чыгармаларынын эки томдугу.* Фрунзе, II т., 1973.
7. Цой А.С. *Служебные слова как объект русской лексикографии.* –М.: Изд-во Литературн. ин-та, 2008.

К.Т.Джаманкулова, ф.и.д., доценти,
Ж.Баласагын атындагы КУУ
djamankulova.guljamal@gmail.com

ТЫВАДАГЫ КЫРГЫЗ ПИКТОГРАФИЯЛЫК ЖАЗМА ЭСТЕЛИКТЕР

КЫРГЫЗСКИЕ ПИКТОГРАФИЧЕСКИЕ ПИСЬМЕННЫЕ ПАМЯТНИКИ НА ТЫВЕ

KYRGYZ WRITTEN PICTOGRAPHIC MONUMENTS IN TUVA

Аннотация. Макалада Тывадагы пиктографиялык жазуулары, андагы «ай-банаттар стилинин» белгилери, Сушь жана Туран бугу таштары жана алардагы сүрөттөрдүн магиялык жана коргоочу функциялары, Сыын-Чюректеги петроглифтер тууралуу сөз козголот.

Ачкыч сөздөр. Пиктографиялык жазуу, петроглифтер, казылган маданияты, Сушь бугу таштары, Туран бугу таштары, Сыын-Чюрек петроглифтери.

Аннотация. В данной статье речь идет о пиктографической письменности Тывы, отражение в ней звериного стиля искусства, об оленних камнях Сушь и Турана, об их магических и защитных функциях, о петроглифах Сыын-Чюрека.

Ключевые слова. Пиктографическое письмо, петроглифы, казылганское искусство, оленные камни Суша, оленные камни Турана, петроглифы Сыын-Чюрека.

Annotation. In the article has been discussed in length pictographic writings of Tyva (Russian Federation), so called “animalistic style” in patterns there; the “deer” relict stones of Sush and Turan with magic and defensive properties believed; petroglyphs of Syyn-Churen.

Key words: Pictographic writings, petroglyphs, kazylgan artistic patterns, “deer” relict stones of Turan, petroglyphs of Syyn-Churen

Скиф-сибирь айбанаттар стилинин белгилери Тывада. Тывада пиктографиялык жазма эстеликтер сакталып калган. Алар совет доорунда байыркы уруулардын искусствосундагы баалуу үлгүлөр катары кабылданган. Мисалы, Тывада искусство прикладдык мүнөздө болгондугун, бирок айрымдары магиялык максатта колдонулуп, сактоочу катары кызмат аткаргандыгын С.И.Вайнштейн белгилейт [1: 18].

Скиф мезгилиндеги Тыва урууларынын искусствосундагы баалуу үлгүлөр С.А.Теплоухов (Бай-Даг тоосунун таштары, Турандын жанындагы дөбөлөр, 1926, 1927, 1929-жж.), А.Д.Грач (Түштүк Батыш Тывадагы Саглы-Бажы жергесиндеги бийик тоодогу байыркы көрүстөн) тарабынан табылган. Ошондой эле Саян-Тува экспедициясы ар түрдүү материалдардан жасалган уникалдуу буюмдарды тапкан. М.П.Грязнов жана М.Х.Маанай-оол Борбордук Тывадагы Уюк суусунун өрөөнүндөгү белгилүү Аржан “падышалык” дөбөдөн эң кызыктуу искусство предметтерин табышкан.

Тывадагы бугу таштар. Тывадагы казылган маданиятынын арасында бугу таштары өзгөчө орунду ээлейт. Булар - бугунун силуэттери тартылган чоң борчук таштан чегип жасалган төрт кырдуу бийик плиталар, арасында сейрек эмес башка жаныбарлар,

курал-жарактар жана башка фигуралар бар. Буга окшогон эстеликтердин көпчүлүгү Тывадан тышкары Забайкальеден, Түндүк-Батыш Монголиядан, биринсерин нускалары Монголиянын башка райондорунан жана Алтайдан табылган [2: №19; 3: 1962]. Эстеликтердеги бугулардын фигураларынын стилистикалык өзгөчөлүктөрү эки түрдө болгон:

1. Жаныбарлар салыштырмалуу түрдө *реалдуу* жана *горизонталдуу* тартылган. Сүрөттөрдө бугулардын тикесинен турганы, же баштарын артка чалкала тып, буттарын аябай бүгүп, аябагандай чоң мүйүздөрү аркасына жетип, текирең-таскак менен учуп бараткандай абалы көрсөтүлгөн.

2. Жалаң жаныбарлардын силуэттери менен капталган таштар [1: 29].

Бугу таштардын узундугу 1, 7 м, ташта - бугулар жана аттар, ошондой эле кылыч жана атайын тышталган капка салынган жаа. Таш үч бөлүккө бөлүнгөн, жогорку бөлүгүнүн ортосунда тегерек, андан ылдый көздөй учу жооноюп кеткен сызык кеткен. Тегеректен башка дагы нокот сымал оюктар бар. Бул таштагы сүрөттөрдү окумуштуулар ар кандай чечмелешет. Мисалы, Н.Л.Членова муну шакек түрүндөгү сөйкө деп эсептейт, А.П.Окладников болсо скиф мезгилине мү-

нөздүү кармагычы бар коло күзгү дейт, байыркы мифологиялык түшүнүк боюнча коло күзгү көбүнчө күндүн символу катары, анын түгөйү катары эсептелген [4: 173].

Бугу таштардагы ортосунда нокоту бар тегерек - солярдык белги катары да эсептелген. Хакастардын, шорлордун, алтайлардын шаман чылдырманындагы солярдык белгилеринин ортосунда көбүнчө нокот же кичинекей тегерек болгон. Сибир шамандарындагы мындай солярдык белгинин башаты - борборунда нокоту бар тегерек формадагы байыркы коло күзгүлөргө барып такалат.

Бугу таштын арткы жагында үч бугунун силуэттери берилген. Баштарын артка чалкалатып, буттарын аябай бүгүп, аябагандай чоң мүйүздөрү аркасына жетип, текирең-таскак менен учуп бараткан бугулар. С.И.Вайнштейн бул бугунун кушка айланышын символикалык түрдө көрсөтүп тургансыйт [1974: 30] дейт.

Ошентип, Туран ташынын (бийиктиги 2, 80 м) жогорку бөлүгүндө, мүмкүн, кармагычы бар коло күзгүлөр. Таштын жогорку бөлүгүн ортончу бөлүктөн сызыктуу пояс бөлүп турат, анын астында сүйрүрөөк оюктар (муну С.И.Вайнштейн “шуру” дейт), ал эми ортонкуну төмөнкү бөлүктөн канжар жана чекан (айбалтага окшош согуш куралы) бөлүп турат, таштардын кең капталдарында көбүнчө тикесинен турган жана текирең-таскак учма позасындагы багыштар, ошондой эле, мүмкүн, бөкөн жана каман [1: 31].

Бугу таштардын башка тибин вертикалдуу жайгашкан жаныбарлардын сүрөттөрү менен толгон. Буга Сайгын тоосунун алдындагы Кезек-Терек жергесиндеги Эрзинде Экинчи Сайгын бугу ташы кирет, анын капталдарында абдан кызыктуу көркөм сүрөттөр, түштүк жагында бугу менен аттардын сүрөттөрү бар. Узундугу эки метр келген тумшуктуу, чоң көздөрү, узун, бутактуу стилизацияланган мүйүздөрү бар бугунун мүйүздөрүнүн арасынан аттардын силуэттери көрүнөт [1: 31].

Тыванын, Монголиянын жана Забайкальенин бугу таштарында айрым бир өзгөчөлүктөрүнө карабастан техникалык жактан аткарылышында, стилистикалык ыкмаларында окшоштук байкалат [1: 31].

Бугу таштардын семантикасы. Изилдөөчүлөр бугу таштардын семантикасы, андагы сүрөттөр тууралуу ар кандай көз караштарды айтышат. Мисалы, И.И.Мещанинов [5: 407-408], анын артынан М.Х. Маанай-оол [6: 145-146] ж.б. айрым археологдор кээ бир бугу таштардын формасынан балыктын статуясын көрүшкөн. С.И.Вайнштейн белгилүү бир өлчөмдө мындай пикирдин чындыкка жакындыгы бар деген пикирде [1: 31].

Н.М.Членова бугу таштарды балбал таштар менен байланыштырат. Кара деңиздин алдындагы скифтердин традициясы - көрүстөндөргө антропоморфдук эстеликтерди тургузуу болсо - ошондой эле бугу таштар адегенде адамдын тулкусун билдирген. С.И.Вайнштейн адамдын көөдөнү сыяктуу бугу таштын ортосундагы сызык - кур жана жарактар эстеликтин ортосунда, “шуру” жогорку бөлүгүндө жайгашкындыгы жогорудагы Н.М.Членованын пикирин ырастап тургансыйт дейт. Мындай чечмелөөгө В.В.Волков да кошулат. Ал Монголияда айрым бугу таштар адамдын башынын скульптурасы менен бүткөн учурлары бар

дейт [7: 460-461]. Бирок Тыва жана Забайкальедеги бугу таштардын мындай антропоморфдук баштары дээрлик жок.

Бугу таштардын экинчи ирет колдонулушу тууралуу С.И.Вайнштейн: “Байыркы түрктөр тарабынан бугу таштардын экинчи ирет колдонулушу жөнүндө маалыматтар бар», - дейт [1: 31]. Ал Туран жана экинчи Сайгын бугу таштарындагы түрк тексттерин мисалга келтирет. В.В.Волков, Новгородова биз тапкан адамдын башы бар бугу таштар түрк монументалдык скульптурасындагы кийинки үлгүлөргө кирет дешет [1971: 460]. Ошондой болсо дагы бул маселенин чечилиши - бул скиф жана байыркы түрк маданиятындагы генетикалык байланыштын натыйжасыбы - илимий жактан тыкыр изилденүүгө тийиш.

Бугу таштардын магиялык жана коргоочу функциялары. Бугу таштарда сүрөттөлгөн күндүн символу болгон **коло күзгүлөр** же солярдык белгилер, кийин тывалык шамандардын баш кийиминдеги солярдык белгилер, коргоочу функцияны аткарган болушу мүмкүн дейт С.И.Вайнштейн. Тывалыктарда шаманчылыкта колдонулган коло күзгүлөр кийинки мезгилге чейин эле адамдын коргоочусу катары кабылданып келет.

Ал эми “**шурулардын**” магиялык коргоочу касиетин көп элдердин, ошонун ичинде тувалыктардын ишениминдеринен байкалат [1: 32]. Ал эми бугу таштардагы **курал-жарактардын** коргоочу кызматы белгилүү.

Бугу таштардагы **жаныбарлардын сүрөттөрү** да магиялык-коргоочу ролду аткарган. Шаманчылыкта жаныбарлардын сүрөттөрү жардамчы-духтардын жайы экендиги этнографиядан улам белгилүү болуп келатат.

Бугу таштар скиф балбал таштар сыяктуу антропоморфдук көр эстелиги эмес, өзгөчө коргоочу функциясы бар атайын курулуш деп айткан С.И.Вайнштейн [1: 32]. Биз дагы Тывадагы бугу таштардагы бугулардын сүрөттөрүнүн магиялык касиеттери бар, коргоочу функцияны аткарат деген ойдобуз.

Аскага чегилген петроглифтер. Казылган доору. Тывадагы скиф мезгилиндеги кызыктуу эстеликтер аска бетине чегилген петроглифтер болуп эсептелет. Бул жерде ар кайсы мезгилге таандык абдан көп петроглифтердин көбүнө **казылган доорунун** датасы коюлган. Бул сүрөттөргө биринчи иретте айбанаттар стили мүнөздүү. Мисалы, Барун-Хемчик районунда Чурук-Малдыг-Хайдагы бугу. Скиф мезгили менен дата коюлган Хандагайтыдан 30 км жайгашкан Овюр районундагы аскалардагы петроглифтер (А.Д.Грач тарабынан ачылган). Анын ичинде асманга караган, аскадан чыгып турган сүрөттөрдүн тобу бар. Анын жогору жагында бир нече фигуралар, анын арасында жаныбарга (А.Д.Грач аны бугу дейт) минип, алдыга жаа жана жебе кармаган мергенчи, ага жакын теке, ит, үч тоо эчки жана башка жаныбарлар, алардын катарында ат жана төө, ошондой эле антропоморфдук фигура жайгашкан.

Калган айрым сүрөттөрдүн тобу ар кандай техника менен аткарылган. Аталган сүрөттөрдүн композициясында байланыш, жалпы сюжет деле жок. Эки теке айбанаттар стилиндеги силуэттик-нокоттук техника менен аткарылган. Ийрилген мүйүзү кайрылып келип

нокот менен бүтөт, тулкусу жана буттары алардын кыймылынын тездигин көрсөтүп турат. Аткарылышы айбанаттар стилине мүнөздүү жана скиф мезгилине таандык болушу мүмкүн деп болжолдонот. Үчүнчү сүрөт таптакыр башка ыкмалар менен берилген, ал ылдый жана сол жакта жайгашкан. Ал контурдук сызыктар менен тартылган. Ири мүйүзүнүн учу ийрилген буту башкача трактовкаланган. Эгерде эки текенин мүйүзү капталынан берилсе, үчүнчү текенин мүйүзү бет мандайынан берилген, ал эми тулкусу жана буту капталынан берилген. Бул жерде айбанаттар стилинин кечки таасири байкалат [1974: 33].

Айбанаттар стилиндеги жаныбарлардын сүрөттөрү, анын ичинде текирең-таскак салган учма бугулар Улуг-Хемдин оң куймасындагы Куйлуг-Хемдеги жазууларда жана Тыванын башка петроглифтеринде да кездешет.

Сыын-Чюрек тоосундагы аскага чегилген петроглифтер. Сыын-чюрек урууларынын искусство-сундагы сюжеттик сүрөттөр аскага чегилген сүрөттөр аркылуу маалым. Сыын-Чюрек тоосунун (Арык-Узю поселогуна жакын, Шагонардын түштүк-батышында) этегинде ушундай наамдагы байыркы көрүстөн бар. Сыын-Чюрек тоосу которгондо Марал жүрөгү деп аталат. Ал талаадан пирамида сыяктуу көтөрүлүп турат. Сыын-чюрек петроглифтери С.И.Вайнштейн тарабынан 1957-жылы ачылган, анда 300дөй жаныбарлардын, адамдардын сүрөттөрү жана солярдык белгилер бар. Алар тоонун түштүк жана түштүк-чыгыш тарабына чегилген [1994: 48].

Техникасы жана стилистикалык өзгөчөлүгү боюнча петроглифтер эки негизги зонага (А жана Б зонасы) бөлүнөт. Түштүк жагынын таманынан баштап вертикалдуу тегиздикте жаныбарлардын чоң группасы тартылган. Булар аткаруу техникасы боюнча бардыгы окшош. Сүрөт ичке сызыктар менен түшүрүлгөн, алар сөлөкөт түрүндө, кыска жана так берилгенине карабастан, абдан реалдуу жана жандуу дейт С.И.Вайнштейн. Бардык жаныбарлардын баштары оң жакка

караган. Алардын арасында *жолборстор*, *аттар*, *текелер*, *антилопа* бар.

С.И.Вайнштейндин маалыматы боюнча сыын-чюректүк А группасындагы сүрөттөргө (аска бетине түшүрүлүшү боюнча) окшош группалар Сибирдин башка райондорунда, анын ичинде Ангарада жана Миң-Суу ойдуңунда кездешет. Айрым ушуга окшоштору Миң-Суу ойдуңунда коло доорундагы плиталарда (окунев маданияты) учурайт [1: 48].

А зонасындагы сүрөттөр Б зонасына караганда алгачкы деп болжолдонот. С.И.Вайнштейн Б зонасында ар башка таштарга адамдардын жана жаныбарлардын бирден түшүрүлгөн, ошону менен катар эле көп фигуралуу композициялары бар экендигин маалымдайт. Сүрөттөрдүн көпчүлүгү 20-25 см дан ашпайт. Андагы адамдардын жана жаныбарлардын сүрөттөрү чындыкка дал келтирилип тартылган, айрымдары нукура реалдуу.

Сыын-Чюректеги петроглифтер, б.а., аска бетине чегилген жаныбарлардын фигуралары, аңчылык сценалары, шамандардын образдары ж.б. сүрөттөр сыын-чюректүк уруулардын жашоо образынан кабар берет.

Адабияттар

1. Вайнштейн С. И. *История народного искусства Тувы*. – М.: «Наука», 1974.
2. Окладников А. П. *Олений камень с р. Иволги* – СА, 1954, № 19.
3. Членова Н. Л. *Об оленных камнях Монголии и Сибири*. – Сб. "Монгольский археологический сборник". – М., 1962.
4. Окладников А. П. *Олень – золотая рога*. – М., 1964.
5. Мещанинов И. И. *Каменные статуи рыб – вишапы на Кавказе и Северной Монголии*. "Записки коллегии востоковедов". – Л., 1925, т. 1.
6. Маннай-оол М. Х. *Оленные камни Тувы*. "Ученые записки Тувинского НИИЯЛИ". – Кызыл, вып. XIII, 1968.
7. Волков В. В., Новгородова Э. А. *Археологические исследования в Монголии*. – Сб. «Археологические открытия 1970 года». – М., 1971.

КЫТАЙ ТИЛИН ОРУС ОКУУЧУЛАРЫНА КЫТАЙ ЖАНА ОРУС ТИЛИНДЕ САЛЫШТЫРЫП ИЗИЛДӨӨ МЕТОДИКАСЫ

МЕТОДИКА СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ КИТАЙСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ В ПРЕПОДАВАНИИ КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА РУССКИМ СТУДЕНТАМ

METODICHA REVIEWS THE COMPERATIVE RESEARCH OF CHINESE AND RUSSIAN LANGUAGES TO RUSSIAN STUDENTS

Аннотация: Бул макалада орус окуучуларына кытай тилин үйрөтүүдө орус жана кытай тилдерин салыштыруу ыкмасын колдонуунун негиздери баяндалган. Салыштыруу бул бир тилди башка тил менен анын өзгөчөлүктөрүн аныкташ үчүн жүргүзүлгөн изилдөө. Эгерде чет тилинин мугалими чет тилин өз эне тили менен салыштырып сабак өтсө анда окуучулардын тилди бат үйрөнүүсүнө жакшы өбөлгө түзөт.

Түйүндүү сөздөр: салыштыруу, өзгөчөлөгү, грамматика, кытай тили, лексика.

Аннотация: В этой статье рассмотрено сопоставительное исследование китайского и русского языков как неродного. Автор статьи уделил особое внимание тому факту, что сопоставление языков - это исследование и описание языка через его системное сравнение с другим языком, для того прояснить его специфичность. Автор статьи на основании исследования данной проблемы пришел к выводу, что если преподаватель на профессиональном уровне сопоставляет иностранный язык с родным языком, тем у него удачнее будет исследование.

Ключевые слова: сопоставление, специфика, грамматика, китайский язык, лексика.

Аннотация: This article reviews the comparative research of Chinese and Russian languages to Russian students. Comparison of languages is the research and description of the languages through its systematic compare with order language, with the purpose of clarification of its specificity. Is teacher of foreign language can perfectly compare the foreign language with native language than her research will be successful.

Key words: comparison, specifics, grammar, Chinese language, lexics.

Акыркы жылдары Кытай өкмөтү чет тили болгон кытай тилин үйрөтүп өркүндөтүүгө зор маани берип келет. Ошондуктан, кытай окутуучулары кытай тилин чет элдик студенттерге окутууда башка тилдер менен кытай тилин салыштыруу жагына маани берип келишет.

Кытай акылмандары мынтип айтышкан: "Жашоо – бул татынакай пейзажга окшош. Биз анын борборунда жашайбыз, пайдалуу көз караш менен гана сүрөттөй алабыз" [1.с.346]. Кытай тилчиси Лу Шусян чет тилин билбеген адам өз эне тилинин спецификасын түшүн-

бөйт,- деп эсептейт. Чет тилин эне тили менен салыштырган чет тили окутуучусунун турмушу ийгиликтүү болот дейт, - белгилүү кытайлык жазуучу Ли Синь.

Кыргызстандагы кытай тилди үйрөнүүчүлөрдүн кабыл алуусун түшүнүү үчүн, чет тилин үйрөтүүдө эне тилдин таасири чоң. Тилдерди салыштырууда катарды табуу жана алардын келип чыгышын анализдөө. Ошону менен бирге ондоо эффективдүү жолун, ыкмасын издөөсү жана жоюу болуп эсептелет.

Студент – бул орус тилинин лексикасын, грамматикасын билген адам. Булардын ой жүгүртүүсү, дүй-

нөнү таанып билүүсү калыптанган [2.с.264]. Булардын ушундай кырдаалын эске алсак, анда кытай тилин чет элдик студенттер үчүн коодолгон белгинин жаңы системасы, жаны билимдин принципалдуу системасы эмес. Аларга кытай тилин окутууда орус тилинин эмпирикасынын таасири сөзсүз болот. Ушундай жагдайдан улам, оң жана терс өткөрүп берилет. Кытай тилин үйрөтүү боюнча ар тараптан өзгөчө маани берүү керек.

1. Лексикалык жагынан

Кытай тили бирден бир бекитилген тилдерден болуп эсептелет. Негизги сапаты сөздөрдүн морфологиялык жактан өзгөрбөгөндүгү. Кытай сүйлөмүндөгү сөздөрдүн байланышы сөздөрдү ирээти менен аныктайт, ошондой эле ар кандай кызматчы сөздөрдүн жардамы аркылуу болот. Эгерде сөздөрдүн туура колдонулушун билсең, ошондо гана сүйлөм кура аласың. Кытай тилин чет тили катары окутуудагы маанилүү спецификасы ушунда. Ошондуктан флексивдүү тилдерди окутууга караганда кытай тилинин лексикасын окутуу маанилүү орунду ээлейт. Элдик специфика лексикада чагылдырылган. Студенттер жаны кытай сөзү менен тийиштүү орус тилинин сөздөрү менен дайыма байланыштырышат. Бирок башка тилдердин сөздөрү маанилик жактан көпчүлүк учурда толук эквивалентке туура келбейт.

Ушундай кыйынчылыктарды кытайлар өздөрү дагы сезишет. Мындай көрүнүштү кытай жана орус тилдеринде салыштырып, бир нече топко бөлүүгө болот:

1.1. Кээ бир кытай сөздөрү өзгөчө семантикалык жактан кеңейип кетет. Мисалы, 这伙匪徒简直是衣冠禽兽. түздөн-түз которуу, ал өтө одоно угулат: "Кылмышкерлер - бул кийимчен жана баш кийим кийген чыныгы жырткычтар". Орусча котормосу: "衣冠禽兽", ар кандай семантикага ээ: "кылмышкерлер - бул адам кейпиндеги чыныгы жырткычтар" [3.с.105].

1.2. Кээ бир лексикалык бирдикте кытайча специфика көрсөтүлөт, өлкөнүн өмүр тарыхы, маданияты, жолу чагылдырат. Маданиятты билбесен кытайлыктар менен толук баарлашууга мүмкүн эмес, кээде түшүнбөстүктү алып келиши мүмкүн.

Мисалы: 别担心, 我们又不是小人 (错) - 别担心, 我们又不是小孩子 - Кабатыр болбонуз, биз бөлөк эмеспиз! Кытай тилинде 小人 адамда тайкы инсан, татыксыз баага ээ.

1.3. Тилдин өнүгүүсү тарыхтын өнүгүүсү менен тыгыз байланышта. Ошону менен бирге заманбап маданиятын чагылдыруу эмес, муундан муунга өткөн баалуулуктардын абалын белгилейт. Ошондуктан, кытай тилинде заттардын жана кубулуштардын аттары аныкталган, ал эми орус тилинде мындай нерсе таандык эмес. Мисалы, 爷爷 / 祖父 / 老爷 / 外祖父 - ата-сы; 伯伯 / 叔叔 / 舅舅 / 姑父 / 姨父 - агасы.

1.4. Кытайлыктардан башкалардан айырмалап турган сөздөрдү көрүүгө болот. Мисалы, 白露 - сезон "танкы шүүдүрүм", (сегизинчи айдын-жылдын 9 Жетинчи айдын 24 чейин, башкача айтканда, 823 күн календары боюнча жылдын сентябрына чейин) 火锅 - кытай самоору (Россияда самоорду суу кайнатуу үчүн, Кытайда болсо тамак бышыруу үчүн колдонулат).

2. Грамматикалык жагынан

Кытай тилинин грамматикасы орус тилинин грамматикасындай маанилүү ролго ээ эмес. Акыркы жылдары, айрыкча, мектептерде, грамматикалык окутууга көп маани берилбей келет [5.с.105].

2.1. Кытай тилинде сөз оозеки-объективдүү түрдө болот, бул өзүнчө экиге бөлүнөт, биринчиси этиштик, ал эми экинчиси - атоочтук. Бул түрү менен пайда болгон сөздөр, эреже катары мындай, мисалы: 见面, 聊天, 结婚 ж.б. сөздөрдү пайдалануу боюнча, мисалы, студенттер көп ката кетиребиз. Мисалы: 我见面了我老师 (错) - 我和我的老师见了面 (对); 我分手了我的女朋友 (错) - 我和我的女朋友分了手 (对); 他毕业大学以后结婚了一个中国姑娘 (错) - 他大学毕业以后和一个中国姑娘结了婚 (对).

2.2. Кытай тилинде көптүк саны эки ыкма менен аныкталат, так жана так эмес сандар, мисалы: 12名大学生 (12 окуучу), 65 тилкеси老师 (65 мугалим), колдонулган белгисиз суммасы, мисалы: 大学生们 (студенттер)老师 们 (мугалимдер), 们 кээде туруп эле: ?你的朋友都来了吗 бардык достор бул жерде болушу мүмкүн? [4]. Мындай сөздөр орус тилинде ", 12 окуучу, 65 мугалим", "студенттер, окутуучулар," көптүк түрүндө колдонулат. Ошондуктан, сын атоочто көптүк санды колдонууда орус окуучулары көп ката жасашат: 12名大学生们 (错) - 12名大学生 (对), 65位老师们 (错) - 65位老师 (对).

Ошентип, биз азыркы Кытай өкмөтү чет тили болгон кытай тилин окутууну жакшыртууга көбүрөөк көңүл бөлүнсө деген жыйынтыкка келдик. Динамикалык түрдө экономикасы өнүгүп жаткан коңшубуз - бул Кытай өлкөсү. Эки өлкөнүн ортосундагы кызматташууну чыңдоочу мамилелерди жана баардык деңгээлдеги маселелерди түзөт. Кытай тилинин өзгөчөлүгүн, оордугун, ошондой эле спецификасын эске алуу менен бирге, квалификацияланган адис-кытай таануучуларды даярдоо болуп эсептелет. Азыркы учурда Кыргызстанда кытай таануучулар кытай тилин кандай өздөштүрүп жатышат? Мисалга алсак, студенттер, жаңы кытай сөздөрүн лексикалык жактан орус тили менен байланыштырышат, ал тургай, тексттерди которууда да колдонушат. Грамматикалык жагынан, Кытай тилинин грамматикасы орус тилиндегидей эч кандай ролду ойнобойт. Ошондуктан, кытай тилин орус тили менен салыштырууда кытай тилин өздөштүрүп жаткан студенттер үчүн жардам берет деген ойдомун.

Адабияттар

1. Брутян Г.А. Языковая картина мира и её роль в познании. В кн.: Методологические проблемы анализа языка. - Ереван, 1976- 346 с.
2. Гак В.Г. Сопоставительная лексикология. - М.: Международные отношения, 1977.- 264 с.
3. Гак В.Г. Опыт применения сопоставительного анализа к изучению структуры значения слов // Восточные языки. 1966. - № 2.
4. Захарова О. В. Сопоставительная грамматика русского и киргизского языков. Морфология. - Ф.: Мектеп, 1965.
5. Щерба Л. В. Преподавание иностранных языков в средней школе. Общие вопросы методики. - М.-Л., 1947.
6. Китайско-русский словарь. [google.train.chinese].

Доржу Чургуй-оол Михайлович

Тувинский институт гуманитарных и прикладных
социально-экономических исследований, к.ф.н., доцент,
ведущий научный сотрудник сектора монголоведения.

Россия, Республика Тыва, г.Кызыл

ОБ ИСТОКАХ И ПРИЗНАКАХ КИТАЙСКИХ ЗАИМСТВОВАНИЙ В ТУВИНСКОМ ЯЗЫКЕ

THE ORIGINS AND TRAITS OF CHINESE BORROWINGS IN THE TUVA LANGUAGE

Аннотация: Есть термины в тувинском языке, являющиеся заимствованиями из китайского языка в разные эпохи. Однако, исконную корневую основу отдельных из них, составляют слова, сохранившиеся в современных тюркских языках, а также в текстах древнетюркских рунических памятников.

Ключевые слова: этапы проникновения заимствований, основные их признаки, исконные основы тюркских терминов

There are terms in the Tuva language are borrowings from Chinese in different epochs. However, the original root basis of individual ones, make up words, preserved in modern Turkic languages, as well as in the texts of ancient Turkic Runic monuments.

Summary: stages of penetration of borrowing, their main characteristics, original Turkic terms basics

В хронологических анналах составленных древним китайским историком Сыма Цянем отмечается о том, как в 636 году до н.э. "Му-Гюн (Mi-guun), принц княжества Цзинь (Jin), заманил западных Жунов (Juns) добровольно поддаться Дому Цзинь (Jin). Севернее их расположены были Дун-Ху, западнее проживали поколения кочевых племен, среди которых отмечены Сюй-ян (Suiyan). [1,97] Представляет интерес упомянутое название кочевого племени Сюй-ян (Suiyan), которое созвучно к древнему тувинскому этнониму Соян (Soiyan). Этнонимы соян и тува, в фонетических вариантах соян, тоба, тува известны как самоназвание тувинцев, проживающих в Верховьях Енисея – в Туве, Монголии и Синьцзянь-Уйгурском Автономном районе КНР. Как отмечал Н.М. Ядринцев, название туба или тува, которые одинаково носят тувинцы, лесные татары соёнцы на Алтае, так и тубинцы, встречается в китайской географии и истории под именем народа тубо, жившего южнее Саянов. Народ и поколение тоба ведет древний род и целую династию в Китае. [2,145]

Племена тоба появились на исторической арене в результате так называемой «дуальной организации» межродовых отношений у хунну и сяньби. [3,67] Династия Тоба, отмеченная как Северная Вэй (кит. 北魏, пиньинь Běi Wèi) или Юань Вэй (元魏), происходит из рода Тоба, относящегося к не китайскому племени сяньби. Известна она завоеванием Северного Китая в 439г. И созданием кочевого варварского государства Тоба Вэй (拓拔魏). В сочинении «Гань-му» сказано, что племена тоба – поколение сяньбийцев, заплетавших в обыкновении волосы в косу. Косоплётцы (кит. Сотхэу) составляли особое сяньбийское поколение, по

прозванию тоба. Племена тоба были тюркоязычными – отмечались как поколение хойху, т.е. древних огузо-уйгуров. [4,491;5,306] Тобасцы, в VI в.н.э. освоив территории современной Монголии, стали продвигаться на запад, выбрав местом проживания район Малого моря (оз. Хубсугул), далее на северо-запад – в долину Кэм-Кемджут (в Енисейскую, тувинскую котловину). Когда уйгуро-тобасские племена освоили Верховья Енисея, начался процесс постепенного скрещивания языка пришлых гаогюйцев с диалектами малочисленных местных племен. В результате начались формироваться особенности, сохранившиеся в современном тувинском языке. Предпосылка возникновения своеобразной тональности гласных в прототувинском диалекте (или языке), появилась, по-видимому, примерно в огузо-уйгурский период, охватывающий VI–VIII века, т.е. в начальном этапе древнетюркской языковой дивергенции на территории Саяно-Алтая. Характерно то, что тональность с дополнительным придыханием звука используется в тувинском языке для смысловозначения в слове. Артикуляционно данное явление связано с сужением глотки при произношении начального слога в слове и условно принято его называть фарингализацией. [6,48–53]

В рунических памятниках часто упоминается племя – табгач. Исследователи нередко представляли табгачей как полукитайцев или полутюрков. В ходе привлечения данных смежных наук, были сделаны уточнения в названии этноса. Так, по мнению Гумилева Л.Н., под этнонимом табгач правильное понимать тоба. [7,107;8,17] Махмуд Кашгарский табгачей (таугачей) считает частью одной из ветвей тюрков. [9,853]

По мнению М.З. Закиева этимология *табгач* показывает его тюркоязычность, так как слово происходит от древнетюркского *тапагъ* (*тапыгъ* или *тапугъ*) «служба, служение, услужливость», а компонент *ач* есть древний этноним *ас*; *табгач* – это «служивые асы».[10,113] Однако, на наш взгляд, этноним *табгач* сформировался из таких компонентов: *тоба* + *агач* > *тобагач* > *табагач* > *табгач*, где *агач* – дерево, лес, лесные, т.е. «лесные, таёжные *тоба*». Прибавление слова со значением «лес, лесные, таёжные» к этническим названиям не такая редкость. Известны племенные названия: *агач эри* – «лесной мужчина»; *ойин урянхай* (монг. «лесные урянхайцы») – тувинские племена XIII в.; *ыаш* (<*агач*) *тожузу* (букв. лесные тоджинцы) – таёжные тоджинцы-тувинцы, *ыиш киж* (букв. лесной человек) – алтайцы-губалары, т.е. тувинцы, вошедшие в состав алтайцев и т.д. В сохранившихся надписях руническим письмом на территории Тувы, сведение про *табгачей* мы обнаруживаем лишь в памятнике Е-11 (в настоящее время хранится в Минусинском музее), найденном у р. Бегре на границе Уюк-Туранской котловины: (3) *bäšjägirmi jašimda tabγač qanγa bardim-a* – тув. он беи харлыымда (*чажымда*) *табгач хаанга бардым-аа* «С пятнадцати лет я ходил на *табгачского* хана...»[11,270-273] В представленном отрывке из текста, термин *jašimda* переводится нами как *харлыымда* 'возраст'. Основа данного слова – более позднее образование в тувинском языке, обозначающее «снег; снежная зима», т.е. количество пройденных зим. Его эквивалент – слово *чаиш* (< *jaš*) 'возраст' до сих пор бытует у тувинцев Баян-Ульгийского аймака Монголии. Например: *Каш чажымда сен?* – «Сколько тебе лет?»

Древние исторические контакты, безусловно, служили факторами, влияющими на формирование и развитие языка. О существовании связей древних предков тувинцев с ханьцами и другими китайскими этносами, свидетельствуют сохранившиеся в языке термины. Однако наиболее активно и расширенно термины с китайского языка стали проникать в тувинский язык, в более позднее время, начиная, примерно с XVII в., когда Тува оказалась в вассальной зависимости от Цинской Империи. Немалое количество терминов с китайского, безусловно, попадали в тувинский язык через посредство монгольского языка. В целом, о необходимости исследования взаимовлияния китайского и тюркских языков отмечали известные ученые Баскаков Н.А., Васильев В. П.[12;13] Существуют монографии, раскрывающие источники и виды китайских элементов в современном уйгурском языке. [14;15] Известны труды Шервашидзе И.Н., а также Дыбо А.В., где более детально ими рассматриваются китаизмы в тюркских языках, с датировкой времени и источников заимствования. [16,54-93;17]

Внешние и внутренние факторы, переплетаясь, совокупно отражаются на процессах исторического развития языка. Достаточно большое влияние китайского языка испытали языки монгольского корня. [18] Немалое количество терминов, безусловно, попали в тувинский язык через посредство монгольского языка. Это, такие термины, как:

кит.算盘 *suānpán* 1. счёты; 2. расчет, замысел; > монг. / бур. *сампин* 'счёты' > тув. *самбың* 1. счёты; 2. инструмент для подсчета суммы;

кит.褡裢 *dālían* 'переметная сума; перекидной кошель; кошель на поясе' > монг. *даалин*, стп.-мо. *daling* 1. большая переметная сума; 2. дорожный мешок, чемодан; > тув. *даалың* 'большая переметная сума' (перекидывали ее за седлом на спину лошади);

кит. *јап* 'модель, образец' > монг. *zang* 'закон, обычай' > тув. *чаң* 'характер, манера';

кит. *kang* 'сталь' > монг. *γang* 'сталь, булат' ~ тув. *каң* 'сталь' ~ уйг. *gaң* 'сталь';

кит. 面汤 *miàntāng* 'лапшовый отвар' > монг. *бантан*, стп.-мо. *bantang* 1. мучной суп, мучная похлебка; варево; пойло; 2. путаница, беспорядок; *бантан хутгах* 'путать, приводить в беспорядок'; *бантан хийх* 1. готовить мучной суп; 2. создавать путаницу, неразбериху > тув. *мандаң* 1. мучная похлебка; 2. беспорядок, бардак; *мандаңнаар* 'все беспорядочно смешать, устроить путаницу';

Далее, приведем отдельные примеры, иллюстрирующие китайские заимствования в тувинском языке, в том числе в тюркских языках, как установленные ранее тюркологами, так и предполагаемые автором данной статьи:

кит. *даң* 'утро, рассветать' > тув. *даң* 'утро, рассвет, утренняя заря'; кирг. *таң* 'рассвет, утренняя заря';

кит. *ch'a* 'чай' > тув. *шай* 'чай' ~ тюрк. *чай* 'чай';

кит. *choj* + *kâng* 1. чугун; 2. металлический сосуд > тув. *шој* 'чугун' ~ тюрк. *чојун* 'чугун';

кит. *çen* 1) голый, обнажаться; 2) нателный; 3) носить на поясе > тув. *чан+агаиш* > *чанагаиш* 'голый, обнаженный';

кит. *chên* 'истинный, верный' > тув. *шын* 'истинный, верный' ~ тюрк. *чын* ~ *чин* 'истина, истинный';

кит. *chānshi* 'действительно, на самом деле истинный' > тув. *шынчы* 'действительно честный, истинный';

кит. *džen-džu* 'жемчуг' > тув. *чинчи* 1) жемчуг; 2) бусы; ~ тюрк. *инджи* ~ *инджй* 'жемчуг';

кит. *kū* < *k'io* 'песня' > тув. *хǒ* 1) веселье; 2) веселая мелодия; ~ тюрк. *küz* ~ *küy* 'песня, мелодия';

кит. *t'aj-tšeng* 'принц' > тув. *тайджы* 'принц' ~ тюрк. *тайшы* 'принц';

кит. *tao-jên* < *d'áo-dō-níziēn* 1) ученый, монах, мудрец; 2) князь, учитель > тув. *тойун* 1) монах; 2) знатный человек, мудрец; ~ тюрк. *тойун* ~ *тудун* ~ *турун* 'титул правителя, ученый, мудрец';

кит. *tu<d'uok* 'знамя, флаг' > тув. *тук* 'знамя, флаг' ~ тюрк. *туг* 'знамя, флаг'; хак. *туга* 'ленточка на шаманском жезле';

кит. *tutu-tu-tuok* 'губернатор'; *to-thoj* 'правитель области' > тув. *тутук* 'правитель области' ~ тюрк. *ту-туң* ~ *тутук* 'губернатор';

кит. *taipin* 'спокойный' > тув. *тайбың* 'незлобный, мирный, спокойный';

кит. *tap* 'вздыхать' > тув. *тын*= 1. 'дышать, вздыхать'; 2. 'душа'; *тын+(ыш)* 'дыхание' ~ хак. *тын* 'душа' ~ кирг. 1. *тын* 'дыхание, вздох'; 2. *тын*= а) дышать; б) отдыхать; Ср. др.-тюрк. *tın* 'дыхание, дух'. [19,567] Безусловно, это исконный тюркизм, имеющийся во всех родственных языках.

кит. *hă* 'какой?', 'зачем?'; *hăgu* 'почему?' > тув. *чйге* < *чй+ге* 'что+зачем?';

кит. *hă* 'река' > тув. 1. *хем* 'река'; 2) *Улуг-Хем* 'Енисей' (букв Великая река);

кит. *tszide* = 'казнить, запороть до смерти' > тув. *шиидер* = 1. *устар.* 'запороть; наказать строго по правилам'; 2. *совр.* 'вынести приговор';

Заемствованные слова, попадая в язык-реципиент, безусловно, не остаются в статично неизменном виде. Происходят изменения в соответствии с правилами, существующими в языке. В результате длительного бытования они сужают или же расширяют первоначальные значения. Вместе с тем, как свидетельствуют очевидные факты, отдельные слова в тувинском языке, принятые считать заимствованиями с китайского, в корне являются исконными тюркизмами. Это, например, такие термины, как: тув. *башкы* 'учитель'; 2. буддийский монах ~ тюрк. *баши* ~ *баксы* 'сказитель' < кит. *po-shi* ~ *pāk-s* ~ *pāk-dzi* 'мастер, учитель'. В данном случае, есть корневая лексема, являющаяся основой формирования рассматриваемого слова. Это сущ. *ба(з)и* 'голова, глава'; *башкы* 'человек, который возглавляет, очень мудро руководит; дает умные наставления, советы'. Есть термины в тувинском языке, имеющие тот же корень: *баштыг* 'умный, сообразительный, рассудительный'; *баштār* = 'командовать, руководить, возглавлять'; *баштың* 'вождь'; *баштак* 'шутливый (с умом)' и т.д. В целом, рассматриваемое слово является исконным тюркизмом. Далее, др.-тюрк. *burhan* ~ *burqan* 'Будда' ~ тув. *бурган* 'Будда' < кит. *fo+han* > *fo-han*'; Вполне возможно, что данное слово также имеет исконно тюркское происхождение и образовалось от сочетания таких терминов: *bōrī* «волк» + *kan* «верховный правитель». Известно, *bōrī* служило тотемным животным – предком покровителем древних, синих тюрков.

В целом, заимствования с китайского языка сыграли роль в развитии лексико-семантической системы тувинского языка. Для полноты раскрытия рассматриваемой проблемы, безусловно, требуется более детальное ее исследование.

Сокращенные термины и названия языков

букв.	– буквально
бур.	– бурятский язык
др.-тюрк.	– древнетюркский язык
кирг.	– киргизский язык
монг.	– монгольский язык
совр.	– современный язык
стп.-мо.	– старописьменный монгольский язык

тюрк.	– тюркский язык
уйг.	– уйгурский язык
хак.	– хакасский язык

Литература

1. СимаЦянь. Исторические записки: («Шицзи»): Т. VII. (Пер. с кит., предисл. Р. В. Вяткина). М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1996
2. Ядринцев, Н. М. Сибирские инородцы, их быт и современное положение: этнографические и статистические исследования с приложением статистических таблиц. – СПб., 1891.
3. Рижский М.И. Из глубины веков. – Иркутск, 1965.
4. Киселев С.В. Древняя история Южной Сибири. – М., 1951.
5. Потапов Л.П. Заметка о происхождении челканцев – лебединцев // Бронзовый и железный век Сибири – Новосибирск, 1974.
6. Доржу Ч.М. К вопросу о происхождении просодического явления в фонологической системе тувинского языка – Вестник Северо-восточного федерального университета имени М.К.Аммосова. Том 10, №3, 2013 – Сс.48-53.
7. Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия. М., 2002.
8. Филлипс Э.Ф. Монголы. Основатели истории великих ханов. – М., 2003.
9. Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугатат-Турк // Перевод, предисловие и комментарии З.-А. М. Ауэзовой; индексы составлены Р. Эрмерсом. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005.
10. Закиев М.З. Происхождение тюрков и татар. 2003.
11. Кормушин И.В. Тюркские Енисейские эпитафии. Тексты и исследования. М.:Наука. 1997; С.270-273.
12. Баскаков Н.А. К проблеме китайских заимствований в тюркских языках – В сб. «Turcica et Orientalia. Studies in honour of Gunnar Jarring on his eightieth birthday» - Istanbul, 1987.
13. Васильев В. П., «Об отношении китайского языка к средне-азиатским» - // Министерства Народного Просвещения, IX, 1972.
14. Новгородский В. И. «Китайские элементы в уйгурском языке». М., 1951.
15. Рахимов Т. Р. «Китайские элементы в современном уйгурском языке». М., 1970.
16. Шервашидзе И.Н. Фрагмент общетюркской лексики: заимствованный фонд. Вопросы языкознания. 1989, №2.
17. Дыбо А.В. Лингвистические контакты ранних тюрков. Лексический фонд. -М.,2007;
18. Дамдинова Б-Х. В. Китайские заимствования в монгольских языках (На материале современного монгольского и бурятского литературного языков) АҚД филологических наук. Улан-Удэ –2007.
19. Древнетюркский словарь. -Л., 1969.

«КАЙГЫРУУ» ЭМОЦИЯСЫНЫН «МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ
БЕЙВЕРБАЛДЫК КОНТЕКСТИНЕВЕРБАЛЬНЫЕ КОНТЕКСТ ЭМОЦИИ «ГРУСТЬ»
В ЭПОСЕ «МАНАС»NONVERBAL CONTEXT OF THE EMOTION «SADNESS»
IN THE EPIC “MANAS”

Аннотация: Бул макалада «Манас» эпосундагы «кайгыруу» эмоциясын бейвербалдык каражаттар аркылуу берилиши өзгөчөлүктөрү иликтенент. Бейвербалдык абалдардын вербалдашуусунун семантикалык топтору талданат.

Түйүндүү сөздөр: бейвербалдык каражаттар, лингвистика, эмоция, семантика, мимика-жест, фонация, кинесика, паралингвистика, кинема, такесика, лексема, морфема, соматикалык фразеологизм.

Аннотация: В статье рассматриваются невербальные формы выражения эмоции грусть в эпосе «Манас». Анализируются семантические значения этих языковых компонентов на основании их употребления в эпосе.

Ключевые слова: невербальные средство, лингвистика, эмоция, семантика, мимика-жест, фонация, кинесика, паралингвистика, кинема, такесика, лексема, морфема, соматические фразеологизмы.

Annotation: The article deals with nonverbal forms emotions of sadness in the epic “Manas”. Analyzes the semantic meanings of these language components based on their use in the epic.

Key words: nonverbal, linguistic, emotion, semantics, facial gesture, phonation, kinesika, paralinguistics, kinema, takisika, lexeme, morpheme, somatic phraseological units.

Эмоция – жандуу заттардын ички сезимдеринин муктаждыгын берүү каражаты. Адам турмушунда дээрлик бир дагы абал субъективсиз болбойт, айлана-чөйрөдө болуп жаткан нерселер дайым эле бир кылка болуп, бир агым менен жүрө бербейт. Кээ бир окуялар адамдын маанайына же анын жашоосуна оң таасирин тийгизип, бактылуу кылса, экинчи бир жагдайлар тескерисинче терс атмосфера жаратып, маанайдын бузулушуна алып келет. Тилекке каршы, адамдын жашоо-турмушунда ошол терс эмоция оң эмоцияга салыштырмалуу көбүрөөк болуп, аң-сезимге таасир этүүчүлүк касиети жогору болот экен. Бул пикирибизди коомдогу күнүмдүк болуп жаткан окуялар далилдей алат. Ошондой эле изилдөөнүн жүрүшүндө «Манас» эпосундагы бейвербалдык каражат катары келген, эмоцияны лексикалаштырып турган сөздөрдүн ичинен терс эмоцияны туюндурган номинациялардын молдугу да айгинеледи.

Бул бөлүмдө ошондой терс эмоциянын бири кайгыруу // капалануу сезиминин эпосто номинацияланышы, тилдик каражаттар аркылуу берилиши каралат.

Кыргыздар байыртадан эле кайгы адамзатка пайдасыз, андан жакшылык болбосун өзүнүн улуттук кө-

рөңгөсүн түзгөн макалдарында, учкул сөздөрүндө таамай айтып келишкен. Мисалы, *Кайгыга көңүл басынат, Кайрат кылсам жазылат* (Казыбек); *Кайгы – адамдын касы* (Байтемиров) ж.б.

Кайгыруу эмоциялык абал кандайдыр бир себептен улам, капа чегип, санаа тартуу сезими. Убайым, капалык, азап чегүү дегенди туюнтат. Кайгыруу абалын, көптөгөн дене кыймылы, колдун жаңсоолору, беттин, жүздүн мимикалык ымдоолорунан да байкалып турат, б.а. бейвербалдык каражаттар аркылуу бизге аң-сезимсиз, тилге көз карандысыз абалда чагылдырат. Ошол дене кыймылдарынан улам, дененин абалы, колу-буттун ымдоо-жаңсоолору, беттин ар кандай мимикалык кыймылдарына карай төмөнкүчө тилдик каражаттар менен берилет. Ал эми, кайгыруу деген сөз эмоциялык абалдын негизги денотанты болот:

Кайгылануу – бул сөз кай+гы бөлүктөрүнөн куралган. Байыркы түрк тилинде кай этиши көңүл буруу, кейишүү, кайгысын бөлүшүү маанисин берген. Мындай этиш азыркы кыргыз тилинде өзүнчө колдонулбайт, бирок кайыш (мисалы: кабыргасы кайышуу) деген учурда сакталып калган. Ал эми –гы мүчөсү этиштен зат атооч жасашы *теп+гы, түрт+гы* сыяктуу учурлар

да даана катталган [Сейдакматов: 127]. «Каралдым кайда болду?» – деп, *Бай Жакып көзүн салыптыр Баладан караан көрө албай, Кайгыланып калыптыр* [СО: 112]

Кейүү – кейитер, кайгы тарттырар кандайдыр бир ишке, кырсыкка ж.б. байланыштуу капалануу, кейиште болуу, кайгыруу, санаага батуу [КТС1: 820], мында жаак эти, оозу, кашы, көзү төмөн карагандай абалда болуп, муңайган калыптагы беттин көрүнүшү жана бейвербалдык үн угумдары да милдеттүү түрдө катышып, ар бир айтылган кеп үн угумдары болгон, үшкүрүк, онтоо, шыпшынуу, оор дем алуу, ый менен коштолуп отурат: *Кебез белбоо, кең өтүк, Кейип жүрөт өкүрүп, Кечилдин каны Коңурбай* [СК: 851]. *Келбетин көрүп кейиди, Айбатынан алсырап, Кайратын көрүп кайгырды* [СО: 717]. «Кеткеним келбей калды»–деп, *Кейишке башын салыптыр* [СО: 127].

Эрдин кесе тиштөө – абдан өкүнүү, өкүттө калуу [КТС2: 858], «Алым келбей бир жанга, Казылган кара көр болдум», – деп, *ушинтип, эр Манас, Эрдин кесе тиштешип, Кызыл чоктой көздөнүп* [СК: 756].

Өңү сары чөп болуу – адамдын өңү саргарып, жүзү чөптөй куурап саргаруусу менен бир нерсеге кыжаалат болуп кыйналуусу, өкүнүп-өксөөсүн билдирет: *Өңү сары чөп болуп, Өкүнүчтүүсү көп болуп* [СК: 754].

Өксүп ыйлоо – буркурап-боздоп ыйлоо, боздоо, катуу ыйлоо, арманда болуу, кайгы-мундуу дегенди билдирет: *Жан болуп дүйнө келгенге, Жаман бушман кылгамын, Өксүп ыйлап, жаш тыйбай, Өкүнүчтө калгамын* [СО: 1095].

Кучактоо – кучагына алуу, кулачын жайып, кучагына оролто кысуу [КТС2: 123]. Бири-бири менен кайгырганда, көңүл айтканда, айласы куруп эмне кылаарын билбей калганын туюндурат: *Кара жашы бурчактап, Кайгайлашып кытайлар, Бирин-бири кучактап* [СО: 204]. Бул кайгыргандын эң бир жеткен чеги деп кароого болот. Мында кыймыл-аракет бир адам тарабынан аткарылбастан, экинчи бир адамдын катышуусу аркылуу аткарылат. Муну такесикалык бейвербалдык кинемалар (бирөөнүн далысына таптоо, колун кысуу, өбүү ж.б.у.с.) деп В.А.Лабунскаянын классификациясында берилет [Лабунская 1986]. *Кучактап* этиш сөзүнүн уңгусу байыркы куч сөзүнөн алынган. Ал азыркы кыргызча *кучакта* этишинин маанисинде колдонулган. Мындай куч сөзү кыргыздын эпикалык чыгармаларында алиге колдонулат. Мисалы *Дартым жетсе бир күнү Как белиңден кучармын* [Эл ыры], же *Жыгылды Жолой жер кучуп, Акылы баштан чын учуп* [СК: 563].

Алапайын таба албоо – далбастоо, эмне кылаарын билбей, айласы кетүү, шаштысы кетүү, албастоо, далбастоо, катуу кайгырганда акыл-эсин башкара албай калуу [КТС1: 92]: *Кайгырып туруп Каныкей, Ирмеген сайын жаш кетип, Алсырап ыйлап тура албай, Алапайын таба албай* [СК: 782]. Бул татаал этиштик сөз айкашында *алапай* сөзү арабча *лаббай* деген сөздөн өзгөргөн түрү. *Лаппай* сөзү бирөө чакырганда жооп иретинде айтылат. Арабча «*ия!*» деген маанисин билдирет. Кыргыздын оозеки тилинде сөз башында «л» тыбышы келген эмес, ошондуктан кыргыз тилинде сөздүн алдына «а» тыбышы кошулуп, *алапай* формасын алган. Демек, кайгырып, сар-санаага түшкөн адам «*ия!*», «*эмне!*» дегенге да алы келбей алдастоо кыймылын түшүндүрүп жатат [Сейдакматов: 21].

Каңырыгы түтөө – катуу кейүү, бир нерсеге зээни кейип, кайгыруу, капа болуу [КТС1: 767]: *Оюна түшүп, ар жумуш, Ойрон болгон Чубактын, каңырыгы эң түтөн* [СО: 987].

Оң эмоциянын башында турган кубануу сезимин күлкү коштогон сыяктуу эле, терс эмоциянын бири кайгырууну ыйлоо толуктайт.

Ыйлоо – капалуу, кайгылуу ишке, кырсыкка ж.б. карата көзүнө жаш алып муңкануу, ый баштоо. Бул дагы нерв системасына таасир этүүдөн улам үн аркылуу чыккан ички сезимдин сырткы чыгышы десек жаңылышпайбыз. Демек, сырткы дүйнөдөгү жагымсыз, терс көрүнүштөр мээге, көзгө, үнгө таасир этип, адам баласы кайгырганын, капаланганын көз жашы, каргылданган үн сыяктуу көрүнүштөр менен туюндурат. Мисалы: *Кызылдай жанын бу күндө Кыйнап келет бай Жакып, «Кызыл аяк неткен?!»–деп, Ыйлап келет бай Жакып* [СК: 107].

Кыргыздардын маданиятында, күнүмдүк жашоо турмушунда ыксыз ыйлоо жаман көрүнүш катары каралат. Жосунсуз ыйлагандарга карата *Кайгы – пайдасыз, ый- жардамсыз; Ыйдын түбү – ый* деген сыяктуу макалдар айтылып келет. Бирок кээде адамды жоототуу үчүн *Ыйлап жүрүп арык казсаң, ырдап жүрүп суу сугарасың* деген да макал бар.

Кыргыз тилинде ыйлоонун кандай деңгээлде болгонун көрсөткөн лексемалар бар. Алар *ыйлоо* деген сөздүн синонимдик катарын түзөт. Алсак, ага *бышактоо, боздоо, өксө, буркуроо, баркыроо, үңүлдөө* ж.б. кирет. Бирок көпчүлүк учурда алар *ыйлоо* деген сөздүн алдына келип колдонулат. Мисалы: *боздоп ыйлады, буркурап ыйлады, үңүлдөп ыйлады, бакырып ыйлады, бышактап ыйлады* ж.б. Бул жерден көрүнүп тургандай, ар бирине өзүнчө үн, вокативдик каражаттар тиешелүү. Ошондой эле алар аркылуу адамдын болуп жаткан жагдайга, шартка, окуяга канчалык деңгээлде күйгөндүгү, кайгыргандыгы даана байкалат. Пикирибиз далилдүү болуу үчүн эпостон алынган ыр саптарын карап көрөлү:

Көзүн жаштоо – *Манас башка койгондо, Башы үзүлө жаздады, Эки көзүн жаштады. Эстен таанып далдайып, Айнакул калды шалдайып* [СО: 53].

Жашын төгүү – кайгылуу ишке көз жашын тыйбай көп ыйлоо, муңдануу, кайгыруу, азапка түшүү: *Кайран катын Каныкей, Баягы Кошойго ыйлап барды эми. Кабырга сөөгү сөгүлүп, Көзүнөн жашы төгүлүп* [СО: 987].

Өксүү – буркурап-боздоп ыйлоо, боздоо, катуу ыйлоо [КТС2: 347], *Муну укканда Шуйкучу, өксөп-өксөп бакырып, өксүп ыйлайт сапырып* [СК: 778].

Баркырап ыйлоо – *баркыроо*-бар-бар этип ыйлаганда катуу үн чыгаруу, барылдаган дабыш чыгаруу [КТС1: 220], *ыйлоо*-капалуу, кайгылуу ишке, кырсыкка ж.б. карата көзүнөн жаш алып муңкануу, ый баштоо.: *Көңүлү турду сөгүлүп, Көздөн жашы төгүлүп, Бир кудайга зар айтып, Баркырап ыйлап жалынып* [СО: 15].

Боздоо – буркурап муңдуу ыйлоо, муңкануу, зарлап какшоо [КТС1:291], *Баягы кайран катын Каныкей, Ажыбайды көргөндө, ыйлап турду буркурап, Боздоп турду чыкырап* [СК: 975]. «*Баласы жоктон жүдөдүм*», «*Эркек!*»–деп, *бирөө жүгүрсө, Жарылып кетер жүрөгүм. Ботосу жоктон майышып, Боздоп жүрдүм кайышып* [СК: 132].

Буркуроо – муңканып катуу ыйлоо [КТС1: 333], адам катуу кайгырганда, буркуроо аркылуу фонациялык каражаттардын эсебинен пайда болуп, кайгыруу эмоциялык абалын коштоп турат.

Өкүрүү – бакырып кыйкыруу, катуу чамынып өкүрөндөп, өкүрүү [КТС2: 347], кайгыга батып турганда ыйлаганда, жакын адамы каза болгондо жоктоп үн салуу [КТС2: 347]: *Ушундай деп өкүрүп, өксөп-өксөп бакырып, Сайрап турду Шуйкучу* [СК: 779]. «Өлөбүз!»-деп, өкүрүп, *Өткөн ишке өкүнүп, «Айрылдык кара жандан!»-деп, Аманат жандан шек кылып* [СО: 987].

Бакыруу – кайгырганда, жаны ачып кейигенде, арманын сөз менен бере албай калганда, ичтеги муңдун баарын, бакыруу менен чыгарып алышы: *Чыкырап энем бакырып, Караан кылып Мажикти «Бери кел»,-деп чакырып* [СК: 602].

Чыркыроо – чырылдап ыйлоо, чырылдаган ачуу дабыш чыгаруу [КТС2: 258]: *Энекем турду чыкырап, Эки көздөн аккан жаш Кан аралаш шыркырап* [СК: 618].

Окумуштуу Ш.Баллинин белгилөөсү боюнча, тилдеги ар бир тыбышты эмоциянын түрлөрүнө жараша бөлүштүрүүгө болот. Алсак, жоон үндүүлөр аркылуу ачууланууну, ичке үндүүлөр менен жагымдуу маанайды билдирүүгө болот: «... при произнесении округлых гласных (о/у), губы выпячиваются; это движение, даже вне речевой деятельности, выражает плохое настроение, насмешку, презрение: boudier «дуться» [Балли 1955: 148]. Демек, эпостон алынган жогорудагы кайгыруу эмоциясына байланышкан боздоо, бакыруу, айкыруу, чыркыроо сыяктуу фонациялык каражаттар жоон үндүүлөрдүн негизинде түзүлүп, эмоция менен тилдин ортосундагы диссонансты жаратып жатат.

Жер кучактоо – аябай кайгыргандын белгиси катары саналат. Салттык көрүнүш болуп эсептелинет, жакын адамы каза болгондо, же жаман кабар болгондо, ушул бейвербалдык каражат колдонулат. *Жети жыл жатып кожоңуз, Жер кучактап ыйлады, Ыйлап жашын тыйбады* [СО: 146]. Жер кучактоо бул семиотикалык кыймыл болуп саналат, белгилер системасына кирет. *Жерди кучактоо* кыймылын кайгынын жеткен кульминациясы деп түшүнсөк болот. Бул *жер кучактоо* сөз айкашынын биринчи компоненти *жер* планета, тиричилик өнүккөн аалам деген түшүнүктү билдирген зат атооч сөзүнөн жасалып, *кучактап* кыймыл-аракетти билдирген этиш сөзүнөн жасалды.

Алаканын койгулоо – Акбалтайдын Чубагы Алаканын койгулап, Арман кылып көп ыйлап, «Асылым, Сыргак-деп ыйлап» [СК: 721]. Өкүнүү, арман кылуу, капаланып, кайгыга түшүү эмоциялык абалында алаканын бири-бирине кою кыймылы менен билдирүүсү.

Адамдын үнү - эмоциялык жагдай тууралуу маалымат алып жүрүүчү негизги каражаттардын бири. Ар бир эмоциялык абалга жараша үн ылайыкташып, өзгөрүп турат. Ошондуктан адамдын тигил же бул көрүнүшкө болгон мамилеси туура айтканда, үн анын канчалык деңгээлде чындык экенин далилдеп коет. Кайгыруу сезими пайда болгондо үн каргылданып, катууланып же басаңдап, сөз менен айта албаган нерсени үнү аркылуу түшүндүрүшү мүмкүн.

Жалынуу – жалбарып жан дили менен абдан сурануу, жалдырап өтүнүү [КТС1: 486], адам кыйналып, аянычтуу абалда турганда, бир нерсени өтүнүүсү. Негизинен, бул эмоциялык абалды фонациялык кара-

жаттар коштойт жана параллелдүү түрдө кол катышы мүмкүн. Фонациялык каражаттын болушу гана жалынуу процессин камтыйт. Мисалы: *«Колдой көр»-деп жалынып, Баса түшүп токтолуп* [СК: 661]. Бул жерде: *Колдой көр!*-деп аянычтуу үн менен сурануу, кайрылуу, жалынуу маанисин берүүчү үндүк каражаттар кошо коштолбой, тескерисинче, буйрук берүү, жини келүү, мыскылдоо ж.б. үн каражаты аткарылса, сөз өз маанисин таптакыр жоготуп, өзгөртүп жиберет.

Зарлоо – кайгы-мунун, арыз-арманын айтуу, ички дартын, зардуу ой-тилегин билдирип кейүү, зарлап-муңканып өтүнүү [КТС1: 641]: *Акбалта зарлап муну айтып, Алакөөгө алдырып салган шумду айтып* [СК: 22]. Же: *Ботосу жоктон зарланып, Ботолууну көргөндө, Боздоп Жакып арданып* [СО: 15].

Муңдануу – кайгы артуу, кайгы муң басуу, башына убайымдуу санаа түшүү [КТС2: 258]: *Бугу ичине сыя албас, Бузукулар оңбо-деп, Муңданып Көкчө тыйылбас* [СО: 1036]. Кайгырганда адамдын үнү гана өзгөрүлүп калбастан, сырткы жүрүм-турумунда, көрүнүшүндө тиешелүү белгилер пайда болот: муңайат, бүрүшөт, жалооруйт, сумсайат ж.б.

Телмирүү – зарлап муңайган, аянычтуу абалда болуу [КТС2: 528], кайгырганда жалооруп, жалдырап туруп калуу: *Тентек өскөн балаң бар, «Телмирип жүрөт бекен?»-деп, Көңүлүмдө алаң бар* [СО: 53]. Же: *Теңдиги мен айрылып, Телмирген Бакай мен болдум* [СК: 398]. Телмирүү лексикону кайгыга, санаага түшкөн адамдын кыймылсыз бейвербалдык абалы. Демек, унчукпай коюу да, телмирип кыймылдабай коюу да адамдын ой-туюмун билдирүү менен кадимки сүйлөшүүгө кирип, ички жан дүйнөсүндөгү эмоциялык абалдан кабар берет.

Сурдануу – түсүн үйрүү, ачуусу келип кумсаруу [КТС2: 460]: *Сыпатына тааныбай Сурдандыңар бир далай, Кишинин түрүн биле албай, Кирдеттиңер бир далай* [СО: 1118]. Сурдануу эмоциялык абалында адамдын эң биринчи өңүнүн өзгөрүлүшү, адамдын ички логикалык жана психологиялык теңсиздигин билдирип жатат. Крейдинг белгилеп кеткендей, ачуулануу, кайгыруу, кубануу эмоцияларындагы бет, кол, бут, дене бейвербалдык кыймылдары көз карашка, көздүн кыймылына туура келиш керек. Айталы, көзүң күлүңдөп турса, бетин кайгырып жаткандай түр көрсөтүп турган менен ал калп эле жасалмалуу болуп жатканы билинип калат. Анткени тилиң чындыкты жашырышы мүмкүн, а бирок көз эч качан жашыра албайт. Ошол сыяктуу эле дененин кызарып, бозоруп, саргарып өзгөрүүсү да - ар түрдүү эмоциялык абалдарды коштоп жүрүүчү бейвербалдык каражаттар. Бул бейвербалдык каражаттарды жасалма жол менен бере албайт, демек сурдангандагы беттин мимикалык куулуп-кумсарган абалын эч качан атайлап бере албайт. Адамдын өңү-түсүнүн өзгөргөндүгүнө карап бул абал тилибизде сурдануу лексемасы аркылуу этиш сөзү менен берилип жатат. *Сур* арап тилинен кирген сөз, *өң, бет, жүз, кебете* деген зат атоочко -*ла-ын* этиштин мүчөсүнүн жалгануусу менен жасалды [Карасаев 1996: 681]. Сурдануу лексемасы, кайгыргандагы, ачуулангандагы, жинденгендеги терс эмоциялык абалында да берилип, эквиваленттүү бейвербалдык каражат.

Сумсаюу – суздануу, кейиште болуп томсоруу [КТС2: 458]: *Оттук, курдан айрылып, Ошпурду көздөй*

сумсайып, Чалдын жөнөп кеткенин, Балдардан көргүл неткенин [CO: 53]. Сумсайып этиш сөзүнүн уңгусу сум болсо, ага жалганган – ай мүчөсүнүн көпчүлүгүнүн уңгусу азыркы кезде өз алдынчалыгын жоготушкан. Бул факт аталган мүчөнүн байыркылыгын көрсөтүп турат. Мындан улам, кыргыз тилиндеги сырткы келбетти, көрүнүштү сүрөттөгөн сөздөргө, айрыкча сын-сыпат маанисиндеги атоочторго көбүрөөк жалганат. Аталган сөз түркүмүндө -й (ай//-ей) атайын өзүнчө мүчө катарында колдонулат. Мунун жардамы аркылуу дайыма өтпөс маанидеги этиштер жасалат. Сөз болуп жаткан морфема айрым сенек формалардын (-чай, -кай, -дай ж.б.) курамына да катышып, алардын морфологиялык элементине айланып кеткен: бол-чой (бол-чо-й) ж.б. [Давлетов, Кудайбергенов 1980: 139].

Бул эмоциялык абалдын негизги денотативи кайгыруу лексемасы болсо, ошол абалдын сигнификаттык маанилеринин бири сумсаюу.

Муңаюу – капалуу көрүнүштө болуу, кайгырган, муңайым тарткан, убайымдуу [KTC2: 259]: *Аман болгун жеңе –деп, Асылы Токто бебе-деп, Эр Алмамбет муну айтат, Эркечти кошо муңайтат* [CO: 53]. *Бу кандай кыйын кеп болот?! Муну айтып Жакып бай, Муңайып турду бир далай* [CO: 83]. Дагы кыйналуу, арманы бар деген мааниде да берилип жатат: *Кызыгын билсе кыздардын Кытайда болот сулуулар, Аны көргөн жигиттин, Арылбаган муну бар* [CO: 1013].

Майышуу – кайгы-кападан кыйналган абалда болуу, кыйынчылыкты көтөрө албай ошого баш ийүү: *Бай Жакып турду майышып, Баласына кайышып «Барбаймын!»-деп, айта албай, Бай Жакып сөзүн кайтарбай* [CO: 57]. *Майышуу* лексемасынын мааниси сынуу, ийилүү маанисинде келип, бул көрүнүш кайгырып-капаланганда, сар-санаа болгондо башкача айтканда адамдын терс эмоциялык абалындагы кебете-кешпирди, өң-түстү чагылдыруучу сөз. Ошондой эле бул жерде ырдын уйкаштыгын сактоо максатында айтылып жаткан кайышуу сөзү да ушул эмоциялык процесстин өзүн чагылдыруучу синоними удаалаш келип жатат.

Алсыроо – алдан таюу, алсыздануу, күчү кетип чарчоо [KTC1: 106], кайгыргандан ыйлагандан алсызданып, чарчоо, денени бошошу: *Кайгырып туруп Каныкей, Камчы бою жаш кетип, Алсырап ыйлап тура албай, Алапайын таба албай* [СК: 782]. *Алсырап* сөзүнүн уңгусу арап тилинен кирген кубат, күч деген маанини туюндуруп турат.

Бүрүшүү – Эчкидей болуп бүрүшүп, Бети-башы тырышып, Кылчылдап кытай турганда, Аянбай салды согушту [СК: 693].

Бүк түшүү – буттарын бүгүп, көмкөрөсүнөн бүрүшүп жатуу, кайгыга жеңдирип, күйүткө алдырып, күчтөн тайып мүңкүрөп калуу, чөгүү дегенди билдирет [KTC1: 344]: *Он эки катбы бечара, Жүрөгү түшүп өлүптүр, Түшкөндө бала тик түшүп, Көргөн кемпир бүк түшүп* [СК: 142]. *Бүк түшүү* кыймыл аракетти билдирген этиш сөзүнүн маанисине көңүл буралы, Г.Е.Крейдлин белгилеп кеткендей, кокусунан же көзөмөлгө алынбаган, денеден бөлүнүп өз алдынча колу, буттун кыймылы болбойт. Мындай түшүнүк менен сүйлөм туура эмес курулары бышык. Мисалы: *Анын колу мени түртүп салды эмес, Ал колу менен мени түртүп салды. Же,*

Анын ийини, буту столду коюп кетти дебестен, Ал буту менен столду коюп кетти деп айтыш керек [Крейдлин 2002]. Демек, *бүк түшүү* кыймыл-аракетти билдирген этиш сөзү да, ошол кайгыга түшкөн адам тарабынан коркуу, таң калуу жана кайгыруу үч абалын туюнтуу менен, *Кемпирдин буттары бүк түшүптүр* деп берилбестен, *Көргөн кемпир бүк түштү* деген туура ыр саптары аркылуу берилди.

Ары-бери туйлоо – Ошондо энем Алтынай Ары-бери туйлаптыр, Өксөп жатып ыйлаптыр [СК: 601].

Адам баласы кандайдыр бир жагымсыз иш, окуя ж.б. болуп кеткенине кейиште болуу, кейип, кайгырып **өкүнүп** калат. Өкүнү-кайгыруу эмоциясынын негизги себептеринин бири. Бирок өкүнүү кайгырууга караганда жеңил формада өтүшү мүмкүн. Жашоо-турмушубузда адамдар өкүнгөндө *башын чайкайт, алаканын чабат, санын чабат* ж.б.

Баш чайкоо – бир нерсеге абдан өкүнүп, кайгырып туруу маанисинде колдонулат [KTC1: 235]: *Калмактардан кан Жолой Башын чайкап күйүнүп* [СК: 152]. Башты чайкоо аркылуу кайгыруу эмоциясын туюндуруп жатат. Бул жерде ички абал баш аркылуу берилип жатат. Баш чайкоону омонимдик кыймыл катары карасак болот. Анткени, таң калганда, өкүнгөндө, суктанганда да бул кинема аткарылат. Бирок баштан сырткары беттин мимикаларына, көздүн ымдоолоруна, үндүн тонуна, б.а., эмоциялык абалдын чагылышын башка бир паралингвистикалык абалдарга да көңүл буруу керек дейт В.И.Шаховский [Шаховский 1987]. Мына ошондо гана негизги денотантка тиешелүү болгон эмоциянын бейвербалдык каражаттары аркылуу байкаса болот.

Мындан тышкары, тилде өкүнүү абалы *белем* деген бөлүкчө аркылуу эле туюндурган учурлар да бар. Эпостун төмөнкү саптары буга мисал болот: *Ошондо айтсаң Бээжинди Чийбейт белем сызыкты, Тынбай алты ай сылышып. Кылбайт белем кызыкты. Албайт белем талкалап, Тээтиги Бээжин калааны* [СК: 596].

Мындан сырткары кайгыруу эмоциясынын **соматикалык фразеологизмдер** аркылуу берилиши:

Кабырга сөөгү сөгүлүү – аябай кейүү, кайгыруу, күйүттөн ичи эзилип, кабыргалары майышуу: *Кайран катын каныкей, Баягы Кошойго ыйлап барды эми. Кабыргасы сөгүлүп, көзүнүн жашы төгүлүп* [CO: 987].

Аягы сыздоо – Сынган экен таягым, *Сыздаган экен аягым*. Кетилген экен туягым, *Кемиген экен сыягым* [CO: 1044].

Оозунан көк жалын чыгуу – кайгы, күйүттөн оозунан ыйы түшпөй калуу: *Кайгысын айтат буркурап, Оозунан көк жалын чыгат шыркырап* [СК: 857].

Каңырыгы түтөө – өтө кейүү, абдан кайгыруу, капалануу, бир нерсеге зээни кейүү: *Арслан Чубак ошондо, Уйку жакка бет түтөп, Оюна түшүп, ар жумуш, Ойрон болгон Чубактын, Каңырыгы эң түтөп* [СК: 498].

Иште «Манас» эпосунан алынган кайгырууга байланыштуу 243 лексикалык бирдик табылып, ар түрдүү дене кыймылдары, ымдоо-жаңсоолорунун сүрөттөлүшү берилди. Жыйынтыктап айтканда, эпосто *кайгыруу* эмоциясы бир канча лексикалык топтор аркылуу туюндурулуп, каармандардын образын ачууда, тигил же бул окуянын таасирдүүлүгүн сүрөттөп берүүдө маанилүү роль ойнойт.

Адабияттар

1. Сейдакматов, К. Кыргыз тилиндеги сөз маанисинин жана варианттарынын өнүгүшү [Текст] / К.Сейдакматов. – Ф., 1982. – 135 с.
2. Манас - Кыргыз элинин баатырдык эпосу. С.Орозбаковдун варианты боюнча. КРУИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту. / Түз.: С.Мусаев – Б.: Хан-Теңир, 2010. – 1840 б.
3. Кыргыз тилинин сөздүгү. Биринчи бөлүк. -Б.: «AVRASYA PRESS», 2011. – 880 б.
4. Манас - С.Каралаевдин варианты б-ча / Түз.: А. Жайнакова, А.Акматалиев.- Б.: «Турар», 2010. -1008 б.
5. Кыргыз тилинин сөздүгү. Экинчи бөлүк. -Б.: «AVRASYA PRESS», 2011. – 891 б.
6. Лабунская, В.А. Невербальное поведение: структура и функции [Текст] / В.А.Лабунская. – Ростов: Изд-во Ростов, ун-та, 1986. – С.5-35.
7. Балли, Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка [Текст] / Ш.Балли. – М., 1955. - 416 с.
8. Карасаев, Х. Камус Наама: Араб, иран, кытай, монгол, орус тилдеринен ошуп келген сөздөр жана көөнөргөн сөздөр [Текст] / Х.Карасаев. – Б.: Шам, 1996. – 856 б.
9. Давлетов, С. Азыркы кыргыз тили: Морфология [Текст]: окуу китеби / С.Давлетов, С.Кудайбергенов. – Ф.: Мектеп, 1980. – 236 б.
10. Крейдлин, Г.Е. Невербальная семиотика: язык тела и естественный язык [Текст] / Г.Е.Крейдлин. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – 592 с.
11. Шаховский, В.И. Отражение эмоций в семантике слова [Текст] / В.И.Шаховский // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1987. – Т.56. – С.237-243.

Доржу Чургуй-оол Михайлович
Тувинский институт гуманитарных и прикладных
социально-экономических исследований,
к.ф.н, доцент, ведущий научный сотрудник сектора монголоведения,
Россия, Республика Тыва, г. Кызыл

О ТЕРМИНАХ ТРАДИЦИОННОГО ЗЕМЛЕДЕЛИЯ В ТУВИНСКОМ ЯЗЫКЕ

THE TERMS OF TRADITIONAL FARMING IN THE TUVA LANGUAGE

Аннотация: Помимо скотоводства, у тувинцев бытовало с древних времен традиционное поливное земледелие. Термины, относящиеся к данному роду занятий, могут быть полезны при изучении истоков и этапов формирования языка.

Ключевые слова: основы традиционного земледелия, основные пласты терминов, признаки заимствований.

In addition to ranching, Tuva was from ancient times traditional irrigated farming. Terms related to this occupation may be useful in the study of the origins and stages of language.

Summary: the basics of traditional farming, the main layers of the terms signs borrowing.

Многовековые земледельческие традиции тюркских этносов и имеющиеся в их языках развитые терминологии детально освещены в трудах А.Ш. Шамшатовой [1] А.А. Жаппуева [2], М. Пенжиева [3] и др. Татарская терминология исследована Ф.Ф. Гаффаровой [4].

Данные археологии, исторической этнографии и виды хозяйственного уклада жизни тувинцев, испокон веков проживающих в Верховьях Енисея, также свидетельствуют о бытовании у них традиционного поливного земледелия [5,129]. В зависимости от рельефа мест проживания и по образу жизни, тувинцы различались на: степные (скотоводы и земледельцы, главным образом жители центральной и западной Тувы) и таежные или лесные кочевники (звероловы, а иногда и оленеводы), проживающие на северо-восточных и восточных территориях Тувы [6,62]. На основе многовекового опыта выработалась у тувинцев, проживающих в центральной и западной Туве, система терминов, связанных с орудиями труда, ирригацией, обработкой почвы, пахотой, уборкой урожая, приготовлением пищи и т.д.

Основной пласт земледельческой лексики в тувинском языке, имеет древнетюркское происхождение. Отдельные из них были известны в современном значении, еще в древнетюркское время. Так, тувинский глагол *tari* = «сеять, возделывать землю», «сажать (растение)» и производное *tariğ* «посевы, урожай» (*tariłga* «посев» - позднее образование < монг. *tariłga* «сев, сеяние, посадка») восходят к древнетюркскому *tari* = «сеять, засевать». В уйгурских юридических документах также отмечен глагол *tari* = в значении «возделывать землю». Тувинское название «хлеба, зерна»

тараа может быть сопоставлено с древнетюркским *taray* 1. зерно, злаки хлеб; 2. просо;* Др.-тюрк. *tarıyçı* «хлебопашец, земледелец» связано с тув. именем *Tarāči* (в букв. переводе «хлебопашец, земледелец»). Тув. название залежи *aŋgiz* имеет соответствие в енисейских надписях Тувы - *aŋiz*. Отдельные термины, относящиеся к земледельческой лексике, имеют параллели в монгольском языке. Это объясняется тесными историческими, культурно-хозяйственными связями предков тувинцев с соседями, монгольскими племенами. В более позднее время (начиная примерно к 30 г. XX в.) тувинский язык начинает активно обогащаться русскими словами, относящимся к земледелию. Это, в первую очередь, названия сельскохозяйственных культур, овощей, фруктов, названия сельскохозяйственных машин, механизмов способов обработки и т.д.

Слово *tarlay*, имевшее в древности значение «поле, нива» и встречающийся в других языках тюркской семьи, в тувинском языке сохранилось как топоним: *Tarlay* – название местности и населенного пункта в Пий-Хемском районе север-западной Тувы. Возможно, слово *tarlay* присутствует также в основе топонима *Tarlaškın* (название местности в Улуг-Хемском районе) < *Tarlay* + *çın* имя образующий формант. *Tarlay* в своем исконном значении встречается в хакасском – *tārlay* «пашня», в турец. *tarla* «поле, плантация», азерб. *tarla* «поле», «пашня», «нива» и др. Ср. тат. *kır* «пашня», «поле», алт. *kira* «поле», «пашня». В тувинском языке слово *kır* имеет широкую семантику. Главное значение

* Древнетюркский словарь. Л., 1969. С.537 (в дальнейшем ДТС);

его – «поверхность, верхняя часть чего-либо». Например, *çer kîrî* «поверхность земли», *suŋ kîrî* «поверхность воды». В значении «пашня», «пахотное поле» в современном тувинском языке наиболее употребительны термины *şöl* «поле», *tarā şölü* «поле для посева проса». Ср. др.-тюрк. *çöl* «степь» [ДТС,115].

Термины, связанные с ирригацией

Ввиду сложных резкоконтинентальных климатических условий, земледелие в Туве основывалось исключительно на искусственном орошении. Ирригационная техника, применявшаяся тувинцами, имеет ближайшее сходство с той, которой пользовались южные алтайцы, монголы и некоторые другие народы Центральной, а также Средней Азии.

В тувинском языке существует развитая терминология, относящаяся к технике орошения. Большие и малые водные пути, применяющиеся при орошении полей, имеют дифференцированные названия. Главными источниками водоснабжения были горные реки – *хемнер*. Из реки *хем* выводился основной магистральный канал *буга* (*буьга*), т.е. то, что вырублено, выкопано. Ср. калм. *буху*, каз. *бука*. Основой слова, по-видимому, является гл. *бугар* = «раскалывать, надирать». [ДТС,120] Однако, возможно, что название канала *буга* происходит от слова *буга* «бык», так как в хозяйственных нуждах тувинцы нередко использовали этих животных, как тягловую силу. В данном случае, при вырытии канала запрягали их и рыли углубления. От магистрального канала шла оросительная канава – *сумун*. По всей вероятности, слово образовано от *сив* (чередование в ~ м., ср. *эвээш* (эвээш ~ эмээш) и форманта инструментального падежа – *н*. В современном тувинском языке «вода» – *суг*. Сущ. *суг* «вода», засвидетельствовано в памятнике уйгурскому кагану Баян-Чору (Моюнчуру), в гадательной книге «Ырк битиг», в сутре «Золотой блеск». [ДТС,515]. В словаре МК: *suva* = «орошать, наводнить», *suval* = «политым, орошенным». Ср. туркм. *sovta* «название специально-го арыка», монг. *суваг* «канава», *сувалах* = 1) прорыть канава; 2) построить канал (< тюрк. *суг*);

Тув. *арык* – оросительная канава, которая развивается от *сумуна*. *Арык* этимологически имеет общетюркские соответствия. Ср. кирг. *арык*; *арык чап* = «копать арык; проводить арык». [7,73] В словаре Э.В. Севортыана *арык* связывается со словом *а:рык*, встречающимся в тюркских языках Сибири и в памятниках древнетюркской письменности с семантикой «лес», «горный лес». [См.8] Однако не исключено, что корень *ар* = в словах *арыг*, *аьрга* в тувинском языке генетически сближается с корнем известной в тюркских языках лексемы *орман* «лес», «роща» т.е., иными словами, тув. *арык* «оросительная канава» не гомогенно с *арыг* и *аьрга* «лес».

Тув. *кулак*: 1. ответвление (оросительного канала); 2. единица меры; Возможно, слово образовано путём метафорического переноса *кулак* «ухо» > *кулак* «ответвление (оросительного канала)». Ср. кирг. *кулак* 1. разветвление арыка; 2. *уст*. единица меры проточной воды; [7,441]

Тув. *коошпа* «жёлоб для стока воды». Слово употребляется также в значениях: 1) выдолбленное из

дерева большое корыто для кормления животных; 2) промоина, овраг, балка; *Коошпа* можно сопоставить со словом *когуш*, отмеченным в древнеуйгурских письменных источниках в значении «жёлоб для стока воды». Зафиксировано там же и производное *когушлан* = «литься, вытекать по жёлобу» [ДТС,453]. Как видим из примеров, общим в них является значение «жёлоб для стока воды». И можно предположить, что тувинская лексема *коошпа* образовано от основы *когуш* и словообразующего постфикса =*па*, =*не*. Древнеуйгурское *когуш* и тувинское слово *коошпа*, по всей вероятности, родственны с глаголами *когуша* = отмеченным в словаре Махмуда Кашгарского с семантикой «шлифовать, сглаживать» [ДТС,452] и *когжа* = в тувинском языке, имеющим значения: 1) выдавливать, делать углубление на дереве; 2) обрубать, чистить (от сучьев) дерево. Кроме того, в тувинском языке существует омоним глагола *когжа* =, который имеет значение «высасывать вымя (например, о теленке)». Здесь в обоих случаях вычленяется одинаковый корень *когш* + аффикс-*а*. Можно выделить у них и общий смысловой компонент «делать пустоту внутри (чего-либо)». Возможно, глагол *когжа* = «высасывать вымя» более древнее образование.

Тув. *оңгача*. «акведук из бревенчатых жёлобов» < монг. *оңгоц*: 1. водопойная колода; 2) кормушка, корыто > тув. *оңгача* «колода (для корма скота)». Акведук – *оңгача* обычно опирается на высокую деревянную стойку.

Тув. *даван-даяк* букв. «ноги». В отдельных тюркских языках слово *даяк* имеет значения: 1. подошва; 2. пятка; 3. широкие лапы животного и др. Наиболее близки к рассматриваемому слову значения – туркм. «поперечная балка (на которой лежат остальные)», «горизонтальная балка», тур. диал. «перекладина под мельничными жерновом». *Даяк* в тув. языке самостоятельно не употребляется. В тоф. *даяк* «палка», узб. *таянчик*, уйг. *тайанчук*: 1. опора, подпора; 2. упор, подставка, служащая опорой; Ср. п.-монг. *таях* «посох, трость, палка». В тув. языке *даянгыыш* – «посох, трость».

Названия орудий труда

Для обработки почвы, полива и уборки урожая применялись разнообразные орудия труда и приспособления, в названиях которых нашли отражение свидетельства исторических и хозяйственно-культурных связей предков тувинцев.

Название тувинского пахотного орудия *андазын* аналогично алтайскому *андазын* и близко монгольскому (халха) *андис(ан)*. Ср. также алт. (диал.) *салда* «плуг», бур. *анзапан*, дорбет. *анд(а)сха*. Для пахоты тувинцы пользовались деревянным плугом – *ыаш андазын*. Железный плуг – *демир андазын* был заимствован в конце XIX века у русских поселенцев в Туве. Наконецником для тувинского деревянного плуга служил железный сошник – *андазын бизи*.

Тув. *кадыыр* «серповидно изогнутый нож, употребляемый при уборке урожая». Обычно им резали стебли растений. В более позднее время название этого орудия было перенесено на названия сельскохозяйственных орудий, заимствованных у русских крестьян: серп – тув. «*хол кадыыры*»; коса – тув. *ка-*

дыр. Возможно, семантика корневой лексемы данного термина исходила из др.-тюрк. *gadīr* «суровый, жестокий, лютый»; *gadīr*= 1. поворачивать; 2. отвергать, отклонять, отворачивать; В тув. языке есть глагол *хы-дыр*= 1. четко резать до исчезновения; 2. полностью вырезать; Есть в монг. языке: *хадуур* «коса»; *тарианы хадуур* «серп»; *хадах*= «косить»; жать».

Тув. *хүүрек* «лопата», *ыяш хүүрек* «деревянная лопата», *демир хүүрек* «железная лопата». В словаре Махмуда Кашгарского *kürgäk*: 1) лопасть; 2) весло; [ДТС,328]. Ср. хак. *күрчек*, монг. *хуз* – «лопата». В тюркских языках от производных *күрү*=, *күре*= с добавлением аффикса *-гек* > *-ек* образовалось существительное со значением «орудие действия, лопата»: *күрек* – туркм., каз., к.-калп., гагауз., алт.; *күрөк* – кирг.[7,151]

Тув. *кусун-хаай* (букв. воронья морда) «кирка для рытья оросительной канавы». Термин, видимо, является исконно тувинским образованием.

Тув. *айыыр* «деревянные вилы для уборки соломы, сены». В основе слова *айыыр*, по всей вероятности, общетюркский глагол *айыр*=, имеющий значения: 1) отделять, разделять, разъединять; 2) раздвигать; 3) отличать, различать; Ср. якут. *аты йырал* «вилы»; кирг. *айыр*= 1. раздвигать; разрывать; разлучать; 2. различать; 3. отнимать; отбивать; Отмечая родство тув. *айыыр* «вилы» с общетюркским *айыр* и хак. *азыр* «вилы», можно предположить, что термин *айыыр* в язык предков тувинцев попал из древнетюркского диалекта с *й* – признаком в середине слова. В тувинском языке есть лексема *адыр*, являющаяся фонетической разновидностью *айыр* ~ *азыр*, имеющая с ними, в основном, одинаковую семантику, кроме значения «вилы». Правда, неясно происхождение долготы гласного «ы» в слове. Может быть слово *айыыр* образовано по подобию, встречающихся в тувинском языке монголизмов, таких как *кадыр* (< монг. *хадуур*); *малдыр* (< монг. *малтуур*) «деревянный скребок (для чистки снега, навоза и т.д.)».

Тув. *илиир* «борона». Существовали следующие разновидности бороны: *хараган илиир* «борона, сделанная из караганника», *чудук илиир* «борона из бревна». Ср. монг. *тарианы сануур*; *дагунур* «борона», но *илүүр* – «маленький металлический утюжок, для глажения материи». Возможно, тув. *илиир* проявляет родство с древнетюркским *элт*= «тащить, нести», *àlat*= «тащить», засвидетельствованных в письменных источниках. [ДТС,171]

Для разрыхления почвы, обработки земли, уборки сорняков и очистки оросительных канав, тувинцы пользовались железным инструментом типа мотыги *хетпе*. Словом *хетпе* обозначался также деревянный скребок для очистки земли, снега. Последний имел и название *малдыр* (< монг. *малтуур* «деревянный скребок для очистки снега, навоза»). О том, что железной мотыгой предки тувинцев пользовались еще в древнетюркское время, свидетельствуют находки археологов на территории Тувы. Так, в могильнике Калбак-Шат (в местечке *Сесерлиг*) была найдена железная мотыга типа среднеазиатского кетменя. Следует отметить, что мотыгами более усовершенствованной тесловидной формы пользуются жители некоторых районов Тувы до настоящего времени. Тувинское слово *хетпе* можно сопоставить с известным в тюркских языках термином *кетмән* «мотыга», зафиксирован-

ном еще в словаре Махмуда Кашгарского. Анлаутному *к-* в тюркских языках во многих случаях соответствует тувинский спирант *х-*. Например, тюрк. *кеме* «лодка» ~ тув. *хеме*; *күн* «солнце» ~ тув. *хүн*, *кар* «снег» ~ тув. *хар* и т.д. Чередование *п-м* в аффиксе *пе-ме*, как известно, явление обычное. Что касается сонанта [-*н*], встречающегося в ауслауте слова *кетмән*, то оно показательно и на следующем примере: общетюрк. *дегирмен* «мельница» ~ тув. *дээрбе* -*ид*. В тюркских языках Сибири и Саяно-Алтая слово *кетмә* имеет весьма широкую семантику: 1) мотыга, кайло; 2) ключ; 3) какое-то оружие; *катмәлә*= «копать башню». Тув. *хетпеле*= «копать или чистить землю инструментом *хетпе* мотыгой». Что касается этимологии слова *хетпе*, то, вполне вероятно, что в основе его присутствует глагол *ет=*, отмеченный еще в древнетюркских письменных источниках. Например, в поэме «Подарок истин», в сутре «Золотой блеск» переведенном на древнеуйгурский язык, встречается со значениями «совершать, создавать, строить». В памятнике Кюль-Тегину (большая надпись) «устраивать, приводить в порядок». Глагол *эт=* встречается и в современном тувинском языке в значении «исправлять, проявлять, приводить в порядок». В связи с этим тув. *хетпе* можно представить как (*h*)+*эт+не*, где (*h*) предположительный протегитический согласный, нередко встречающийся в тувинском и других тюркских языках, преимущественно огузской и карлукско-уйгурской групп, где *-не* ~ *-ма* – именной аффикс, сохранившийся в тувинском языке в словах типа *тыртпа*, *чарба*, *шырынма*, *хеме*, *коопта* и др.

Традиционным орудием для собирательства и земледелия у тувинцев с древнейших времен была землекопалка *о(э)зук*. Подобное орудие есть и у других народов Южной Сибири, Центральной и Средней Азии. [ДТС,186] Но термин *о(э)зук* для обозначения основного его значения встречается только в тюркских языках Саяно-Алтая. Ср. тув. *о(э)зук* ~ тоф. *осук* ~ алт. *осуп*, *оозуп* ~ шор. *озуп* «корнекопалка» ~ хак. (сагай) *озуп* «закругленная маленькая железная лопатка, для копания кандыка (растения из семейства лилейных)» и т.д. Археологические материалы свидетельствуют о том, что землекопная техника гораздо древнее земледелия. По-видимому, отдельные инструменты употребляемые тувинцами при собирательстве, впоследствии были перенесены и на сельскохозяйственные работы, такие как *озук*, возможно и *хетпе*.

Для сбора соломы после урожая тувинцы пользовались деревянными граблями *дырбааш*. Ср. тат. (диал.) *тырмавыш*; к.-калп. *тырма*; хак. *тырбос*; алт. (диал.) *тарбаш* все в значении «грабли», но кирг. *тырмооч*; каз. *тырма* «борона». Производящей основой во всех приведенных примерах является глагол *дыр=* ~ *тыр=*, сохранившийся в некоторых тюркских языках: караим. *тыр=* «скрести», турец. (диал.) *dir* – «карабаться, взбираться, врезать». [8,346] В тувинском языке представлены производные от глагола *дыр=* (= *тыр*): *дырба*= «царапать»; *дырбак* «когти».

Для получения муки из зерна тувинцы пользовались ручными мельницами *дээрбе*, сделанными из твердых пород камня. Встречались и из массивной ливневницы. Ручные мельницы, подобные тувинским, имели весьма древнее и широкое распространение в Центральной и Средней Азии и Южной Сибири. Тер-

мин суг дээрбези «водяная мельница» появился в новое время и, по-видимому, является калькой с русского языка. С тувинской лексемой *дээрбе*, очевидно, имеет общий корень существительное *дээрбек* «кольцо, круг». В словаре Махмуда Кашгарского слово *täyrmä*, в современном турец. *дегирми*, азерб. *дейирми* имеют значения «круглый». Для обозначения мельницы почти во всех тюркских языках и диалектах употребляется слово *дегирмен* (в разных фонетических вариациях, но с обязательным наличием соната (-н) в финальной позиции слова). Например, в кирг. *тегирмен* «мельница». Ср. общетюрк. *ketmān* ~ тув. *хетне*; общетюрк. *дегирмен* ~ тув. *дээрбе* (<дегирме). Помимо мельницы, для очистки зерна и получения муки, тувинцы пользовались и ступой *согааш*, где основа слова – глаг. *сок* = «бить, ударять». Ср. хак. *согах* «ступка, ступа». Жители отдельных районов Тувы (в основном южных – Овюрского, Тес-Хемского) для обозначения «ступы» употребляют также термин *уур* (< монг. *уур* ступа).

Тув. *бала* «пест, пестик». В хакасском языке *пала* также обозначает «пест, пестик». Этимологически указанные слова, видимо, сближаются с распространенным в тюркских языках словом *балка* ~ *балга*, имеющим широкую семантику, в числе которых есть значения: 1) молот(ок); 2) палица; [8,57-58] Ср. монг. *нүдүүр* «пест, пестик». У жителей Каа-Хемского района бытует слово *кү(в)шкүүр* «пест, пестик». Интересно, что в некоторых тунгусо-маньчжурских языках, в частности в гольдском *раһа*, ульчском *раһа* обозначает «молоток».

При очистке и обработке муки тувинцы пользовались решето, ситом – *элгээш*. В основе слова глагол *элге* (=эгле=) «отделять, очищать» (например, толченый ячмень или просо от шелухи, ударяя корытом о колено) и продуктивный аффикс =*еш* (с вариантами =*аш*, =*эш*, =*ыш*, =*иш*, =*уш*, =*үш*). Долгота гласного в слове возможно образовано следующим путем – от монг. *элхэг* «сито, решето» + *эш*, в результате выпадения согл. «г» и стяжения гласных. Тогда получается др.-тюрк. *элге* = ~ *эле* = > монг. *элхэг* > тув. *элгэг* + *эш* > *элгээш*, т.е. случилось обратное заимствование. В тувинском языке есть также следующая форма слова – *эгле* =, *эглээш*, которые имеют параллель в уйгурском языке: уйг. *эгли* =. По мнению Э.В. Севортына тув. *эгле* = и уйг. *эгли* = нельзя вывести из *элге* =, так как в тюркских языках закономерна последовательность согласных: сонорный – смычный (на чем основана метатеза), но не наоборот, как в тувинской и уйгурской формах. Вместе с тем ученый допускает, что в форме *элге* = имеется метатеза из **егле* = (~ **егле* = ~ **екле* =). Метатеза звуко-сочетания -лг- (~ -гл-) явление обычное в некоторых диалектах тувинского языка. Например, литер. *багла* = ~ диал. *балга* =, *чылга* = ~ диал. *чыгла* =, литер. *чаглак* ~ диал. *чалгак* и т.д. В отдельных диалектах тувинского языка для обозначения сита употребляется также термин *ишикииш*, есть глагол *ишикиир* = «просеивать». Ср. монг. *шугшуур* «сито», *ишигих* = «просеивать».

Названия посевных культур и продуктов земледелия

Основными посевными культурами, которые возделывали тувинцы, были просо, ячмень, пшени-

ца и овес. Некоторые названия посевных культур, по-видимому, восходят к древнетюркскому времени. Например, такие как *буудай*, *сула* и др. В семантике отдельных древних терминов, очевидно, произошли изменения. В словаре Махмуда Кашгарского отмечены слова *ügür* «просо», *ügürgän* «злаковое растение»: *arpa ügür birlä qatildi* «ячмень смешался с просом». [ДТС,623] В древнеуйгурских письменных памятниках зафиксировано слово *üjür* «просо». С приведенными фитонимами можно сопоставить тувинский термин *үүргене*, являющийся названием растения «живородная гречишка». Слово *үүргене* образовано от основы *үгүр* + формант *ген(не)*. Возможно, в тувинском языке в значении «просо» не употреблялся термин *үүргене* или же, что вполне допустимо, он был вытеснен в более позднее время монголизмом *тараа* «просо». Ср. др.-тюрк. *tarıy* «просо», туркм. *тарыг*, узб. *тариқ*, уйг. *те-рик*, кирг. *тару*, алт. *таран*, тат., бараб. *таран* «просо». Для обозначения «проса» в тувинском языке бытует также термин *чиңге тараа* (букв. тонкий злак). У жителей восточной Тувы встречается термин *хоо-тараа* «просо» (начальный компонент сочетания, возможно, обозначает цвет. Ср. монг. *шар будаа* «просо» (букв. желтая крупа). В древнеуйгурском лечебнике отмечено слово *qonaq* «вид проса». [ДТС,455] Имеющееся в современном тувинском языке слово *хонак* имеет значение «щетинник зеленоколось». Тувинцы возделывали и скороспелые сорта проса, которые имели следующие названия: *кара-тараа* (букв. черный злак), *агбаң хоо*, где *агбаң* – образоподражательное слово «вздохмаченный», *агбаң кара* (букв. вздохмаченное черное) и т.д. Как видно из примеров, приведенные термины в основном образованы от описания внешнего вида злакового растения и, по-видимому, являются исконными тувинизмами.

Пшеница в тувинском языке обозначается термином *буудай* (< *бугдай*). Слово имеет параллели в других тюркских языках. Вместе с тем, тув. *буудай* ученые склонны рассматривать как явный монголизм. [9,303] У жителей отдельных районов Тувы существуют следующие названия пшеницы: *кызыл-тас* букв. «красное лысое» (Улуг-Хем); *дөңгүр тараа* букв. «лысая пшеница» (Дзун-Хемчик); *көк хожугур* сорт пшеницы (букв. «синее торчащее»). Можно отметить также следующие тувинские названия посевных культур: тув. *көк тараа* «рожь». Ср. монг. *хөх тариа* «рожь», алт., башк., узб., тат. *арыш* (< русск. *рожь*): 1) куколь (сорняк); 2) гречиха; Последнее значение, видимо, более позднего происхождения, так как тувинцы до начала века гречку не сеяли. Тув. *ак быдаа* «рис» < монг. *цагаан будаа* «рис». В дореволюционную Туву рис доставлялся из Китая.

Распространенной посевной культурой у тувинцев была ячмень, которая обозначается словом *арбай*. Тувинское слово *арбай* явно сближается с монгольским *арвай* (В тюркских языках *арпа* ~ *арба*) и, по мнению исследователей, является монгольским заимствованием. [10,128] Для монгольских языков данный фитоним, как и для тюркских, является общим: в п.-монг. *arbai*; монг. *арвай* «ячмень»; калм. *arwā* «овес», «ячмень»; чахар. *арва* и т.д. Тувинцы возделывали следующие сорта ячменя – *дүктүг арбай* (букв. волосатая ячмень); *кара арбай* (букв. черная ячмень).

Тув. *ма(з)жак* обозначает: 1) колос (оставшийся после жатвы); 2) остатки урожая в поле (например, зерна, картофеля, помидор и т.д.); Второе значение, по всей вероятности, появилось в результате переноса значения. Лексема *ма(з)жак* имеет общетюркские фонетические соответствия в различных вариациях [ДТС,90] и обозначает в большинстве тюркских языков «колос». С тувинской формой по семантике сближается азерб. диал., узб. *башак* – оставшиеся на полях отдельные колосья; турец. диал. *башак* – то, что остается после сбора хлебов, плодов.

Урожай, полученный с поля, в тувинском языке обозначается термином *дүжүт*, при этом имеется в виду не только урожай злаковых растений, но и все что сажает человек, с целью получения плодов. Основа слова *дүжүт*, возможно, проявляет общность с древнеуйгурской формой *tüš* зафиксированным в письменных источниках со значениями: 1) плод, фрукт; 2) перен. результат, следствие чего-нибудь (в гимне в честь Мани манихейским письмом). [ДТС,600]; 3) вознаграждение доход, процент. (Юридические документы древних уйгуров); Можно выделить в слове *дүжүт* аффикс множественного числа =*т*, отмечаемый тюркологами, а также алтаистами в древнетюркском, монгольском и в некоторых других языках. Таким образом, *түш* «плоды, фрукты и другие значения + (ү)т > дүжүт (т.е. обилие плодов, много плодов), например, *тараа дүжүдү, ногаа дүжүдү, тайга тооруунуң дүжүдү* и т.д. Собранный урожай пшеницы, проса или ячменя тувинцы хранили в кожаных мешках – *барба* и в специальных ямах для хранения зерна – *уургай*. Жители центральной и юго-западной Тувы для обозначения ямы для хранения зерна употребляют слово *ору*. В словаре Махмуда Кашгарского термин *оги* имеет значения: 1) яса для хранения овощей; 2) яма, темница; [ДТС,371] Ср. туркм. уру «яма для хранения зерна».

В целом, приведенные примеры свидетельствует о существовании многовековых традиций поливного земледелия у тувинцев. Более расширенное и углубленное исследование представленной тематики имеет не только историко-лексикологическую значимость, но послужит и свидетельством существования древних хозяйственных связей тувинцев с этносами, имевшими исторические контакты.

Сокращенные термины и названия языков

азерб.	– азербайджанский язык
алт.	– алтайский язык
бараб.	– барабинский диалект
башк.	– башкирский язык
бур.	– бурятский язык
гагауз.	– гагаузский язык

диал.	– диалектный
дорб.	– дорбетский диалект
др.-тюрк.	– древнетюркский язык
каз.	– казахский язык
калм.	– калмыцкий язык
караим.	– караимский язык
к.-калп.	– кара-калпакский язык
кырг.	– кыргызский язык
литер.	– литературный язык
МК	– Махмуд Кашгарский
монг.	– монгольский язык
общетюрк.	– общетюркский
парн.	– парное слово
п.-монг.	– письменно монгольский язык
согл.	– согласный
сущ.	– существительное
тат.	– татарский язык
тоф.	– тофаларский язык
тув.	– тувинский язык
турец.	– турецкий язык
туркм.	– туркменский язык
тюрк.	– тюркский язык
узб.	– узбекский язык
уйг.	– уйгурский язык
уст.	– устаревший
хак.	– хакасский язык
халх.	– халха-монгольский диалект
чахар.	– чахарский диалект
шор.	– шорский язык
якут.	– якутский язык

Литература

1. Шамишова А. Лексика злаковых культур в казахском языке: Автореф. дис. канд. филол. наук. -Алма-Ата, 1966.
2. Жаппуев А.А. Термины земледелия в карачаево-балкарском языке: Автореф. дис. канд. филол. наук. -М., 1974.
3. Пенжиев М. Историческое развитие и современная структура сельскохозяйственной (земледельческой) терминологии в туркменском языке. -Ашхабад, 1991.
4. Гаффарова Ф.Ф. Лексика земледелия в татарском языке: Автореф. дис. канд. филол. наук. -Казань, 1999.
5. Вайнштейн С.И. Историческая этнография тувинцев. -М., 1972.
6. Горощенко К.И. Сойоты «Русский антропологический журнал». М., 1901, №2.
7. Киргизско-русский словарь - Кыргызча-орусча сөздүк. Книга А-К. Ф., 1985.
8. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные// АН СССР. М.: Наука, 1974.
9. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы В, Г и Д// АН СССР. М.: Наука, 1980.
10. Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Том-1. (А-Б). Новосибирск: «Наука», 2000.

СТИЛИСТИКАЛЫК КАРАЖАТ КАТАРЫ СИНЕКДОХА

СИНЕКДОХА КАК СТИЛИСТИЧЕСКИЙ РЕСУРС

THE SYNECDOCHE TO CONSIDER AS MEAN STILISTIC GENRES

Аннотация: Макалада синекдоханы троптун түрү катары кароо менен лингвистикалык статусун аныктоо маселелери каралат.

Түйүндүү сөздөр: Синекдоха, метонимия, тилдик каражат.

Аннотация: В заметке синекдоха рассмотрится как вид тропа и уточняется вопросы для определения стилистического статуса синекдохи.

Ключевые слова: Синекдоха, метонимия, речевые ресурсы.

In article question of determination of the status of linguistics as a look the tract is specialized.

Key words: synecdoche, metonymies, linguistic mean.

Көпчүлүк илимпоз-усулчулардын изилдөөлөрүнө, тажрыйбалуу окутуучулардын байкоолоруна көз чаптырсак студенттердин адабий тилде пикир алышуусунда, жазма жана оозеки түрдө оюн, көз карашын чагылдыруу аркылуу аны түшүнүүсүнүн тууралыгы, толуктугу жана тереңдиги тилдик каражаттарды туура тандоо даражасына байланыштуу болот. Стилистика ар кандай кептик көп түрдүүлүктө тилдик каражаттардын функционалдуу закон ченемдүүлүктөрүн, тактоолорун орус лингвисти М.Н.Кожина белгилейт [5:109-6]. Стилистикалык коннотациялар кеп ишмердүүлүгүндө тилдик каражаттар аркылуу маалыматты жөн гана жеткирүү эмес, бардык жактан шайма-шай, түшүнүктүү, орундуу болуп алардын эң ийкемдүүсүн орду менен колдонуп, маанисин нормага салып туюндурууга үйрөтөт. Тилдик каражаттар адабий тилдин нормасында сүйлөөдө, курчап турган дүйнө менен болгон байланыш аркылуу башка адамдардын сөзүн угууда, айтылган маалыматтын маани-маңызын түшүнө билүүдө ошондой эле өзүнүн ой - пикирин так, туура, түшүнүктүү, логикалуу, маданияттуу, таасирдүү билдирүүдө абдан маанилүү.

Стилистикалык каражаттардын боектуулугунун ыкка ылайыктуу пайдаланылышы – стилистикада дааналыкты жаратат. Грамматикалык жактан туура, ийкемдүү, логикалуу тилдик каражаттарды колдонууну жана кепте алар аркылуу кыйытып айтылган ойду, подтексттик маалыматтын негизги маанисин талдап түшүнүүнү, сүйлөшүүнүн чөйрөлөрүндө ылгап үйрөнүүнү – стилистикалык коннотациялар шарттайт [6:196-6].

Стилистиканын бир бутагын троптун түрлөрү түзөт. Жөнөкөй сөз троп катары келгенде көркөмдүк күчкө ээ болот. Троп бул – кандайдыр бир нерсени, көрүнүштү, окуяны, кубулушту образдуу түрдө сыпаттап көрсөтүү үчүн сөздөрдүн, сөз айкаштарынын

сүйлөмдөрдү атама мааниде колдонулушу. Троптун түрлөрүнө метафора, метонимия, синекдоха, эпитет, гипербол, литота, салыштыруу, ирония, символ, перифраза, аллегория, жандандыруу жана башкалар кирет [2.48-6.]. Троптор экспрессивдүү-эмоционалдык боектуулукта төмөнкү тилдик: көркөм, публицистикалык жана оозеки сүйлөшүү стилдерде кеңири учурайт. Көркөм чыгармада троптор образды жеткиликтүү ачып берүүгө көмөктөшсө, оозеки сүйлөшүүдө сүйлөп жаткан жактын эмоционалдык абалынын максатына көз каранды [7.338-6.]. Троптор кайсы функционалдык стилде болбосун өзүнүн табияты боюнча окурманга окуяны, кубулушту же көрүнүштү жеткирүүдө, анын тарыхын, маданиятын образдуу, жандуу, баяндап жеткирет. Тарых өткөн жана болуп жаткан окуяны фактылар менен баяндаса, троптор кепте таасирдүүлүгү менен айырмаланат. Стилистикалык фигуралар аркылуу автор окурманга айтайын деген оюн билдирүүдө троптор «түстөрдүн» ролун аткарып, ар түрдүү экспрессивдүү боектуулугу менен өзгөчөлөнөт.

Дүйнөнүн улуттук картинасында ар бир элдин менталитетинин, жаратылыштын жаныбарларынын, өсүмдүктөрүнүн өзгөчөлүктөрүн образдуу сыпаттоодо троптор чыгармачылык менен пайдаланылып келет. Бул жагдайдан алып караганда лингвистикада троптор лексика-семантикалык кубулуш катары көп тармактуу. Мына ошол стилистикалык каражаттардын арасынан кепте өзгөчө экспрессивдүүлүгү, боектуулугу, таасирдүүлүгү менен айырмаланган троптун түрү – синекдоха болуп эсептелет. Троптун бул түрү – синекдоханын негизин, себебин түзгөн сөздөр, сөз айкаштары изилдөөнүн объектиси болуп саналат. Анткени синекдоха көп кырдуу формаларга ээ.

Синекдоха – (гр. – «чогуу кабыл алуу») дегенди түшүндүрүп сөздөрдү алмаштырып, ооштуруп айтуунун бир түрү. Синекдоха сөздүн экспрессивдүүлүгүн күчө-

түү менен чектелбестен анын маанисин тереңдетип турат. Синекдоханын негизинде дегеле заттардын, кубулуштардын бири - бири менен болгон карым - катнашы жатат. Ушул жактан алып караганда синекдоха менен метонимиянын жакын экендигин тилчи – окумуштуу С. Сапарбаев «Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы» аттуу эмгегинде белгилейт. [8.79-б.] Заманбап лингвистиканын кээ бир булактарында синекдоха метонимиянын бир бөлүгү катары да каралып келет. Ал эми орус лингвист-окумуштуулары төмөнкүдөй ойлорун айткан.

Алсак, Д.Э. Розенталь; «Синекдоха троп сыяктуу бир сөздүн мааниси сандык белгиси боюнча бири экинчисине отуп кетет», десе [7.341-б.], ал эми Головин Б.Н. синекдоха деген терминдин учурдагы илимий изилдөөлөрдө тар масштабда колдонуларын, же болбосо эми гана изилденүүгө алына баштаганын белгилейт [4.95-б.].

Кээ бир булактарда синекдохалык ыкмалардын моделдерин белгилүү бир доордо жашаган эл жаратат же турмуш өзгөчөлүктөрүнө жараша пайда болгон деген ойлор айтылат. Бирок синекдоханын өзүнө таандык касиети бар, башкача айтканда, метонимиядан айырмасы - заттардын өз ара катышынын сандык белгилери боюнча жасалгандыгында.

Метонимия (гр.-кайра атоо) – Сөздөрдүн өтмө мааниси аркылуу нерсенин өзгөчө белгисин бөлүп көрсөтөт: Кызыл-тазыл жоолуктар кылактап, алоолонгон кызыл желектер кылкылдап, ак электер кыркаал тизилип өзөн бою көз уялтат. [2.48-б.] Метонимия көп учурда жекелик түрдө берилип, көпчүлүктү түшүндүрсө, ал эми синекдоха бүтүндүн ордуна бөлчөктүн, жалпынын ордуна жалкынын же болбосо ушунун эле тескерисинче бөлчөктүн ордуна бүтүндүн, жалкынын ордуна жалпынын колдонулушун атайбыз.

Синекдоха таасирдүү тилдик каражат катары көптөгөн окуу материалдарында, илимий энциклопедияларда айтылып келет.

Чындыгында эле, синекдоханын өзгөчөлүгү - бөлүктү атоо менен бүтүндү же тескерисинче аны колдонуу менен алаканга салгандай даана көрүнүп таасирдүү болуп чыга келишинде. Кичине аталыш менен чоң бүтүндүктү, бүтүндүк менен жалпылыкты синекдохалык ассоциация ачып берет.

Чыгармаларда синекдоха тилдик каражат катары боектуулукту, стилдик тиешелүүлүктү колдонуу абалын көрсөтөт. Таасирдүүлүктү камтуу менен экспрессивдүүлүктү, көркөмдүк кунарды жаратып, сөздөрдүн маанилери көркөм эстетикалык милдетти аткарат да маалыматты элестүү, образдуу чагылдырууга себеп болот. Синекдоха катары колдонулган сөздөрдүн маанилери адамдын акылына гана эмес, сезимине да таасир этип, чыгарманын көркөмдүүлүгүн таасирдүүлүгүн арттырат. Мындан улам синекдоха сөздөрдү окурман түшүнүп окуусу өтө маанилүү, алардын маңызын түшүнбөстүк же туура эмес түшүнүү сөз болуп жаткан нерсенин маанисин олуттуу өзгөртүп жиберүүсү мүмкүн.

Чыгаан жазуучу Айтматовдун көптөгөн чыгармаларында “Кызыл жоолук жалжалым”, “Атадан калган туяк” ж.б. синекдоха арбын учурайт.

Мисалы, “Кызыл жоолук жалжалымда” **кызыл жоолук** «бойго жеткен кызды» туюндурат башкача

айтканда бүтүндү анын бир бөлүгү аркылуу түшүндүрүүдө. Бул жерде синекдохага эквивалент мисал катары белгилүү француз акыны Шарль Перронун «Красная шапочка» жомогун келтирип кетсек болот.

Бүтүндүн ордуна бөлчөктүн, жалпынын ордуна жалкынын колдонулушу аркылуу сөздүн лексико-семантикалык мааниси кеңеет.

Синекдоха кыргыз тилинде жасалуу жолдору боюнча ар түрдүү [8.77-б.].

Орус тилчи окумуштуулар синекдоханы метонимиядан ажыратып карашса, америкалык лингвисттер синекдоханы метонимиянын маанисин толуктап жана анын бир түрү деп аташкан. Синекдоха кыргыз тил илиминде лингвистикалык тармакта өз алдынча троп болуп саналганы, алгылыктуу иликтөөлөр, тыянактар бар экенинен кабар берет. Троптор анын ичинен синекдоханы изилдеген лингвисттердин көз караштарынан кийин мисалдарды келтирүү менен төмөнкүдөй жыйынтыкка келүүгө болот.

Бүтүн нерсени билүүдө анын айрым бир бөлүктөрү гана колдонулат.

Мисалы, адамдын дене мүчөлөрүнүн бөлүктөрүн атаган **көз, баш, бут, кол** сөздөрүнүн түз маанисинен сырткары “**адам**” өтмө мааниге да ээ: Канча **бут** кирсе, ошончо кут кирет (макал). Бул жерде канча көп **адам** кирсе, ошончо кут кирет дегенди түшүнөбүз. Мына, Иван Степановичтин **көзү** турат, отузунчу жылдар болчу. **Көзү** деген сөз синекдоха катары колдонулду. [1.309-б. Делбирим.] Мен бул дүйнөдө жападан жалгыз, коколой **баш** экенимди эсимден бир да жолу чыгарчу эмесмин [1.9; 229-б.]. **Баш** деген сөздүн өзгөчөлүгү “**адам**” маанисинен сырткары “**мал**” башы катары да учурайт. Кыштоодо малдын **баши** азаюуда.

Айрым учурларда бүтүндүн бөлүктөрү аркылуу анын андан да майда бөлүктөрү жөнүндө түшүнүк берилет. **Колун** кесип алды дегенде - анын бир манжасын эле түшүндүрүүдө. Болуптур, эртең көрүшкөнчө! - деп **колун** бек кыстым. [1.Ч.А.Делбирим 306-б.].

Кээде бир топко нерсенин заттын атын билдирген жалпылама сөздөр ошол топтун конкреттүү бир түрү болуп саналган зат жөнүндө да түшүнүк берет. Мисалы: Таң жаңы супа салды, **дүйнө** али уйкуда...[1.6; 242-б.] Мында **дүйнө** жекелик түр аркылуу жалпылыкты билгизди.

- Кеме кыйкырганыңа, чакырганыңа карабай караан үзөт, айлананда **жан** жок, толкундар, деңиз гана. [Ч.А. Кассандра тамгасы.228-б.]. Бул мисалда болсо абстрактуу маани конкреттүү түшүнүк катары колдонулду. Көп учурларда дал ушундай синекдохалар сөздүн туунду мааниси алгачкы маанисине караганда окурманга жакын, түшүнүктүү боло алат.

Айрым учурда сан, сын атоочтор затташып конкреттүү мааниде болуп синекдохалык мааниде колдонулат. Бирок аны бул деңизге **бирөө** таштап кетти да. [1.6; 229-б.] Бул биздин **кенжетайыбыз! Кенжетай** бул мисалда синекдоха болуп келди.

Адамдардын, айрым бир табигый мүнөзү, сапаттык бөтөнчөлүктөрү бүтүндүн бөлүгү катары оозеки жана жазуу кепте да синекдоха катары кеңири колдонулат.

Аны өлтүргүлө **бетпакты** таап, ошол жерден өлтүргүлө (1.6; 346-б.).

Сен **акмак** ! башкалардын өмүрү сага оюнчукпу, ыя?![11; 308-б.]

Сөздөрдүн синекдохалык жактан маанисинин жаңыланышы алардын семантикалык жактан өнүгүшүнүн алгачкы этабын түздү. Демек, заттардын нерселердин ортосундагы сандык катыштык-байланыштын негизинде жаңы маани пайда болот.

Синекдоха өтө ар тараптуу, кыргыз тилинде аз изилденген бир катар тактоолорго муктаж стилистикалык фигура. Ошону менен катар синекдоханын метонимия термининен так, даана ажыратып кароодо талаш жарата турган маселелер арбын экендиги байкалды. Синекдоха боюнча тактоолор анын өзгөчө троп катары, дагы да изилдөөлөрдү талап кылаары бышык.

Адабияттар

1. Айтматов Ч. *Томдуктар*: 1;6;9;.
2. Алиева Ф. *Кыргыз тилинин стилистикасы боюнча көнүгүүлөр жыйнагы*. - Б., 2015.
3. Аширбаев Т. *Кыргыз тилинин стилистикасы: стилистиканын жалпы маселелери*. 1-китеп. - Бишкек- Ош: - Кыргызстан, 2000.
4. Головин Б.Н. *Основы культуры речи*. - 2-е., испр. - М.: Высшая школа, 1988.
5. Кожина Н.М. *Стилистика русского языка*. 2-е изд., перераб. и доп., - М.: Просвещение, 1983.
6. Панфилов А.К. *Сборник упражнений по стилистике русского языка*. - М.: Просвещение, 1989.
7. Розенталь Д.Э. *Практическая стилистика русского языка*. - М.: Высшая школа, 1974.
8. Сапарбаев А. *Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы*. - Б., 2012.

Андашева Ф.Т. доц.
КНУ им. Баласагына
andasheva.fatima@gmail.com
Сатыбекова Д.С. ст.преп.
КНУ им. Баласагына

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НЕМЕЦКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ-ЗООНИМОВ С ОТРИЦАТЕЛЬНОЙ СЕМАНТИКОЙ

НЕМИС ТИЛИНДЕГИ ТЕРС МААНИДЕГИ ЗООНИМДИК ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН ТИЛДИК ТАЛДООСУ

LINGUISTIC ANALYSES OF GERMAN PHRASEOLOGY-ZOONYMS WITH THE NEGATIVE SEMANTICS

Аннотация: В статье рассматриваются и анализируются фразеологизмы-зоонимы немецкого языка. Предмет исследования – употребление и анализ зоонимов с отрицательной семантикой в художественных произведениях немецкого языка.

Ключевые слова: коннотация, анализ, фразеологизм, зооним, положительная семантика, отрицательная семантика, лексема

Annotation: This article tells and gives analysis of phraseological – zoonyms of German language. The point of investigation is the using and analysis of zoonyms in German fiction with negative semantics.

Keys words: Connotation, analysis, phraseologism, zoonyms, positive semantics, negative semantics, lexem

Аннотация: Бул макалада немис тилиндеги фразеологизм-зоонимдер каралып, алар анализге алынат. Иликтен-изилдөөнүн негизи болуп, немис тилиндеги көркөм адабий чыгармалардын фразеологизм-зоонимдердин терс семантикада колдонулушу жана алардын анализи болуп эсептелет.

Түйүндүү сөздөр: коннотация, анализ, фразеологизм, зооним, оң сапаттуу семантика, терс сапаттуу семантика, лексема.

Коннотативное значение, сопутствующее основному денотативному, эксплицируется в конкретной речевой коммуникации через выдвижение на первый план потенциально – коннотативных семантических компонентов сем. Данные семантические компоненты обуславливают перенос наименования с одного объекта на другой, в нашей статье мы рассматриваем перенос названия животных на человека. Перенос названий – зоонимов на человека обуславливает переосмысление значения данного наименования, однако уже с добавочными коннотативными понятийно-семантическими компонентами. Для переноса названия и переосмысления значения важно наличие живой внутренней формы слова и фразеологизма, которая должна быть интерпретирована как внеязыковой признак, качество, свойство предмета речи, считающегося важным для именующих людей. «Внутренняя форма как мотивирующий признак вторичных

наименований, образованных путем переосмысления значений и функционирующих в обиходном стандарте, - это обычно какой-либо троп, способный ожить в ассоциативно – языковой памяти в определенных ситуациях речевой деятельности» (Телия, 1986:67). Оценочность осуществляется на уровне подсознательно негативного отношения к объекту речи. Большинство людей уделяют больше внимания негативно-отрицательным свойствам, качествам и признакам объектов действительного мира (Коул, Скрибнер, 1977:72-80; ср.:Тарасов,1987:102-105; Кубрякова, Шахнарович, Сахарный, 1991:76-79;Шахнарович, Юрьева, 1990:145-148). В статье рассмотрим зоонимы der Elefant (слон), das Kücken (цыпленок), der Lachs (лосось), das Maul (морда, пасть), die Natter (уж), der Paragei (попугай), der Pelz (шкура, мех), der Schnabel (клюв), der Scorpion (скорпион), die Wolle (мех, шерсть), - которые образуют лишь фразеологизмы – зоонимы

с отрицательной коннотацией. Например: der Elefant образует 2 фразеологизма – зоонима с отрицательной коннотацией : aus einer Mücke einen Elefanten machen (делать из мухи слона), sich benehmen wie ein Elefant im Porzellanladen (вести себя как слон в посудной лавке – про очень неуклюжего человека, опрокидывающего все вокруг себя); das Kücken (1): das Kücken will klüger sein als die Henne (посл. Яйца курицу не учат); der Lachs (1): einen Lachs fangen (жарг. сорвать изрядный куш); das Maul (24): das Maul aufreißen (орать, грубить), das Maul halten (молчать). Halt's Maul! – Заткнись!, j-m das Maul stopfen (заткнуть глотку кому-либо, заставить замолчать кого-либо) и др.; die Natter (1): eine Natter am Busen nähren (пригреть змею на груди; выкормить змейку на свою шею); der Papagei (1): wie ein Papagei plappern (болтать без передышки); der Pelz (7): j-m der Pelz waschen / oder: j-m den Pelz ausklopfen, j-m die Motten aus dem Pelz klopfen (задать баню кому-либо; намять бока кому-либо), j-m auf dem Pelz sitzen (досаждать кому-либо своими требованиями), wasch mir den Pelz und mach mich nicht pass! (ирон. выкупай /искупай /меня, не замочив/ о невыполнимом требовании/) и др.; der Schnabel (3): gelb um den Schnabel sein (быть желторотым, неопытным), den Schnabel halten (держат язык за зубами), reden (oder: sprechen), wie einem Schnabel gewachsen ist (говорить как бог на душу положит, что в голову взбредет); der Scorpion (1): Scorpionen in j-s Herz sprechen (злить кого-либо; букв. вселять скорпионов в чье-либо сердце); die Wolle (3): Wolle lassen (потерпеть ущерб; едва ноги унести; букв. оставить шерсть), warm und weich in der Wolle sitzen (занимать тепленькое местечко, хорошо устроиться), j-m in die Wolle greifen (сильно досадить кому-либо; взять в оборот кого-либо; залезть в чей-то карман, заставить раскошелиться). Коннотативно – отрицательный перенос названия и образование ФЕ отрицательной семантикой, является метафорическое и метонимическое переосмысление значений слов; немецкая лексическая система широко пользуется этими видами переосмысления лексической семантики и пополнения фразеологической системы за счет образования устойчивых словосочетаний с опорными лексемами – зоонимами с отрицательно – негативной оценкой признаков, свойств и качеств предмета речи (см.: Леман-Абрикосов, 1958:41-43; Городникова, Розен, 1967: 47-51; Lewkowskaja, 1968:152-160; Černyševa, 1980:117-122).

Мы рассмотрим семантику некоторых фразеологизмов-зоонимов в художественных текстах, которая дает возможность для позитивно – негативной классификации. При классификации и анализа фразеологизмов – зоонимов мы использовали два критерия: понятийно – семантический при рассмотрении смысловой стороны фразеологической единицы и дистрибутивно – синтаксический при анализе фразеологизма в окружении в составе предложения и контекста. 1) Der Scheich von Alessandra, Ali Banu, war ein sonderbarer Mann, er liebte nachts durch die Stadtstrassen allein spazierenzugehen; seine altere Frau war aber eine dumme Gans...(Hauff, 1981). Шейх Александрии, Али Бану, был странный правитель, он любил бродить ночами по городским улицам, его жена же была полная дура...(перевод наш. Ф.А.). Eine dumme Gans (полная/ также: форменная/ дура) отнесено нами к фразеологизмам – зоонимам с отрицательной коннотации. Во-первых, сама семантика опорной лексе-

мы – зоонима детерминирует отрицательное отношение к именуемому объекту, поскольку переносное значение имени птицы die Gans в немецком языке персонифицирует необходимую глупость и тупость. Во-вторых, семантика непроходимой глупости, связанная с переносом значения die Gans, усиливается прилагательным dumme. 2) Der Wein überwand seine Schüchternheit endlich, obschon nicht seine Sorgen; er hatte einst einige Wochen im Polnischen gearbeitet und wusste einige polnische Worte, die er stetig wiederholte und redete wie ein Papagei, ohne ihres Inhaltes bewusst zu sein (Keller, 1973). Вино преодолело вконец его робость, но заботы оставались; он работал когда-то несколько недель среди поляков и знал некоторые польские слова, которые он постоянно повторял и болтал без умолку как попугай, не осознавая их смысла (перевод наш. Ф.А.). В этом контексте действуют два фактора, которые позволяют выделить фразеологизм – зооним redete (oder: plapperte) wie ein Papagei в группу фразеологических единиц с отрицательной коннотацией. 1. Переносное значение зоонима der Papagei манифестирует незначительное отрицательное свойство человека – болтливость; по степени негативных человеческих качеств это свойство куда «безобиднее», в сознании носителя немецкого языка, чем свойство человеческой глупости. 2. В синтактико – семантическом отношении нейтральный характер фразеологической единицы redete wie ein Papagei признаётся его постановкой в ряд однородных членов предложения: stetig wiederholte – redete wie ein Papagei, - т.е. ставится знак равенства между данным фразеологизмом и нейтральной глагольно – сказуемой группой stetig wiederholte. 3) Der Gemeindegemeinsekretär war seinem Vorgesetzten Klemmer treu wie ein Hund (Mann H., 1971). Секретарь правления общины был предан своему председателю Клеммеру как собака (перевод наш. Ф.А.). В предложении употреблён фразеологизм treu wie ein Hund. Отрицательная коннотация детерминирована двумя лингвистическими условиями 1. Семантика лексики der Hund не является однозначно негативно ориентированным. Здесь присутствуют даже семантический нюанс одобрения, ведь слово treu (верный) относится к позитивным человеческим качествам. У немецкоязычных людей treu wie ein Hund относится, скорее, к отрицательным характеристикам человека, типа: слепо предан; может быть, даже нехорошему начальнику, товарищу. 2. Синтаксическая роль фразеологизма treu wie ein Hund в предложении сводится к атрибутивному сравнению: часть устойчивого словосочетания wie ein Hund воспринимается как атрибутивное приложение при предикативе treu; в этом случае именно словосочетание war treu выступает как именное составное сказуемое. 4) Следующий пример это пословица Viele Hunde sind der Hasen Tod (букв. много собак - заячья смерть) – сила солему ломит. В этом примере полностью завершён процесс идиоматизации. Семантика зоонима der Hund и местоимения viele (много) уже актуализирует и показывает отрицательную семантику по отношению к зоониму der Hase. Хотя и зооним der Hase во многих случаях имеет отрицательную семантику при характеристике. Данная пословица применяется во многих соответствующих речевых ситуациях, а не только в случае – при охоте с собаками на зайцев. 5) Castorp,... Sie langweilen sich mit den Maul hängen, ich sehe es alle Tage (Mann Th., 1974). Касторп,... Вам скучно. Вы повесили нос, я это

изо дня в день вижу (перевод наш. Ф.А.). В предложении употреблен фразеологизм с *das Maul* (морда, пасть): *das Maul hängen lassen* (повесить нос, приуныть). *Das Maul* в немецкой разговорной речи имеет негативный оттенок, например: *Halt's Maul!* – представляет собой грубую форму: Заткнись! Но в этом фразеологизме такая очень грубая коннотация отходит на задний план, а актуализируется факт уныния, проявляющийся через сложную глагольную форму *hängen lassen*.

При разделении фразеологизмов с опорными лексемами – наименованиями животных на факт наличия у них отрицательной коннотации мы учитывали различное количество лингвистических факторов. Например, 1) негативность семантики фразеологизма – зоонима, 2) актуализированность его синтаксической функции и 3) конкретная семантика – грамматическая роль фразеологизма в составе предложения и контекста. 4) переносное значение зоонима, которое при переносе как бы нейтрализуется и сглаживает свою резко негативную семантику. У некоторых фразеологизмов – зоонимов с отрицательной коннотации должна приниматься во внимание лишь семантика устойчивого словосочетания, которая характеризуется идиоматичностью. Это могут быть как фразеологизмы, так и выражения, которые идиоматизировались до такой степени, что превратились в поговорки и поговорки. Например: *einen Schwanz machen* (делать крюк, идти круглым путем; также перен. действовать окольными путями, хитрить), *das also war des Pudels Kern!* (Goethe, 1982) (так вот что за этим скрывалось! собств. так вот кто в пуделе сидел – слова Фауста, сказанные им после превращения черного пуделя в Мефистофеля), *Ochsenfieber haben* (быть вялым, сонливым; дрожать от страха), *das ist unterm Mops* (это ниже всякой критики), *der hört den Kuckuck nicht mehr rufen* (он до весны не протянет) и др.

Фразеологизмы – зоонимы с отрицательной коннотацией очень трудно поддаются к анализу. Во-первых, это обусловлено тем, что даже прямая семантика лексем является сложнейшим феноменом языка. Во-вторых,

фразеологизмы обладают переносным значением, анализ которого представляется вдвойне затруднительным. И в-третьих, такие фразеологизмы не обладают четко выраженной грамматической структурой. И потому нельзя утверждать, что опорные лексемы – зоонимы, обладая отрицательной коннотацией, автоматически проецируют её на все фразеологизмы – зоонимы, в образовании которых они участвуют. Опорные лексические зоонимы могут создавать и участвовать во фразеологизмах – зоонимах с обоими видами коннотации: как отрицательной, так и положительной.

Литература

1. Леман-Абрикосов Г.А. Обучение немецкой лексики. – М.: Госучпедгиз, 1958. – 272 с.
2. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. Ярцева В.Н. – М.: Сов. энцикл., 1990. – 686 с.
3. Общее языкознание: Методы лингвистических исследований / Отв. ред. Б.А. Серебренников. – М.: Наука, 1973. – 318 с.
4. Розен Е.В. Немецкая лексика: История и современность: Учеб. пособие. – М.: Высш. шк., 1991. – 96 с.
5. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / Б.А. Серебренников, Е.С. Кубрякова, В.И. Постовалова и др. – М.: Наука, 1988.
6. Степанова М.Д. Чернышева И.Н. Лексикология современного немецкого языка. Учебник для ин-тов и фак. иностр. яз. – М.: Высш. шк., 1962. – 310 с.
7. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М.: Наука, 1986. – 143 с.

Список использованной художественной литературы:

1. Brecht B. Dreigroschenroman. – Berlin und Weimar: Aufbau – Verlag, 1968. – 428 S.
2. Goethe W. J. Faust / Предисл. А.А. Аникста. – М.: Progress, 1982. – 348 S.
3. Hauff W. Abenteuer aus dem Morgeland: Ausgewählte Märchen. – Rudolfstadt: Greifenverlag, 1981. – 240 S.
4. Mann H. Die kleine Stadt: Ein Roman. – Berlin; Weimar: Aufbau – Verlag, 1974. – 411 S.
5. Mann Th. Der Zauberberg: Ein Roman. – Berlin: Aufbau – Verlag, 1974. – 312 S.

РЕПЛИКА – СҮЙЛӨӨ РЕЧИНИН
НЕГИЗГИ БИРДИГИРЕПЛИКА – КАК ОСНОВНАЯ ЕДИНИЦА
РАЗГОВОРНОЙ РЕЧИREPLICA – AS THE BASIC UNIT
OF SPOKEN LANGUAGE

Аннотация: Берилген макалада репликанын сүйлөшүү речинде (аңгемелешүү учурундагы) негизги коммуникативдик борбордук бирдик экендиги жана анын тил илиминдеги орду, грамматикалык каражаттарынын структуралык түзүлүшү каралып, алардын лингвистикада ишке ашырылышындагы экономдуулукту жана эмоционалдуулукту жаратуудагы негизги кызматы каралат. Ошондой эле репликаны көпчүлүк окумуштуулар сүйлөшүлүп жаткан учурдагы реакцияга байланыштуу карашканы белгиленет.

Түйүндүү сөздөр: Грамматикалык маани, грамматикалык категория, грамматикалык форма, морфология, синтаксис, семантика, стилистика, синонимия, сөз айкаштары, структура, системалык мамиле, изафеттик конструкция, парцелляция.

Аннотация: В данной статье рассматривается реплика, являющаяся центральной и основной коммуникативной единицей в разговорной речи, а также ее в специальной литературе недостаточно освещены характерные особенности реплики: ее синтаксическая природа, нормативные и индивидуально-экспрессивные свойства, функциональные разновидности, соотношение реплик и повествования, способы и средства связи реплик, характер и стиль реплики и многие другие внутри и внеязыковые их особенности.

Ключевые слова: Грамматическое значение, грамматическая категория, грамматическая форма, морфология, синтаксис, семантика, стилистика, части речи, синонимия, словосочетания, структура, системное отношение, изафетная конструкция, парцелляция.

Annotation: In this article, we consider a replica, which is the central and basic communicative unit in colloquial speech, and also its characteristic literature does not lightly highlight the characteristic features of the replica: its syntactic nature, normative and individually expressive properties, functional varieties, the correlation of replicas and narratives, ways and means Communication replicas, character and style of replicas and many others inside and outside of their language features.

Key words: morphological category, case category, grammatical meaning, grammatical categories, grammar forms, morphology, lexeme, parts of speech, synonyme, word combination, system, structure, systemic relationship, pragmatic.

Реплика – бул сүйлөө речинин негизги коммуникативдик бирдиги жана бобору болуп саналат, бул бирдик жана борбор лингвистикада атайын иликтөөгө алынган эмес. Негизги адабияттарда репликанын мүнөздүү өзгөчөлүктөрү жакшы чагылдырылган эмес: анын синтаксистик жаратылышы, нормативдүүлүгү жана экспрессивдүү-индивидуалдык касиети, функционалдык ар түрдүүлүгү, репликанын байланыштуулугу жана баяндоосу же аңгеме түрүндө айтуусу, ыкмалары жана репликанын байланыш каражаттары,

репликанын стили жана мүнөзү ж.б. көптөгөн башка ички жана сырткы тилдик өзгөчөлүктөрүн баяндап айтуу, баяндап жазуу толук түрдө изилдөө тил илиминде сыртта калган.

Лингвистикалык адабияттарда “реплика” термини ар түрдүү жактан талкууларга алынды. Көпчүлүк тилчилер репликаны кандайдыр бир сүйлөшүп жаткан учурдагы угуучунун реакциясы менен түшүндүрөт. Ал эми кээ бир тилчилер сүйлөөчүнүн сөзүн угуп жаткан угуучунун реакциясы менен гана байланыш-

тырбастан, сүйлөшүүнүн башталышы, анын баштапкы чыккан точкасы, андан башка да болуп жаткан сүйлөшүүлөрдүн жаңы темага өтүшү менен байланыштырат. “Реплика” терминине арналган иликтөөлөр божомолдуу айтылган фраза диалогдо катышып жаткан жакка таандык болот дешкен.

Репликанын формалдык жана функционалдык критерийлерин бөлүп алуу эң керектүү конструктивдүү жактарын аныктаган Н.Ю.Шведованын эмгегинде так көрсөтүлгөн. Н.Ю.Шведова речтин ар башка коммуникативдик касиеттеринин алгачкы, баштапкы маанилери түздөн-түз ишке ашырылышы, тилдик жеке катышуулардын мамилелердин актуалдуулугу – бул диалог болуп аякталып, тилдик категория катары бири-бири менен сүйлөшүүдөгү алмашып туруусу сүйлөшүү речинин процессинде бири-экинчисин таң калтырууну жаратат. Бул диалогдук айтымда бири-бири менен байланыштыруучулук дайыма ой-сезиминде пайда болуп туруучу бири-бири менен байланыштыруучулук болбостон, тилдик байланыштыруучулук касиети да бар: интонациялык (дайыма) жана белгилүү учурда – чынында формалдуу. Мына ошондуктан Н.Ю.Шведова жалпы эле репликанын жана анын варианттарын конкреттүү ар түрдүүлүгүн критерийлерин тактоо үчүн, өтө так жана конкреттүү ишке ашыруу үчүн, алардын структуралык инварианттагы типтери жана репликанын топтору жардамынын негизинде аракет жасаган (Н.Ю.Шведова, 1960).

Репликанын составына кирген сөздөрдүн саны, негизги үндүн тонуна кирген сөздөргө мүнөздүү болгон сөздөр, алар эки топко бөлүнөт: Эреже боюнча кыска реплика (бир фразадан турган), булар турмуш-тиричиликте өтө аз санда колдонулуучу, ал эми созулгун реплика катары булар (бир нече фразадан турган репликалар) башка речтин түрүнө мүнөздүү болгон күнүмдүк турмушта колдонулуп туруучу реплика.

Репликанын айланысына мүнөздүү болгон түрлөр, булар эки жактын процессиндеги карым-катышын кыймыл-аракетин билдирип, эки тараптын тең коммуникативдик максаты биринен кийин бири кайталап туруусу, же бир речтин толук түрдө аяктоосу менен, экинчи речтин аны күтүп туруп андан ары улантуусу. Ошондуктан реплика кенен ойдо пайда болуп, жана реакцияны жаратып (биринчи репликага маалымат тиешелүү болуп), андан соң (экинчи репликанын маалыматы) стимулу жаралат.

Ар бир реплика жалпы диалогдук бирдикте контекстин бөлүмдүн бирдиги катары аткарылат, анткени структуралык жактан ага баш ийип турат. Репликаны байланыштыруучу позициясы чагылдыруучулук, анткени себеби кайталанып туруучу реплика дайыма бири-биринин артынан бири ээрчип жүрөт, биринчи репликага аяктаган соң, экинчи репликанын башталышы кабар берилет, көпчүлүк учурда салтка айланып калган үлгү жана жаңылыгы жок ойду реплика түзүп калат.

Өзүнүн коммуникативдик-синтаксистик белгилери боюнча реплика төмөнкүдөй группаларга кирет: а) синтаксистик жактан аякталган реплика, мындай реплика жөнөкөй сүйлөмдүн, ошондой эле татаал сүйлөмдүн формасында талап кылынат. Бул реплика жеке түрдө аткарылып, аздыр-көптүр ойдун аякталы-

шын чагылдырып, айтылып жаткан ойдун интонация аркылуу аякталышына көмөк көрсөтөт; б) Реплика, синтаксистик жалпы мүчөлөрдүн сапатына баш ийүүнү талап кылуучу катары колдонулат. Мындай реплика өз алдынчалуулугун сактайт, анткени себеби бул репликанын бирдиги синтаксистик бүтүндүүлүктөн сырткары колдонулбайт.

Репликанын семантикалык өзгөчөлүгүн салыштырууда жана сүйлөмдүн монологиялык речинде субъективдик учурдагы артык болушундагы репликанын мүнөздөлүшүн көрсөтөт. Реплика (сүйлөм жана речтин монологу сыяктуу) жөнөкөй информацияны (кабарды) берүү үчүн кызмат кылбайт, сүйлөөчүнүн аңгемелешип жаткан учурдагы кандайдыр бир фактыдагы мамилесинин реакциясы менен түшүндүрүлөт.

Реплика – реакция төмөнкүдөй ар түрдүү көрүнүштөргө ээ болот: бекемдөө, ырастоо, тануу, кошумчалоо, мурдагы айтылган ойлордун белгилүү жагын гана маалымдоо, сүйлөөчүнүн аңгемелешип жаткан учурдагы сөзүнө болгон мамилесин билдирүү, сүйлөөчүнүн речтеги предмет жөнүндө кабары жоктугу көрсөтүлүшү, эмоционалдык жана экспрессивдүү реакция, сүйлөөчүнүн кырдаалга жараша мамилеси ж.б., түшүндүрөт. Мына ушундай мамилелер биринен кийин бири келүүчү ар түрдүү эмоционалдык жана модалдык кошумча маанилерди жаратат: ишенимдүүлүк, күмөн саноо, макулдуулук, макулсуздук, ынанбоо, тан калуу, жек көрүү, кайгыруу, капа болуу, кыжырлануу, болжолдоо, божомолдоо, каршылык, ыраазы болуу, нааразылыктарды ж.б., жарататат.

Репликанын мамиле кылуудагы процессиндеги эки түрдүү реакциянын демилгенин жаралышы мүмкүн: рационалдык (акылга негизделген), эмоционалдык. Реплика – мунун аңгемелешип жаткан речтеги реакция катары колдонулушу семантикалык, позициялык, интонациялык, структуралык жактан мурдагы репликага баш ийип турат. Мына ошондуктан биринчи репликанын экинчи бир репликага байланышып, баш ийип турушу анча-мынчада лексика-структуралык каражаттардын структурасынын жардамы аркылуу уюшулат.

Өзүнүн коммуникативдик өзгөчөлүгү жана синтаксистик-структуралык мүнөздөгү ишке ашырылышынын айырмачылыгы жагынан репликанын учурдагы абалы ситуациялык жана контекстик-ситуациялык (учурдагы абалы айырмачылыкка ээ болуп турат. Ситуациялык абалда аткарылып жаткан реплика аңгемелешкен речтин жагдайында пайда болбостон, речтин учурда болуп жаткан кыймылы аркылуу пайда болгондо талап кылынат; диалогдун башталышы, же жаңы темадагы диалогдун башталышы, андан башка жаңы тема боюнча сүйлөшүү, бул сүйлөшүү таптакыр мурда болуп жаткан темалардан өзгөчөлөнүп турат. Алар мурдагы болуп жаткан контексттеги аңгеменин багытталганын натыйжасынын жоктугун аныктап, семантикалык-структуралык өз алдынчалуулукка ээ болот. Бизге белгилүү болгондой Ш.Балли речтин жагдайын төмөнкүдөй карайт: а) речтин процессиндеги сезимди кабыл алуучу элементтер; б) бардык шарттар белгилүү, алар сүйлөшүүнүн себебине гана кызмат кылат.

Речтин ситуациялык жагдайларга байланыштуу ролу тил менен карым-катышта болуп, речти сактоого

гана байланыштуу болуп турат. Эгерде сүйлөшүүдөгү байланыштуу предмет абстракттуу тема жөнүндө болуп жаткан болсо, анда речтик ситуация өзүнүн доминанттык (негизги идеяны, же башкы ролду) ролун жоготот. Эгерде речь кандайдыр бир конкреттүү тема жөнүндө болуп жатса, речтик ситуация кандайдыр бир информациянын (маалыматтардын) каражаттары жөнүндө болот. Ошондуктан, сүйлөшүү бир топтун мүчөсү жөнүндө болуп жаткан болсо, анда тез аранын ичинде бири-биринен айырмаланып турат.

Контекстуалдык-ситуациялык реплика ангемелешип жаткан речке реакция берип, семантикалык жана формалдык жактан мурдагы контекстке баш ийип, диалогдук бирдиктеги тизмекке байланыштуу болуп турат.

Ар бир ангемелешип жаткан диалогдук речь логикалык жактан бирин-бири улантуучу речь катары колдонулат, алардын уланышы бир нече репликалардан куралышы жалпы бирдей синтаксистик кызмат аткарат. Репликанын жалпы бирдей байланышы татаал синтаксистик бүтүндү жаратат. Алардын кийинки байланышкан биримдиктеги репликасы мурдагы болуп өткөн реплика менен толук түрдө же жарым жартылай гана баш ийип калат. Мына ошондуктан бирдиктүү бир биримдиктеги реплика семантикалык жалпы биримдикти түзөт.

Байланыштыргыч каражаттардын ролу – байламталар, бөлүкчөлөр, жандоочтор, каратма, кириңди сөздөр, репликага тиешелүү болгон жактама ат атоочтор, татаал синтаксистик бүтүндү түзүүчүлөр, булар ар башка, булар эмоционалдык жана логикалык речте ар түрдүү мааниде ар түрдүү формада колдонулат.

Репликанын байланыштыруучу каражаттарынын бири кириңди сөздөр болуп эсептелинет: Бактыга жараша, күн ойдогудай ачылып кетпедиби (К.Ж.). Аба ырайы бюросунун маалыматтарына караганда, Ысык-Көл өрөөнүндө түнкүсүн катуу шамал жүрөт (“СК”).

Бул кириңди сөздөр жеке репликанын жекеден жалпыга гана байланыштыруучу каражат катары колдонулбастан, белгилүү экспрессивдик, модалдык маанилерди жаратуу үчүн да кызмат кылат. Бул бирдиктер төмөнкүдөй мүнөздөмөлөрдү жаратат: биринчиден, ангемелешүүчүлөрдүн ортосунда контакты орнотот, экинчиден речтин маанисине же анын маанисинин субъектинин катышын белгилейт. Кириңди сөздөрдүн жардамы аркылуу ангемелешип жаткан жак сүйлөшүүгө аракеттенет, кызыгат, белгилүү ченде капа болуу, кайгыруу же коркунучтун белгисин чагылдырып, андан башка эң бир зарыл болгон кабарды басым менен айтылышына түрткүнү жаратат.

Ошондой болсо да бул бирдиктер коперативдик же индикативдик формалдуу мааниде колдонулуп, алар функционалдык жактан таптакыр башка мааниге ээ болот. Ангемелешип жаткан жактардын бири-бири менен мамиле кылуу процессиндеги негизи анын функциясы репликаны байланыштыруу, тартипке келтирүүнү аткарып, алар сүйлөшүү речинин байланыштыруучу бирдикке айлануусун жаратат.

Эгерде акыркы айтым да түшүрүлүп колдонулса, алардын өз алдынча да коммуникативдик ыкмаларды жаратууга мүмкүнчүлүгү болуп, ошондой эле речте өз алдынча баш ийбөөчүлүк фразаны жаратып, ар түрдүү образдуу структуралык мүнөздөрдү туудурат.

Зат атооч, сын атооч, сан атооч жана ат атоочтордун, андан башка да сырдык сөздөр, бөлүкчөлөрдүн айкашуулары, бул бирдиктердин коммуникативдик бирдиктерди түзүүсү сүйлөшүү речине мүнөздүү. Мисалы: Бир жолу бах деди. Бир күнү кубанганын айтпай эле кой.

Ар түрдүү репликанын ортосундагы каражаттарды байланыштыруучу этиштин жай ыңгайындагы экинчи жактын формасын түзүү үчүн кызмат кылат. Этиштин мындай тиби эки жактуу мүнөздү жаратат. Алар бир эле учурда болуп жаткан сүйлөөчү менен кабарлоочунун мүнөзүндөгү репликаны сүрөттөйт. Алар структуралык жактан анын составынан чыкпастан, жалпы сүйлөмдүн конструкциясынан сырткары турат; бирок семантикалык катышы жагынан алар ажыратылбаган функцияны аткарат: Көрбөсөң эмне дээр элең!

Репликанын ангемелешүүчү катарындагы байланыштыруучу каражаттарына суроолуу сүйлөм, илептүү сүйлөмдөр тиешелүү, булар өзгөчө ангемелешип жаткан жактардын кайрылуусу интонация аркылуу мүнөздөлөт. Бул (илептүү, суроолуу) сүйлөмдөр жай сүйлөмгө караганда, дайыма диалогдуулугу менен айырмаланып турат.

Тарыхта синтаксистин иштелишин, анын ордун сүйлөмдө аныктоо, тилдин максималдуу бирдиги катары каралган. Ошону менен бирге структура-семантикалык жактан терең анализдөө конкреттүү тилдик фактылар аркылуу көрсөтүлүп, сүйлөмдүн өзү синтаксистик бүтүмдөрдүн өтө чоң бирдиктери, бүтүмдөрүнүн бөлүмү катары аткарат. Мындай бирдикти бирдик катары диалогдук бирдиктин мисалы катары алууга болот, булар көп убакыттан бери структура-семантикалык бирдик жана синтаксистик бүтүндүк катары өз алдынча жагы боюнча лингвистикалык анализ жүргүзүүдөн сыртта калган.

Айрым терминологиялык түшүнүктөгү изилдөөлөрдө “диалогдук бирдик” түшүнүгү мындай түшүнүктөрдү туудурат, “татаал синтаксистик бүтүн”, “абзац”, “жогорку баскычтагы фразалык бирдик” ж. б, бирдик катары түшүндүрүлөт. Ар түрдүү терминологиялык көрсөтүүлөргө карабаганда деле, негизинен, көпчүлүк тилчилер диалогдук бирдикти так өзүндөй эле, окшош ички мазмунун салыштыруу же сөз айкаштарынын составдарынын функционалдык өзгөчөлүктөрүн киргизген.

Диалогдук бирдик өзүнө таандык болгон ар түрдүү формалары менен көрүнөт. Өтө эле жөнөкөй жана кеңейтилген бул типтеги репликадагы сүйлөмдүн составынан турушун кош мүчөлүү диалог аткарат: алар жөнөкөй жана жалпы моделде аткарып, речь тизмегинде ар түрдүү ыкмалар менен жайылтылышы мүмкүн. Ар түрдүү коммуникациянын максаты реплика менен байланыштын ортосундагы ар түрдүү структуралык шарттарды түзүп, диалогдук каражаттардын жалпы ар түрдүү структуралык ылайыктуулугу пайда болот. Андан кийин репликанын биринен кийин бири келиши семантикалык жактан бирге байланыштуулугун жаратат.

Структуралык-семантикалык функциясы жагынан диалогдук речтин бирдиги ар түрдүү типтеги өтө активдүүлүгү боюнча төмөндөгүдөй: реплика-кабыл алуу, реплика-суроо, реплика-кайталоо. Бул типтердин ар бири диалогдук речте өзүнүн өзгөчөлүгү менен

белгилүү жана бири-биринен айырмаланып турат. Изилдөөчүлөр тарабынан кокусунан айтылган эмес, бул үч типтеги репликаны сүйлөшүү речин жалпы чагылдыруучу закон ченемдүүлүк катары айтышкан.

Адабияттар

1. Абдулдаев Э., Иманов А., Давлетов С., Турсунов А. Кыргыз тили. Фонетика. Морфология. –Ф.: Мектеп, 1986
2. Бакеев К. Кыргыз тилинин грамматикасы. 1бөлүк. Фонетика жана морфология. –Ф.; Кыргызмамбас, 1948
3. Балакаев М.Б. Современный казахский язык. -Алма-Ата, 1959.
4. Балли Ш. Французская стилистика. -М., 1961.
5. Батманов И.А. Очерки синтаксиса узбекского языка. -Ташкент, 1959.
6. Вербицкий В.И. Грамматика алтайского языка. -Казан: 1896.

7. Грамматика азербайджанского языка. -Баку: Элм, 1971
8. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. –М. –Л.: Изд. АН СССР, 1940
9. Жапаров А. Синтаксический строй кыргызского языка. Т 1-2. - Б.: Мектеп, 1992.- 429 с.
10. Жапаров А. Кыргыз тилинин грамматикасы. Синтаксис. ЖОЖдор үчүн. –Ф.: Кыргызмамбас., 1951.
11. Иманов А. Кыргыз тилинин синтаксиси.- Б., 1995. - 390 б.
12. Орузбаева Б. Сөз курамы (ЖОЖдор үчүн окуу куралы), -Б.: Мектеп, 2000.
13. Шведова Н.Ю. Очерку по синтаксису русской разговорной речи. -М., 1960.
14. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы. 5-6-класстар үчүн. –Ф.: Кыргызмамбас, 1934.
15. Юдахин К.К. Кыргызско-русский словарь. Т.1. –М.: Гос.изд-во иностранных и национальных словарей, 1949

Abdulkadir KARA

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi

kara.abdulkadir@gmail.com

ALFABE DEĞİŞİMİ KAPSAMINDA KASIM TINISTANOV'UN "ENE TİLİBİZ" ADLI KİTABI

KASIM TINISTANOV'S BOOK NAMED "ENE TİLİBİZ" WITH THE SCOPE OF ALPHABET CHANGING

АЛФАВИТ АЛМАШУУ ЖААТЫНДА КАСЫМ ТЫНЫСТАНОВДУН «ЭНЕ ТИЛИБИЗ» ДЕП АТАЛГАН ЭМГЕГИ

Özet: Türkler uzun yazılı tarihleri boyunca çeşitli alfabeleri ustalıkla kullanmış ve bu alfabelerle eserler meydana getirmiştir. Bununla birlikte alfabe değişimi süreçleri her zaman sancılı süreçler olmuştur. Bütün Türk dünyasında ortak bir alfabe ile anlaşmayı kolaylaştırma çabası sonunda Türk ellileri bir araya getirmiş ve Latin alfabesinde karar kılınmıştır. Bu makalede Latin alfabesine geçiş süreci genel olarak ele alınacak, ardından Kırgızistan özelinde alfabe değişiminin mimarı Kasım Tinistanov'un Ene Tilibiz adlı eseri alfabe değişimi kapsamında incelenecektir.

Anahtar Sözcükler: Alfabe değişimi, Ene Tilibiz, Kasım Tinistanov, Kırgızistan'da alfabe değişimi

Abstract: During all the history of Turkic nations, Turkish folks used various alphabets skillfully and created different kinds of works of art. Nevertheless the process of changing the alphabet are painful for nations. Finally they decided to use latin alphabet as result so that they will understand each other easily with the help of having a common alphabet. In this article we will first survey the change of alphabet and especially the alphabet changing in Kyrgyzstan which was built by Kasım Tinistanov and his book named Ene Tilibiz.

Key words: Alphabet changing, Ene Tilibiz, Kasım Tinistanov, Alphabet changing in Kyrgyzstan.

Аннотация: Түрк эли узакка созулган тарыхы боюнча түрдүү алфавит колдонгон. Бул алфавиттер менен маанилүү эмгектерди жаратышкан. Муну менен бирге, алфавитти алмаштыруу процесси абдан түйшүктүү болгон. Бардык түрк дүйнөсүндө орток алфавит менен байланыш куруу аракеттеринин натыйжасында түрк элинин башчылары чогулуп, латын алфавитин колдонууну чечишкен. Бул макалада латын алфавитине өтүү процесси жалпысынан иликтенет. Ошондой эле чоңдор үчүн алиппенин автору Касым Тыныстановдун «Эне тилибиз» деп аталган эмгеги алфавит алмашуу жаатында талданат.

Түйүндүү сөздөр: Алфавиттин алмашуусу; эне тилибиз, Касым Тыныстанов, кыргызстандагы алфавиттин алмашуусу.

GİRİŞ

Türklerden kalan ilk yazılı eser 7. yüzyılın sonlarında dikildiği sanılan Çory yazıtıdır, 6 satırlık küçük bir yazıt olan bu yazıtta, bir Köktürk erinin İltiş Kağan'a katılması anlatılmaktadır (Sertkaya 1995: 318). 7. yüzyıldan günümüze kadar Türkler geniş bir coğrafyaya yayılmışlar, bu geniş coğrafyalarda Köktürk, Mani, Soğd, Uygur, Brahmi, Tibet, Ermeni, Süryani, Arap, Latin ve Kiril alfabesi gibi çeşitli alfabeler kullanmışlardır. Türkler 1300 yıllık yazı hayatları boyunca 13 farklı alfabe kullanmıştır (Tekin 1997: 8). 19. ve 20. yüzyıllarda Türk dünyasında uzun zamandan beri

tartışıla gelen Arap harflerinin Türkçe için yeterli olmadığı, ıslah edilmesi gerektiğinin yanı sıra, modern dünyaya ayak uydurabilme adına Latin alfabesine geçmenin bir zorunluluk olduğu dile getirilmiştir (Demirel 1999: 28). Bu anlamda bilim adamları bir araya gelerek görüş alışverişinde bulunmuşlar ve 1926 yılında Bakü Türkoloji Kurultayında bütün Türk dünyasında Latin alfabesinin kabulü yönündeki kararlar uyarınca Kırgızistan'da da 7 Mart 1927'de Arap harfleri yerine Latin harfleri kabul edilmiştir. Bu alfabe Kırgızistan'da 1928 yılından itibaren kullanılmaya başlanmış, ancak 1940'ta, yani İkinci Dünya Savaşı öncesinde diğer Türk toplulukları

gibi Kiril alfabesinden uyarlanmış, günümüzde de kullanılan alfabe kullanıma sokulmuştur (Gündoğdu 2011: 406).

1. Türkiye’de Alfabe Değişimi

Türkiye’de ise Tanzimat döneminden başlayarak Arap alfabesinin Türkçenin seslerini göstermekte yetersiz olduğu, okuma ve yazmakta güçlükler yarattığı dile getirilmiştir. Tanzimat aydınlarının önde gelen isimlerinden “Münif Paşa 1863’te Osmanlı Cemiyet-i İlmiyyesine sunduğu projede Arap harflerinin bitiştirilmeden ayrı yazılmasını ve “ses uyumu kuralı” nedeniyle sesli harflerin eksiksiz kullanılmasını önermiştir. II. Meşrutiyet döneminde 1911 yılında Milaslı İsmayıl Hakkı öncülüğünde kurulan İslah-ı Huruf Cemiyeti bu amaçla Yeni Yazı adlı bir dergi bile çıkarmış ve derginin amacını “harfleri tadil ve ıslah ile mükemmel hale getirmek” olarak açıklamıştı (Sadoğlu, 2003:220). II. Meşrutiyet döneminde alfabe tartışmaları içerisinde belki de en ilginç tutum, Türkçülerin Arap harflerindeki ısrarıydı. Necip Asım, Milaslı İsmayıl Hakkı, Müftüoğlu Ahmed Hikmet ve hatta Gökaltı Arap harflerinden vazgeçilmesinin Müslümanlar arasındaki bağları zayıflatcağını savunuyorlardı. Arap alfabesi Türkçüler için aynı zamanda Türk lehçelerini yazıda birleştirebilecek bir işleve sahipti. Ancak 1926’da tüm Sovyet Müslümanlarının Latin alfabesine geçirilmesi kararının alındığı Bakü’deki I.Türkoloji Kongresinden sonra Türkçülerin Latin alfabesi konusundaki tavırlarını belirgin şekilde değiştirmeleri de bu açıdan anlamlıydı (Sadoğlu, 2003:221).

Cumhuriyet döneminde alfabe değiştirilmesine yönelik ilk öneri 1923’te İzmir İktisat Kongresinde işçi delegelerinden Ali Nazmi tarafından verilmiş, ancak başta Kongre başkanı Kâzım Karabekir olmak üzere delegelerden büyük kısmı tarafından sert tepkiyle karşılanmıştır (Korkmaz, 1963:37). Alfabe tartışmalarını Türkiye Büyük Millet Meclisine ilk taşıyan İzmir milletvekili Şükrü Saracoğlu olmuştur. Türkiye Büyük Millet Meclisinde kurulan Dil Encümeninin çalışmaları sonunda biri alfabe, diğeri dil olmak üzere iki ayrı rapor hazırlanmıştı. Alfabe raporuna göre Dil Encümeni, Latin esasında bir alfabenin ortak ve edebî dilimizin dayandığı İstanbul Türkçesine uygulanabileceğine karar vermiş ve bu amaçla yeni bir harf sistemi meydana getirmişti (Levend, 1972:401). Bu raporun ertesinde 9 Ağustos 1928 akşamı Mustafa Kemal Atatürk, Sarayburnu’ndaki büyük eğlence de de, etrafını saran halka hitaben, ilk defa harf inkılabını açıklayarak yeni harflerin kabul edilmesi lazım geldiğini belirtmiştir. Atatürk’ün konuşmasından hemen sonra “Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun” teklifi meclis başkanlığına verilmiş ve aynı gün mecliste kabul edilmiştir. 1353 sayılı kanun 3 Kasım 1928’de Resmi Gazetede yayımlanmış ve yürürlüğe girmiştir.

2. Kasım Tınıstanov ve Alfabe Değişimi Çalışmaları

İncelemekte olduğumuz “Ene Tilibiz” adlı kitabı Kasım Tınıstanov 1928 yılında yazmıştır. Kırgız yazılı edebiyatının temelini atanlardan biri olan yazar, şair, dram yazarı, Kırgız alfabesini oluşturan dilci, Kırgızların ilk profesörü Kasım Tınıstanov, 10 Eylül 1901 tarihinde Isık Göl bölgesine bağlı Çırpıktı köyünde doğmuştur. 1909-1912 arasında Sazanovka köyündeki ilkokulda, 1916-1924 yıllarında Karakol şehrindeki Rus yerlilerinin mektebinde eğitim görmüştür. 1924 yılında Taşkent’teki Kırgız-Kazak Enstitüsünden mezun olmuştur. Kırgız yazılı edebiyatı tarihinde ilk defa Kasım Tınıstanov’un “Kasım’ın Şiirleri” derlemesi 10 bin nüsha olarak Moskova’dan yayımlanmıştır. Bu kitapta on iki tane Kazakça, yirmi iki tane Kırgızca şiir, Kırlov’un “Karınca ile Yusufçuk” fablının Kırgızca çevirisi ve “Canıl Mırza” adlı

manzume yer almaktadır. Fakat bu kitap yayınlandıktan sonra “Sevgiyi niye yazıyor?” diye çok fazla eleştirilir. “Akademi Buluşmaları” adlı piyesi sahnede oynandıktan sonra kınanır, parti üyeliğinden çıkarılarak zor durumda kalır. Bundan sonra o, şiir yazmayı bırakır ve dil bilimini geliştirmeye ve toplumsal işlere yönelir.

Kırgız Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulurken Tınıstanov’un katılmadığı çalışma, yapmadığı iş kalmaz. Bu yıllarda onun asıl isteği yeni Kırgız edebiyatını oluşturmak olmuştur. O, Kırgız dilinde Sovyet edebiyatını geliştirmeye çaba gösterir. Bunun için sabit bir alfabe gerekiyordu. Tınıstanov, 1925 yılında “Canı Alfavit Koomunun Dostoru” (Yeni Alfabe Topluluğunun Dostları) teşkilatını kurar ve bu teşkilatı 1927 yılına kadar yönetir. Kırgız yazı tarihinde Arap harflerinden vazgeçilerek Latin harflerinin kullanılmaya başlamasında, Kasım’ın büyük emeği geçmiştir. O, alfabe-yi hazırlar ve bu alfabe “Erkin Too” gazetesinin 29 Haziran 1925 tarihli sayısında yayımlanır. Gazetenin aynı sayısında “Latin alfabesini niye kullanacağız ?” başlıklı uzun makalesini yayımlar ve bu makalesinde şöyle der: “Her okurun şunu iyi anlaması gerekir ki, Latin alfabesine geçmemizin amacı, doğunun beyaz sarıklı imamlarını yok etmek değil, basit bir yol ile edebiyatımızı ve kültürümüzü geliştirmek. Bizim amacımız, Latin harflerini kullanarak Latin veya Fransız’a dönüşmek veya soldan sağ tarafa yazarak uygar milletlere özenmek değil, basit ve kısa yol ile millî edebiyatımızı, millî kültürümüzü bir araya getirerek bunlar vasıtasıyla onlarınki (uygar milletlerininki) gibi tekniğe sahip olmaktır.”

1926 yılının sonunda Kırgızistan’da Yeni Alfabe Topluluğu kurulur, buraya Kırgızistan Yürütme Komitesi’nin başkanı Abdıkadir Orozbekov ve Orozbekov’un yardımcısı olarak Kasım Tınıstanov tayin edilir. 1927 yılında Kırgız Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Eğitim Komiserliğinin komiseri ve aynı yıl Kırgız Alfabesi Merkezi Komitesinin başkanı olur.

1927 yılının yaz aylarından itibaren bir takım meslektaşları ve yakın çevresi tarafından Stalinizm ideolojisine karşı çıktığı gerekçesiyle eleştirilerek hakkında suç duyurusunda bulunulan Tınıstanov, 1 Ağustos 1937’de hapse atılmış, zindanda acılar ve işkence içinde sorgulanarak geçirdiği bir yılın ardından askerî mahkeme tarafından idama mahkûm edilmiştir. Hakkında alınan idam kararı aynı gün kafasına kurşun sıkılmak suretiyle infaz edilen talihsiz şairin adının herhangi bir yayın organında karalamak maksadıyla dahi olsa geçmesine, yazmış olduğu eserlerin basılmasına ve ilmi eserlerde adına herhangi bir şekilde atıfta bulunulmasına yasak konulmuştur.

3. Ene Tilibiz

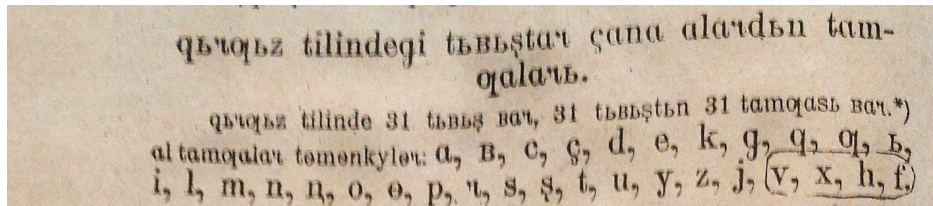
Ene Tilibiz “Ana Dilimiz” adından da anlaşılacağı üzere Kırgızcanın dil öğeleri, kuralları, onların doğru kullanılması konularını ele almaktadır. Eser arkası arkasına sıralanmış genel konu başlıklarından oluşmaktadır. Yazar her konu başlığı altında öğretilmesi amaçlanan dilbilgisi ögesini ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Konular Kırgız dilinin çeşitli şair ve yazarlarından dikkatle seçilmiş şiir ve hikaye parçalarının yanı sıra şarkı, ninni gibi çeşitli halk edebiyatı ürünleriyle de örneklenmiştir. Her bir konu için öğretilmek istenen dil ögesine uygun bir veya birden fazla metin seçilmiştir. Metnin hemen ardından metinde öne çıkarılmak istenen dilbilgisi kuralı hakkında “Suroolar cana Kızmatlar” (Sorular ve Ödevler) başlığı altında sorular sorulmuştur. Ardından “Korutundu” (Sonuç) başlığı altında çıkarımlar yapılarak bu dil kuralı hakkında geniş bilgi sunulmuştur.

Elimdeki baskı 1991 yılında Almatı'da K. Dıykanov tarafından hazırlanmış bir tıpkıbasımdır. Kitabın başında K. Dıykanov tarafından kaleme alınmış Kırgızca Kiril harfleriyle eserin içeriğine ve yazara dair kaleme alınmış bir önsöz yer almaktadır. Kitap bu önsözü takiben “Söz, Süylöm, Tınış” adlı başlık ile başlamaktadır.

Söz, Süylöm, Tınış “Söz, Cümle, Nokta”: Bu başlık altında cümlenin tanımı, söz ve cümlenin ayrımı, söz bitiminde noktanın konması gibi hususlar basit bir şekilde ele alınmıştır.

Muun, Sızıkça, Tıbış “Hece, Tire, Ses”: Hecenin tanımı, hecelemenin nasıl yapıldığı, hecelemede ünlü harflerin rolü ve yazım sırasında satır sonundaki sözün tire işareti ile nasıl bölünüp alt kısma yazılması gerektiği incelenmiştir.

Kırgız Tilindeki Tıbıştar Cana Alardın Tamgaları: “Kırgız Dilindeki Sesler ve Onların Göstergeleri”: Bu ana başlık altında öncelikle yeni alfabe üzerinde durulmaktadır.

1) Ündü Tıbıştar, Alardın Özgörüştörü Cana Bölünüştürü “Ünlüler, Değişimleri ve Bölünmeleri”: Bu başlık altında Kırgızcada bulunan 8 ünlü harf “a, e, i, o, ö, u, ü” gösterilmiş ve bu ünlülerden “a, e, o, ö, u, ü” nün “sozulma” yani uzayan (too, töö, saa, uu, tuu, küü, ee), “ı, i” nin “kocogoy” yani uzamayan, katılaştan ünlüler oldukları belirtilmiştir.

2) Ünsüz Tıbıştar, Alardın Özgörüştörü Cana Bölünüştürü “Ünsüzler, Değişimleri ve Bölünmeleri”: Ünsüz harfler, ünsüzün tanımı ve telaffuzlarında ünlülerin gerekliliği üzerinde durulmuştur. K, Ƙ ve G, Ğ seslerinin Kırgızca’daki kalınlık ve inceliğe dayalı türevleri hakkında bilgi verilmiş, kelimenin bunlardan kalın olanları içermesi durumunda ünlülerin de kalın, inceleri içermesi durumunda ise ünlülerin de ince olacağı belirtilmiştir. Yazar bu dört sesin formları değiştirilmeden söylendikleri için “Kerbez Ünsüzler” yani “kendini beğenmiş ünsüzler” şeklinde adlandırıldıklarını belirtmiştir. Kalın ünsüzler kalın yahut ince ünlü ayırmaksızın birleştikleri için kendilerine “Tetik Ünsüzler” yani “becerikli ünsüzler” denmektedir. Ardından yumuşak “Cumşak” ve sert “Katkalan” ünsüzleri belirtip kelime-deki yerlerine göre söz sonuna gelmeyenleri “Törçöldör” (c, d, g, ğ) diye adlandırır. Ayrıca V, X, H ve F ünsüzlerinin yabancı dillerden gelen kelimelerde bulunduğu bahsedilmiştir.

Söz Cana Sözdün Müçölörü “Söz ve Sözü Oluşturan Ekler”: Bu başlık altında ek alıp değişen “müçölömö” (koy, koyçu ...) ve değişmeyen “senek” (eken, ele, dağı, da, en) sözlerin tanımı yapıp örneklerle açıklanmıştır. Ardından bu iki grubu “Ungku” (kök) ve “Müçö” (ek) diye ikiye ayırmıştır. Bu başlık altında “Kurama Sözler”in (Birleşik Sözler) kök ve ekten oluştuğu belirtilir.

Kökleri ise “Calkı, Koşmok, Koş” şeklinde üçe ayırır. Calkı yani tek başına anlam sahibi sözler: at, baş, ögüz, köz, kulak, ooz. Koşmok ise iki calkı sözün birleşimiyle kurulan sözlerdir: ayak + kab: ayakkab. Koş sözler ise yan yana gelip yeni bir anlam kazanan sözleri adlandırmak için kullanılan sözlerdir: bala-bakça, koyçu-kolong gibi.

Ekleri “Kurandı” (türetme eki) ve “Ulandı” şeklinde ikiye böler.

Söz Cana Söz Müçölörün Cazunun Ereceleri “Söz ve Eklerin Yazılış Kuralları”: Söz ve eklerin nasıl yazılması gerektiği üzerinde durulmaktadır. Bu bahis konunun özeti şeklinde bir tablo ile sonlandırılmıştır.

Kurama Sözdördün Bütüşü “Birleşik Sözlerin Bitimi”:

Türkçede türetme eki dediğimiz eklerin kök ya da gövdeye eklenmesiyle oluşan sözleri yazar “birleşik söz” olarak adlandırmıştır. Birleşik sözlerin bitiminden kastedilen bu görevde kullanılan yapım ekleridir. Burada kelimeye eklenen ekten çok yapım eki eklenmesi yoluyla ortaya çıkan kelime göz önünde bulundurulduğu için “Birleşik Söz” kavramı kullanılmıştır. Türkçede “birleşik söz”den kastedilen şey bambaşka bir şeydir. Yazar bu ekleri oluştukları ek sayısına göre üç gruba ayırır: Tek, çift ve çok yapım ekli sözler.

1) Calgı Kurandılı Sözdör “Tek Yapım Ekli Sözler”:

Tek yapım ekli sözler de kendi içinde Turaktuu, Ooşmo ve Sıylığışma şeklinde üçe ayrılır.

a) Turaktuu Kurandılar “Sabit Yapım Ekleri”:

Turaktuu kurandılar, kök veya gövdeye eklendiklerinde ünlüleri ünlü uyumuna göre değişen, fakat ünsüzleri ünsüz uyumuna göre değişmeyen yapım ekleridir. Sabit yapım ekleri her biri ayrı başlık altında yazılışları, ünlü uyumuna göre görünümeleri ve işlevleri açısından incelenmiştir.

1. Kurandı “-cı”: cılkı-çı, komuz-çu
2. Kurandı “-cıl”: uyku-çul, töö-çül
3. Kurandı “-sız”: bala-sız, cıt-sız
4. Kurandı “-çan”: at-çan, uy-çan
5. Kurandı “-ça”: tektir-çe, kürmö-çö
6. Kurandı “-ma”: kir-me, süz-mö
7. Kurandı “-bas”: cıl-bas, toy-bos

b) Ooşmo Kurandılar (Değişken Yapım Ekleri):

Ooşmo kurandılar kök ve ek birleşirken, eklendikleri kelimenin son ünsüzüne göre ünsüzü değişen yapım ekleridir. Kırgızcada Bu başlık altında değişken yapım eklerinin tanımı yapıp bu tanıma giren eklerin görünümeleri ve birleşme halindeki değişimleri incelenmiştir.

1. Kurandı “-day”: too-doy, tomuk-tay -day eki Eski Türkçedeki “teg” benzerlik edatının değişmiş halidir.
2. Kurandı “-luu”: too-luu, tuugan-duu, at-tuu
3. Kurandı “-laş”: orok-toş, ençi-leş, tör-döş
4. Kurandı “-lık”: sıy-lık, çong-duk, baş-tık
5. Kurandı “-kış”: sana-gış, teb-gış, uç-kuş
6. Kurandı “-kı”: bil-gi, kör-gü, köç-kü

c) Sıylığışma Kurandılar (Bitişik Yapım Ekleri) :

Sıylığışma kurandılar son harfi ünlü olan sözlere eklendiklerinde ortadan bir ünlüsü düşen yapım ekleridir. Bu eklerin kendileri de ünlü harf ile başlar. Dolayısıyla iki ünlü sesin yan yana gelmesi sonucu bir ünlü düşer. Bu Kırgızca’ya özgü bir adlandırmadır. Benzer özellik, örneğin “-ıncı” ekinde (bir-inci, iki-nci) Türkçe için de söz konusu olmakla beraber, sırf bu değişimi temel alan bir sınıflandırma yapılmamıştır. Bu başlık altında bitişik yapım eklerinin tanımı yapılmış, tanıma giren ekler görünüm ve değişimleri açısından incelenmiştir.

1. Kurandı “-ındı”: çaçındı, çeri-ndi
2. Kurandı “-ım”: tişte-m, tat-ım
3. Kurandı “-ış”: çab-ış, cıy-ış, tala-ş
4. Kurandı “-uu”: al-uu, ur-uu, tir-öö (tire-)
5. Kurandı “-ınçı”: beş-inci, altı-ncı

ç) Kerbez Kurandılar (Uyuma Girmeyen Yapım Ekleri)

- 1) Kurandı “-eke”: boluşeke, biyeke, ata-ke

Kırgızca’da sadece “-eke” ve “-ke” olmak üzere uyuma girmeyen iki ek vardır. İkisi de çok az kullanılmaktadır.

2) Koş Kurandılıu Sözdör (Çift Yapım Ekli Sözcükler) : cıl-kıçılık, malsızdık.

3) Köb Kurandılıu Sözdör (Çok Yapım Ekli Sözcükler) : basmaçılık, zordukçulduk.

Her iki başlık altında da birden fazla ekle oluşturulan kelimelere kısaca değinilmiştir. Kuruluşları hakkında açıklama yapılmayıp örneklerle yetinilmiştir.

Eser bu bölümle sona ermektedir. Eserin sonunda “Bul kipte canılış basılkan sözdör” başlığı altında yapılan basım hataları sayfa numaraları gösterilmiş, yanlış yazılmış kelimeler bir liste halinde doğru yazımları verilerek gösterilmiştir.

Eserde hiçbir şekilde (cümle başında, noktadan sonra, özel adların yazımında vs.) büyük harf kullanılmamıştır.

Eser yalnızca bir ilmi gramer kitabı niteliğinde değildir. K. Tınıstanov eseri birinci kademe okullar için bir ders ve çalışma kitabı şeklinde tasarlamıştır. Bunu konuları işlediği metinleri kavratma yönünde hazırladığı sorulardan, konu sonlarında yer alan ödev niteliğindeki isteklerinden ve dipnotta öğretmene verdiği konuyu sınıfta ne şekilde işleyeceğini anlatan talimatından çıkarabiliriz.

Yazar 1931 yılında Ene Tilibiz II (I. baskıç mektepter cana özünçö okuuçu çongdor üçün bilim borboru caktırdı.= Birinci kademe okullar ve kendi kendine öğrenen yetişkinler için bilim merkezi tarafından uygun görülmüştür.) adlı devam niteliğinde bir kitap daha yazmıştır. Bu ikinci kitap Moskova’da basılmıştır.

Bunun dışında 1934 yılında Kırgız Tilinin Morfologiyası (Kırgızcanın Morfolojisi), 1936 yılında Kırgız Tilinin

Sintaksisi (Kırgızcanın Söz Dizimi) adlı eserleri kaleme almıştır.

SONUÇ

Türk dünyasında ortak bir anlaşma diline yaklaşma anlamında en azından görsel farklılığı ortadan kaldırıp belirli bir anahtarda buluşma, Türkçenin yapısına en uygun alfabe ile yazılmasını sağlama, ayrıca modern dünyayla bütünleşme çabalarının da bir sonucu olarak alfabe değişimi kararı alınmıştır. Bununla birlikte süreç her yerde aynı şekilde işlememiştir. Arap alfabesinin Türkçeyi göstermekte yetersiz olduğu gerekçesiyle Latin alfabesine geçilmişken Sovyetler Birliğinin dönem politikaları gereği birlik üyesi ülkeler kısa bir süre sonra Kiril alfabesine geçmek zorunda kalmıştır. Tınıstanov bu süreçte öncü rolüyle alfabe değişiminin mimarı olmuş ancak şimşekleri üzerine çekmesinin bedelini ödemiştir. Yazdığı eser Kırgızcanın Latin harflerine geçişinde rehber olmuştur.

Kaynaklar

1. SERTKAYA Osman Fikri, Göktürk Tarihinin Meseleleri, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1995.
2. TEKİN Talat, Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı, Simurg Yayınları, Ankara 1997.
3. DEMİREL Ömer Faruk, 1. Türkoloji Kongresi ve Menzel, 1926 Bakü Türkoloji Kongresinin 70. Yıl Dönümü Toplantısı, TDK, s. 27-65, Ankara 1999.
4. GÜNDOĞDU Abdullah, Kırgızistan: Dün, bugün, yarın. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi Sayı 15 Güz 2011
5. SADOĞLU, Hüseyin (2003), Türkiye’de Ulusçuluk ve Dil Politikaları, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
6. KORKMAZ, Zeynep (1963), Türk Dilinin Tarihî Akışı İçinde Atatürk ve Dil Devrimi, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara.
7. LEVEND, Ağâh Sırrı (1972), Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri, TDK, Ankara.
8. TINISTAN UULU, Kasım. Ene Tilibiz (Kırgız tilindegi tıbıštardı cana söz bütüştörün tanıtıkçı kitep) (Canı Tamga Menen Birinci Basılışı), Frunze: Kırgızistan Devlet Matbaası 1928, 67 sayfa.

МАКАЛ-ЛАКАПТАРДАГЫ БИР СОСТАВДУУ СҮЙЛӨМДӨР ЖАНА АЛАРДЫН ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ

ОСОБЕННОСТИ ОДНОСОСТАВНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В ПОСЛОВИЦАХ И ПОГОВОРКАХ

FEATURES OF ONE-PART SENTENCES IN PROVERBS AND SAYINGS

Аннотация: Бир тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдө макал-лакаптардын өзгөчөлүгү.

Түйүндүү сөздөр: макал, лакап, жаксыз сүйлөмдөр, атама сүйлөм.

Аннотация: Особенность пословиц и поговорок в односоставных предложениях.

Ключевые слова: поговорки, пословицы, безличное предложение, Peculiarities of proverbs and sayings in mononuclear sentences.

Key words: saying, proverbs, impersonal sentences, invoices.

Бир составдуу сүйлөмдөр баш мүчөлөрдүн бирөөнүн гана негизинде түзүлөт. Ошондуктан кыргыз тил сабагында аларды өтүүдө ошол структуралык өзгөчөлүгүн эске алып, алар баш мүчөлөрдүн кайсынысынын базасында түзүлгөнүн аныктоо керек. Мисалы, атама сүйлөмдөр айрым сөз же сөз айкаштарынан түзүлөт. Кандай составда түзүлсө да, андагы сөз же сөз айкашындагы багындыруучу сөз заттык түшүнүктө, атооч жөндөмөдө келет. Демек, мааниси грамматикалык формасы жагынан ээге окшош болот: атама сүйлөмдөр ээ жана анын тобунан түзүлгөндөй сезилет. Бирок ал сөздөрдү ээ деп, атама сүйлөмдөр ээнин базасында түзүлөт деп кароого болбойт, анткени сүйлөмдөгү кандай гана сөз же сүйлөм мүчөсү болбосун, алардын синтаксистик функциясы башка сөздөр, сүйлөм мүчөлөрү менен болгон байланыш, катышына карай аныкталат. Ошондой эле, ээнин синтаксистик функциясы да баяндооч менен болгон синтаксистик байланыш, катыштын негизинде ишке ашат. Ошондуктан атама сүйлөмдөрдүн составындагы атооч жөндөмөдө келген заттык түшүнүктөгү сөздөр да баяндооч менен синтаксистик байланышта, катышта болбогондуктан, ал аркылуу берилген кандайдыр бир белгинин ээси болуп келбегендиктен, ээлик функцияда келе албайт. Атама сүйлөмдөр сүйлөм мүчөлөрүнө ажыратылбаган, интонациянын жардамы менен гана сүйлөмдүк сапатка жетишкен сөз же сөз айкалыштарынан турат.

Атама сүйлөмдөрдө предикаттык катыш болбогондуктан, ал жеке сөзгө же сөз тизмегине да окшош келет, бирок алардын интонациясы, бир окуяга байланыштуу айтылышы боюнча айырмаланат. Атама сүйлөмдөр мээлүн үн менен айтылып, аягында ой-

дун бүткөнүн билдирген тыянактуу интонация болот [5.172-6.].

Макал-лакаптардагы бир составдуу сүйлөмдөр адабий тилдин башка жанрларындагы бир составдуу сүйлөмдөрдөн кескин түрдө айырмаланбайт. Ошону менен бирге өзүнө тийиштүү айрым бөтөнчөлүктөргө да ээ. Ал бөтөнчөлүк: макал-лакаптарда бир составдуу сүйлөмдөрдүн бардык түрлөрү жолуга бербейт, тактап айтканда, атама сүйлөмдөр, аныктама жактуу сүйлөмдөр макал-лакаптарда кезикпейт, анткени алар - тилдин өнүгүшүнүн кийинки этаптарында пайда болгон конструкциялар. Ал эми элдик оозеки чыгармачылыктын бир жанры болгон макал-лакаптар пайда болушу жана өнүгүшү жагынан бир нече доорлорду ичине алат. Экинчиден, макал-лакаптарда элдин дүйнөгө болгон көз карашынын, күндөлүк байкоолорунун жана турмуштук тажрыйбаларынын жыйынтыгы берилет. Аларды башка бирөөгө баяндоо, кабарлоо аркылуу турмуштагы ар кандай оң көрүнүштөрдөн үлгү алууга терс көрүнүштөрдөн качууга үгүттөө максаты коюлат, дидактикалык мааниге ээ болот. Ал эми атама сүйлөмдөрдө болсо мындай дидактикалык мүнөз болбойт, алар белгилүү учурдагы көрүнүштү кеңири сүрөттөө үчүн колдонулуучу көркөм адабияттагы стилдик бир ыкма болуп саналат. Ошондуктан атама сүйлөмдөр макал-лакаптарда колдонулбайт, алардын ички табиятына ылайык келбейт.

Жогоруда көрсөтүлгөндөй, макал-лакаптарда жамдама жактуу, туюк жактуу жана жаксыз сүйлөмдөр колдонулат, анткени макал-лакаптарда жеке кишинин эмес, көпчүлүктүн, элдин иш-аракети, болгондо да алардын эчен ирет кайталанган, такталган

иш-аракетинин жыйынтыгы берилет. Демек, макал-лакаптардагы окуялар, турмуштук көрүнүштөр жалпыланган, жамдалган мааниси жамдама жактуу, туюк жактуу жана жаксыз сүйлөмдөр формасында берилет [5.169-6.].

Жамдама жактуу сүйлөмдөр. Бул сүйлөмдөргө ээ катышпай, түшүрүлүп айтылат. Бул жагынан алар ээси стилдик ыкма катары түшүрүлүп айтылган эки составдуу сүйлөмдөргө окшош болот. Ал эми баяндоочтордун, биринчи, экинчи жакта айтылышы алардын уюшулуш формасы болуп саналат. Анткени макал, лакаптарда турмушта эчен ирет кайталанган, такталган окуялардын жыйындысы чагылдырылат. Андагы баяндалган оң-терс сапаттар, жалпы эле турмуштук көрүнүштөр аркылуу башкаларга таалим-тарбия берилет, акыл, кеңеш айтылат. Ал эми акыл насыят, кеңеш дайыма угуучуга, 2-жакка багытталат. Макал-лакаптарда жамдама жактуу сүйлөмдөрдүн көп кезигиши да ушул себепке байланышат. Демек, жамдама жактуу сүйлөмдөр макал-лакаптардын жалпыланган маанисине дидактикалык мүнөзүнө төп келген ылайыктуу конструкциялар болуп саналат [3.296-297-6].

Жамдама жактуу сүйлөмдөрдү баяндоочтору көбүнчө 2-жактагы буйрук ыңгай келер чактагы этиштерден, атооч сөздөрдөн түзүлөт, бирок алар кайсы соз түркүмүнөн болбосун, кайсыл жакта айтылбасын, баары бир жалпы чактык маанини туюндурат, анткени макал-лакаптардагы окуялар болуп жаткан, болуп откон жана мындан ары да боло бере турган закон ченемдүү көрүнүштөр, аракеттер болуп эсептелет. Баяндоочтун түзүлүшүн сөз түркүмдөрү жана этиштин чактары боюнча төмөнкүдөй көрсөтүүгө болот: [1.203-6.].

Баяндоочтун кызматына көбүнчө 2-жактагы буйрук ыңгайлар аткарат, анткени макал-лакаптарда турмуштагы оң, терс көрүнүштөр баяндалып, ондон үлгү алууга терстен качууга үндөйт. Мындай маанини берүүдө буйрук ыңгайлар өтө ыңгайлуу форма болуп саналат:

Суу кечпей, кепичинди чечпе.

Мал сактаба - ар сакта.

Айкын жана арсар келер чактагы этиштер аткарат, булар да баяндоочтук кызматта көп колдонулат. Баяндоочу арсар келер чактык формада айтылганда күмөндүүлүк эмес, ачык айкын эле боло турган иш-аракет баяндалат, анткени, адатта макал-лакаптарда болушу арсар окуялар эмес, аныкталган, такталган, болору айкын окуялар жөнүндө сөз болот. Арсар келер чактык форма окуяны жумшартуу, ага эмоциялык маани берүү үчүн колдонулат:

Жамандыкты тамандын астынан табам.

Көпсөң-жарыласың, толсөң-төгүлөсүң.

Жакшы менен бир жүрсөң, жетерсиң мураска; жаман менен бир жүрсөң, каларсың уятка.

Өткөн чактагы этиштер аткарат, бирок сейрегрээк кезигет: Кечтим байдын кызынан.

Мындан жаманымда да тойго баргамын.

Атооч сөздөр аткарат, булар да сейрек колдонулат:

Каргайын десем - жалгызымсың, каргабайын десем - байкушсун.

Жамдама жактуу сүйлөмдөр көбүнчө татаал сүйлөмдүн составында кезигет. Бул макал-лакаптардагы жамдама жактуу сүйлөмдөрдүн бир өзгөчөлүгүн түзөт.

Татаал сүйлөм конструкциясындагы макал-лакаптар компоненттеринин структурасы боюнча бирдей болбойт: алардын бир компоненти жамдама жактуу сүйлөм конструкциясында түзүлсө, бир компоненттүү туюк жактуу, жаксыз сүйлөм же эки составдуу сүйлөм конструкциясында түзүлөт. Татаал сүйлөм конструкциясындагы макал-лакаптар көбүнчө поэзиялык касиетке ээ болгондуктан, аларга синтаксистик параллелизм, рифма, ритмикалык түзүлүш мүнөздүү. Ошондуктан татаал сүйлөмдүн составында келген жамдама жактуу сүйлөмдөрдүн орун алышында да белгилүү закон ченемдүүлүк болот [3.297-6.].

Туюк жактуу сүйлөмдөр да макал-лакаптарда көп кезигет. Анткени анда да ээ катышпай, логикалык субъект жалпы эле 3-жактагы сөздөр болуп, сүйлөмдүн конкреттүү ээси белгисиз, туюк болгондуктан, макал-лакаптардын жалпыланган маанисине өтө ылайык келет, аны берүүдөгү өнүмдүү формалардын бири болуп саналат. Туюк жактуу сүйлөмдөрдүн баяндоочтору 3-жактагы этиштерден болот. Баяндоочтун аягындагы 3-жактын жак мүчөсү, этиштин 3-жактык мааниси аркылуу сүйлөмдүн ээси 3-жактагы атооч экени белгилүү болуп турат, бирок ал сүйлөмдүн конкреттүү ээси боло албайт. Макал-лакаптардын жалпыланган маанисине байланыштуу мында да аракет кылуучу жак катары келген 3-жактагы атоочту сүйлөмдүн составына катыштырып айтууга болбойт. Баяндооч этиштин кайсы түрү, кайсы чагы менен берилбесин, жалпыланган чактык мааниде болуп, жекелик сан формасында келет. Демек, туюк жактуу сүйлөмдөрдө макал-лакаптардын жалпыланган мааниси 3-жак жекелик сан формасында берилет. Көлөкөгө карап тон бычпайт. Атын минип жүрүп издептир. Баарынан качып кутулат - өлүмдөн качып кутула албайт. Туюк жактуу сүйлөмдөрдүн баяндоочтору төмөнкүчө түзүлөт: [1.205-6.].

Көбүнчө айкын келер чактагы, кээде арсар келер чактагы этиштерден түзүлөт. Чапанды жакасынан киет. Жука жерден жырытылат, ичке жерден үзүлөт.

Берки айкын чак, капыскы өткөн чактагы этиштерден түзүлөт:

Тандап, тандап тазга жолукту,

Атын минип жүрүп издептир.

Татаал сүйлөмдүн составындагы туюк жактуу багыныңкы сүйлөмдөрдүн баяндоочтору көбүнчө шарттуу ыңгайдын жана -ып, -гыча, формасындагы чакчыл этиштерден түзүлөт:

Жата берсе, ат арыйт; жүрө берсе, жол арбыйт. Аракет кылса, берекет болот.

Туюк жактуу сүйлөмдөр да татаал сүйлөмдөрдүн составында көп кезигет. Алардын орун алышын төмөнкүчө көрсөтүүгө болот:

Уулду төрөйт - уятын кошо төрөбөйт;

Кызды төрөйт - кыялын кошо төрөбөйт.

Багыныңкы сүйлөмдөр туюк жактуу, баш сүйлөмдөр жаксыз сүйлөм структурасына келет;

Өлсө - ит териси, өлбөсө - кой териси.

Жаксыз сүйлөмдөр да, жамдама жана туюк жактуу сүйлөмдөр сыяктуу, бир гана баш мүчөнүн, баяндоочтун базасында түзүлөт. Бирок мунун өзгөчөлүгү: мында логикалык субъект таптакыр белгисиз болот. Жаксыз сүйлөмдөрдө аракет кылуучу жактын жок болушу анын баяндоочунун түзүлүш өзгөчөлүгүнө байланыш-

туу. Мунун баяндоочунда жамдама жактуу, туюк жактуу сүйлөмдөрдүн баяндоочторундагыдай жак мүчө болбойт. Жаксыз сүйлөмдөр макал-лакаптарда анча коп кезикпейт. Адатта, жаксыз сүйлөмдөрдүн баяндоочторунун негизги бөлүгү көбүнчө кыймыл атооч, -са, -ып мүчөлүү этиштерден болуп, алардан кийин керек, зарыл, мүмкүн, болот, болбойт деген сөздөрдүн кошо айтылышы менен түзүлөт да, бир нерсенин мүмкүн экендиги, же мүмкүн эместиги жөнүндө айтылат; ой арсарыраак болуп, кескин баяндалбайт. Жыйынтыктап айтканда макал-лакаптарда болсо тес-

керисинче, такталган окуялар баяндалат. Ошондуктан жаксыз сүйлөмдөр макал-лакаптар үчүн анча өнүмдүү форма боло албайт.

Адабияттар

1. Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси. –Ф., 1979.
2. Үсөналиев С., Иманалиев. Кыргыз тилинин справочниги. –Б., 2004.
3. Дыйканов К. Кыргыз тилинин таблицалары. –Ф.: Мектеп, 1971.
4. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили. – Б., 1996.
5. Токтаналиев К. Азыркы кыргыз тили. – Б., 2015.

КЫРГЫЗ ЖАНА КЫТАЙ ТИЛДЕРИНДЕ УБАКЫТ ЭТИШТЕРДИН КАТЕГОРИЯСЫНДАГЫ САЛЫШТЫРМАЛУУ ТАЛДОО

СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ КАТЕГОРИИ ВРЕМЕНИ ГЛАГОЛОВ В КЫРГЫЗСКОМ И КИТАЙСКОМ ЯЗЫКАХ

THE ARTICLE IS ABOUT THE COMPARATIVE ANALYSIS OF THE VERB TENSE CATEGORY IN KYRGYZ AND CHINESE LANGUAGES

Аннотация: Макала кыргыз жана кытай тилдеринде убакыт этиштердин категориясындагы салыштырмалуу талдоо жүргүзүү үчүн арналган, анткени дал ушул ыкма тилдин негизин терең изилдөөгө мүмкүндүк берет. Талдоонун негизинде автор, кыргыз жана кытай тилдеринде этиштердин категориясына байланыштуу негизги мүнөздөмө берет, ошондой эле алардын окшоштуктарын жана айырмачылыктарын баса белгилейт.

Түйүндүү сөздөр: этиш, суффикс, аффикс, өткөн чак, учур чак, келер чак, чаккыл этиштүү аффикс, киринди сөз, убакыт тактоочтор жана сөздөр, жардамчы этиш.

Аннотация: Статья посвящена проведению сопоставительного анализа категории времени глаголов в кыргызском и китайском языках, так как именно данный метод позволяет углубленно изучить основы любого языка. На основе проведенного анализа автором формулируются основные характеристики категории времени глаголов как в кыргызском, так и в китайском языках, выделяются основные сходства и отличия.

Ключевые слова: глагол, суффикс, аффикс, прошедшее время, настоящее время, будущее время, деепричастный аффикс, вводное слово, временные наречия и слова, вспомогательные глаголы.

Annotation: The article is about the comparative analysis of the verb tense category in Kyrgyz and Chinese languages, since this method allows in-depth study of the basics of any language. Based on the analysis the author formulates the main characteristics of the verb tense category in both Kyrgyz and Chinese languages, highlights the main similarities and differences.

Key words: the verb, suffix, affix, past tense, present tense, future tense, participial affix, introductory words, time adverbs and words, auxiliary verbs.

В китайском языке в отличие от кыргызского языка глаголы не различаются по лицам, не изменяются по числам. Имеющиеся в современном языке видо-временные и модальные формы глагола немногочисленны. Все это позволяет говорить о том, что в китайском языке нет развитой системы спряжения глаголов.

Существует много мнений о существовании категории времени в китайском языке, так как считает

С. Е. Яхонтов китайский глагол не имеет категории времени, обычно указывают на то, что неформальный глагол, не имеющий видо-временных суффиксов, может обозначать и действие, длящееся в настоящий момент, и действие, происходившее в прошлом, и действие, ожидающееся в будущем.[1.с.108с.]. Время действия, обозначенного глаголом, часто уточняется контекстом, в частности, лексическими средствами-наречиями и наречными существительными.

Для уточнения времени действия, обозначенно-го глаголом, китайский язык наряду с лексическими средствами располагает также средствами грамматическими:

1) Если в китайском языке для обозначения того, что действие имело место в прошлом и что оно завершено употребляется суффикс 了 le [2.с. 23с.], то в кыргызском языке прошедшее время(определенное) образуется от основы глагола при помощи аффикса -ды (с вариантами) и личных аффиксов. Если слово оканчивается на глухую согласную, то начальный аффиксальный -д заменяется звуком (т)[3.с.106с.]: кат-дык=каттык- (我们) 藏了; жет-дык=жеттик- (我们) 到了.

Например: 1. 他来了。-Ал келди.
2. 我在中国住了十年。-Мен Кытайда он жыл жашадым.
3. 他写了一封信。-Ал бир кат жазды.

В отличие от кыргызского языка суффикс 了 le может обозначать начало действия, изменение состояния или качества, например:

1. 她是教授了。Ал профессор болду.(Буга чейин профессор эмес болчу.)
2. 他会用电脑了。Ал компьютер колдонгонду үйрөндү.(Буга чейин компьютер колдоно алчу эмес.)

Иногда суффикс 了 le указывает на завершение действия в будущем, употребляется когда осуществление одного действия обусловлено завершением другого действия.

Например: 1. 他明天来了, 我也就来。-Эгер ал эртен келсе, мен дагы келем.

明天我吃了饭就去公园走走。-Эртен мен тамак ичип паррка сейилдегени барам.

А также в отличие от кыргызского языка суффикс 了 le в китайском языке может использоваться для доведения прилагательных до крайней степени, в каждом из них обязательно использование частицы 了 le, на кыргызский язык может переводиться как «абдан» (очень). Например:

1. 太好了。Абдан жакшы.
2. 太漂亮了。Абдан кооз.

2) Если суффикс 过 guo это глагольная форма указывает, что действие имело место в прошлом в неопределенном времени и уже завершено[4.с.69с.], то в кыргызском языке образуется от основы глагола при помощи аффикса -ган, (-ген,-гон, -гөн)[5.с.107с.]. Например: бар-ган=барган-去过 qùguo, кел-ген=келген-来过 lái guo, бол-гон=болгон-当过 dāngguo, көр-гөн=көргөн-见过 jiànguo. Если основа оканчивается на глухую согласную, то начальный аффиксальный -г заменяется звуком к: ат-ган=аткан-射过 shèguo. Например:

1. 他去过中国。-Ал Кытайга барган.
2. 张教授来过一次。-Профессор Чжан бир жолу келген.

Неопределенное прошедшее время очень часто сочетается с аффиксом -дыр(-дир,-дур,-дүр), выражая значение предположения, т.е. такое действие, которое совершалось, а возможно и не совершалось в прошлом. Например: Сен бул китепти окугандырсың-你可能读过这本书 (о совершенном действии говорящий точно не знает, а только предполагает, что, возможно, это действие совершалось), что в свою очередь в

китайском языке передается вспомогательными вводными словами.

Помимо вышеуказанных форм глагола в кыргызском языке также еще существуют прошедшее неопределенное время и длительное или многократное прошедшее время.

Прошедшее время в китайском языке также может выражаться с помощью временных слов, например: 昨天 zuótiān -кечээ күнү, 前天 qiántiān- мурда күнү, 去年 qùnián -былтыркы жыл, 上个星期 shànggexīngqī -өткөн жума, 上个月 shànggèyuè -өткөн ай.Например:

1. 我上个月去了一趟北京。-Мен өткөн айда Бейжинге баргам

2. 去年我在那家公司实习。-Мен былтыркы жылы ошол фирмага стаж өттүм.

Если будущее определенное время в кыргызском языке образуется присоединением к основе глагола деепричастных аффиксов: -а(-е,-о,-ө), -й личных аффиксов сказуемости -мын,-сың,-сыз, -т - в единственном числе; -быз,-сыңар,-сыздар, -т во множественном числе[6.с.95с.], то в китайском языке используется глагол 会 huì, первоначальное значение которой означает "мочь", "уметь", а также может обозначать на будущее время и переводиться как "буду". Например:

1. 如果你来的话, 我会很高兴。-Эгер сен келсен, мен абдан кубанамын.

2. 别担心, 一切都会好的。-Кабатыр болбо, баардыгы жакшы болот.

В некоторых регионах Китая может также использоваться служебное наречие 将 jiāng, которое обозначает намерение сделать что-то в будущем, оно в основном используется в письменной речи. Например: 世界杯将在南非举行。-Дүйнө кубугу Түштүк Африкада өткөрүлөт.

Если будущее сложное время в кыргызском языке образуется присоединением к основе глагола деепричастных аффиксов -ганы,(-гени,-гону,-гөнү),-каны(-кени,-кону,-көнү)[7.с.101с.], то в китайском языке используется глагол 要 yào. За аффиксами следуют вспомогательные глаголы жат, тур, отур, жүр в форме будущего определенного времени. Например: Окуганы жатам.-我要读。Главное его отличие от иероглифа 会 huì состоит в том, что 要 yào указывает на планируемое намеренное действие. Например:

1. 你周末要做什么? -Сен дем алыш күнү эмне менен алектенгенги жатасың?

2. 我要去北京。-Мен Пекинге барганы жатам.

3. 今晚我要看足球比赛。-Бүгүн кечинде мен футбол мелдешин көргөнү жатам.

В отличие от китайского языка, в кыргызском языке имеется особая форма простого будущего времени. Она образуется от основы глагола присоединением к ней аффикса -ар(после согласного), -р(после гласного) и личных аффиксов глагола(-мын,-сың и т.д.). Будущее сомнительное время употребляется когда говорящий не уверен, произойдет ли данное действие в будущем, а также когда говорящий предполагает, что данное действие произойдет в будущем[8.с.98.]. В таких случаях будущее сомнительное время на китайский язык передается при помощи вводных слов, выражающих сомнение или предположение (可能 kěnéng, 也许 yěxǔ, 想必 xiǎngbì).

Также для выражения будущего времени можно использовать такие временные наречия и слова, как 明天 *míngtiān* - эртен, 明年 *míngnián* - кийинки жыл, 下个星期 *xiàgexīngqī* - кийинки жума, 下个月 *xiàgèyuè* - кийинки ай. Например: 明天我休息。-Эртен мен эс аламын.

В китайском языке для того чтобы указать, что действие имеет место в настоящем времени и что оно, протекая непрерывно превратилось в длящееся состояние используется суффикс 着 *zhe* [9.с.70с.], наречия 在 *zài* и 正在 *zhèngzài*, а в кыргызском языке одним из способов образования простого настоящего времени является употребление имени действия (с аффиксами -оо, -өө, -уу, -үү) в форме местного падежа (жатыш жөндөмө). Это форма употребляется для выражения длительного процесса действия. Сложная форма настоящего времени в кыргызском языке образуется при помощи одного из четырех вспомогательных глаголов: жат, тур, отур, жүр. Эти глаголы стоят в спрягаемой форме настоящего простого времени и следуют всегда после смыслового глагола, который употребляется в форме деепричастия с аффиксом -п (после гласной основы), -ып, -ип, -уп, -үп (после согласной основы). [10.с.103с.] Например:

1. 他等待着。-Ал күтүп жатат.
2. 张老师跟一个学生说着话。-Мугалим Ван бир окуучу менен сүйлөшүп жатат.
3. 老师看着我们。-Мугалим бизди карап турат.
4. 他用着电脑。-Ал компьютерди колдонуп жүрөт.

5. 孩子们睡着觉。-Балдар уктап жатышат.

6. 他在看电视。-Ал сыналгы көрүп отурат.

7. 外边正在下雨。- Сыртта (азыркы учурда) күн жаап жатат.

Исключение составляют глаголы бар-идти, кел-приходить, которые в настоящем сложном времени стоят в форме деепричастия на -а(-е): бара жатам, келе жатам.

Также для выражения настоящего времени можно использовать такие временные наречия и слова как 今天 *jīntiān* - бүгүн, 今年 *jīnnián* - быйыл, 现在 *xiànzài* - азыр, 正在 *zhèngzài* - азыркы учурда. Например:

1. 他今天不工作。- Ал бүгүн иштебейт.

2. 他今年去中国留学。-Ал быйыл Кытайга окууга барат.

Из всего вышесказанного можно сделать вывод, что в китайском языке в отличие от кыргызского языка нет категории глаголов времени как таковых, категории времени выражаются суффиксами, модальными частицами присоединяемыми к глаголу, а также выражаются определенными словосочетаниями, вводными словами, временными наречиями и словами.

Литература

1. Яхонтов С. Е. Категория глагола в китайском языке. - М., 1957. - 180 с.
2. Горелов В. И. Практическая грамматика китайского языка. - М., 1957. - 192 с.
3. Ахматов Т.К., Давлетов С. А., Жапаров Ш. Ж., Захарова О.В. Кыргызский язык. - Ф., 1975. - 225 с.

ЖАПАР ШҮКҮРОВ ДИАЛЕКТОЛОГ КАТАРЫ

ЖАПАР ШУКУРОВ КАК ДИАЛЕКТОЛОГ

ZHAPAR SHUKUROV AS A DIALECTOLOGIST

Аннотация. Макалада автор Ж.Шүкүровдун Кыргызстандын түштүгүндөгү Алайга барып, түштүк диалектидеги говорлордун синтаксистик жана морфологиялык жактан айырмачылыктарын, сөздүн маанисин жазган алгачкы диалектолог катары ачып берилет.

Түйүндүү сөздөр: Жапар Шүкүрович Шүкүров, К.К. Юдахин, Х. Карасаев, диалектология, түштүк диалектика, кыргыз тили, сүйлөм, морфология, синтаксис, фонетика.

Аннотация. В статье автор открыл Ж.Шукурова как первый диалектолог, который побывавшего в Алае на юге Кыргызстана писал синтаксические и морфологические отличия и значения южных диалектических говоров.

Ключевые слова: Жапар Шукурович Шукуров, К.К. Юдахин, Х. Карасаев, диалектология, южная диалектика, кыргызский язык, предложения, морфология, синтаксис, фонетика.

Anotation: In the article the author opened Zh. Shukurov as a first dialectologist who had been in Alaya in the south of Kyrgyzstan writing syntactic and morphological differences and meanings of southern dialectical dialects.

Key words: Zhapar Shukurovich Shukurov, K.K. Yudahin, H. Karasayev, dialectology, southern dialectics, Kyrgyz language, sentences, morphology, syntax, phonetics.

Ж.Жумалиев менен А.Ормонбекованын Кыргыз диалектологиясы боюнча хрестоматия китебин карганыбызда Ж. Шүкүровдун “Алайлык кыргыз говорлорунун материалдары” [1,7] деген диалектология боюнча макаласы бар экендигине токтолушкан.

Жапар Шүкүрович Шүкүров 1931-жылы Орто Азия мамлекеттик университетинде окуп жүргөн кезинде биринчи жолу Фрунзеде 1926-жылы ачылган республикалык край таануу музейи тарабынан уюшулган этнографиялык экспедициянын мүчөсү болуп, 1927-жылы Алай өрөөнүнө барат. Ошондо Ош шаарынан К. К. Юдахинге кезигет. Ал учурда К. К. Юдахиндин Ташкенттеги Орто Азия мамлекеттик университетине 1920-жылы кирип, чыгыш факультетинин эки адистигин — түркология жана филологиясын 1925-жылы бүтүрүп, Ленинграддагы институтта кыргыз, казак, өзбек, уйгур тилдеринен дарс берип жүргөн. Ошол учурда ал Ленинградда окуп жүргөн студент Х. Карасаев менен таанышып, 1927-28-жылдары К. К. Юдахин, Х. Карасаев менен Кыргызстанга келип, эл кыдырып, сөз жыйнап жүргөн кези болот.

К. К. Юдахин Ж. Шүкүровго Алайлык кыргыздардын тилин чагылдырган материал жазып келүүнү тапшырат. Ж. Шүкүров өзү Алайдан жазып алган материалы (тил боюнча) эки учурда гана: 1.Кой кыркып жаткандар менен сүйлөшүүдө; 2. Конокто отуруп, кы-

мыз ичип жаткан учурда эле жүргүзүлүп калганын эскерет. Ошентсе да бул кыска мөөнөттүн ичинде ошол жердеги кыргыздардын сүйлөө өзгөчөлүгүн чагылдырган 40 сүйлөм жазган экен. Бул чакан макаласы 1946-жылы КырФАНдын басмасынан «Сергей Ефимович Маловго Белек» деген жыйнакта орусча басылып чыккан. Ошол келтирилген 40 сүйлөмдүн мааниси орусча которулуп да берилген. Бул 5 бетте гана берилген чакан диалекттик материал негизинен фонетикалык кубулушту талдоого арналган. Ал фонетикалык диалектик кубулуштан ошол жылдардагы кыргыз тили боюнча берилип жүргөн кабарларды түштүк кыргыз диалектисинде **э, х, в** жана эрин-эринчил **в (v)** тыбыштары бар экендиги жөнүндөгү кабарды автор бул макаласында ырастаган.

Негизинен ушул макалада 5 фонетикалык диалектилик факты сүйлөм тизмегинде келтирилип, ага талдоо жүргүзүлүп, сүйлөмдөрү орусча которулуп берилген. Фонетикалык белгилерден эрин-эринчил **в (v)** тыбышынын болушу («шамалдын вакты бүгүн-эртең кирет, сумбула гирет эми»), эрин дифтонгдун бардыгы (tow), сөз башында жумшак **г**, каткалаң **к** тыбыштары теңтайлаш айтыла берери (мисалы: гокуй ай, гак өдө гооп тур, гак тип-тик); меймандарды кыйнабагыла; сөз башында каткалаң эрин-эринчил үнсүз **п** тыбышынын көп кезигиши («палаан күнү»); ж-й тыбыш-

тарынын бирдей айтылышы («о-о, йакшы күү болуп йатыпты»).

Ал эми макалада автор морфология, синтаксис боюнча кыргыз диалектилери аз айырмаланат деген. Келтирилген 40 сүйлөмүндө кийинки окумуштуулар изилдеп, белгилеген морфологиялык, лексикалык (ал//ол, алар/олор, барың, келиң, мага/маңа, ого/оңо, барттар/барышат/барышаттар, баралык/барайлык/барайык, эле/эде/эди, жибер/жүгөр ж.б.); синтаксистик байламталар (йэм/да, амма/эмма, лекин/лакин/некин, апти, ка/ха/кай/хай, на/нэ, ки жана бөлүкчөлөрдөн йу/у, кү ж.б.) эң көп диалектилик фактылар бул макалада көрсөтүлбөгөн.

Бул анын кемчилиги эмес, убакыттын тардыгынан жана биринчи тажрыйба болгондугунан болуш керек.

«Значительно больше, после фонетики, различий мы находим в лексике, но в этой части киргизский язык по диалектам изучен еще очень слабо» [2] деген автордун оюу да ошол 1927–1946-жылдардагы диалектилик изилдөөнүн али жүрө электигинен кабар берет. «Лексическая разница между северным и южным диалектами подмечена и самим народом. Так, южане вышучивая северян, говорят, что они (северяне) «гөштү эт дейт экен, якты май дейт экен», то есть мясо они называют эт (вместо гөш), а жир — май (вместо як). Таких случаев подмеченных народом много» [2,164] деп, түштүк кыргыздардын өздөрү эле түндүк кыргыздардан сүйлөөсүндө айырма бар экендигин билерин жазып койгон.

Ж. Шүкүровдун көлөмү жагынан чакан макаласынын мааниси кыргыз диалектология илиминде, ал гана эмес, жалпы кыргыз тилинин тарыхы, кыргыз адабий тилинин нормасы, түзүлүш мезгили боюнча өтө баалуу.

1927-жылга чейин түштүк кыргыздардын сүйлөө тилинен кагазга түшүрүп жазылган бир да материал болбогондугу кыргыз тил тарыхында бизге белгилүү. Бул жөнүндө К. К. Юдахиндин 1948-жылы эскерткени да бар: «Нужно лишь сказать, что и теперь по южным диалектам мы в литературе не имеем ничего, кроме статьи Ж. Шүкүрова «Материалы по алайскому говору» [3].

Ж. Шүкүровдун ушул биринчи жолу түштүк кыргыздардын оозунан материал жазып алган жылдарда Кыргыз автономия областтан (1924–1926) Кыргыз Автономия Советтик Социалисттик Республикага (1926–1936) ээ болуп, маданий агартуу иштери катуу жүргүзүлүп жаткан учуру болот. Ошол алгачкы жылдарда уюштурулган Академиялык Борбор деген уюм аркылуу окуу китептери, программалар кыргыз тилинде чыга баштаган. Э. Арабаевдин авторлугу менен арабча Ташкентте 1924-жылы кыргыз алиппеси басылып чыккан. 1925-жылы Фрунзеде Кыргызстан Мамлекеттик басмасы уюштурулуп, окуу китептери, көркөм адабияттар, чоңдор үчүн алиппе, программалар Э. Арабай уулу, К. Карасай уулдарынын авторлугу менен (Жаңылык чоңдор үчүн алиппе) экинчи ирет түзөтүлүп (Фрунзе шаары, 1928-жыл), латынча басылып чыгып жаткан мезгили экен. Ошондой эле, бул жылдары Шүкүров да окуу китептерин түзүүчүлөрдөн болуптур.

Экинчиден, Ж.Ш. Шүкүровдун бул чакан материалы кыргыз адабий тилинин негизинде кайсы диалект

алынгандыгы жөнүндө да атайын ал маселени макаласында козгобогону менен, кыйыр түрдө болсо да кабар берет. Ага далил: кыргыз тилинин түштүк диалектисинин өзгөчөлүгү болуп эсептелген орчун фонетикалык белгилерден тил алды ичке үндүү э тыбышынын (кэтта, кел, кэм), көмөкөйчүл Э (ава) жана терең түпчүл х (хан, хабар), эрин-эринчил v (в) үнсүз тыбыштарынын кыргыз тилинин түштүк диалектисине мүнөздүү экендигин 1920-жылдардагы алгачкы адабияттарда эле бар экендигин билдиргендигинде. Ал жөнүндө автор өзү мындай деп жазат: «Наличие этой фонемы (э) в южно-киргизских говорах отмечалось еще в двадцатых годах, когда только начинала развиваться новая киргизская письменность» [2,70].

Мезгили жагынан жазма кыргыз тилинин орфографиясынын башталышы «Эркин-Тоо» басылып чыккан 1924-жыл болуп эсептелсе, түштүк кыргыз тилин мүнөздөгөн орун тилдик факты болгон тил алды ичке, ачык кең үндүү э тыбышы жаңы түзүлүп жаткан жазма адабий тилинин алфавитине ошол алгачкы жылдарда эле алынбагандыгын билдирет. Мунун өзү эле кыргыз адабий тилинин жазма нормасына түштүк диалекти эмес, түндүк диалектинин тыбыштык нормасы алынганын далилдеп турат.

Үчүнчүдөн, окумуштуунун бул жыйнаган материалынын дагы бир баалуулугу-диалектилик тил фактыларын байланыштуу сөз тизмегинде -бир ойду түшүндүргөн сүйлөм / фраза менен жыйнагандыгында. Бул да ушул макаланын ээсинин илимий ишти, айрыкча диалектилик материалды жыйноо методикасын билгендигин айгинелейт. Маселен: “гармаган эле голду оорутуп койгон шуушан» деп жазылган сүйлөмгө фонетикалык да, лексикалык да талдоо жүргүзүүгө болот. Фонетикалык талдоого-оорутуп деген сөздө эрин созулма үндүү оо(дифтонг эмес), сөз башында жана жанаша сөздүүн аягындагы үндүү тыбыштын таасири менен (интервокалдык позицияда) кийинки сөздүн башындагы қ,ж тыбыштарынын г,й тыбыштары менен айтылышы (гармаган эле голду, ушу йак, ушу йерден), ошондой эле адабий тилде ж тыбышы айтылуучу жуушан (ножницы стригальные для овец) сөзүнүн ш тыбышы менен шуушаң болуп жана кууш созулма эрин үндүү уу тыбышы аркылуу жазылганы; адабий тилдеги жембаштык сөзүнүн торво лексемасы менен берилгенин (К.К. Юдахиндин сөздүгүндө буга “южный” деген эскертүү берилген) далилдейт [3,254]. Ал эми автордун “Южных говорах вообще и в районе моих наблюдений в частности начальные й и ж(г) встречаются пока почти в одинаковой степени, без какой-либо закономерности” [2,165] деп жазган жыйынтыгы мисалга келтирилип жазылган сүйлөмдөрүндөгү фактылары менен дал келбейт. Тескерисинче, автордун материалында накта сөз башында, интервокалдык абалда деле көбүнчө ж тамгасы менен жазылган сүйлөмдөрү арбын. Мисалы “ошо жака барып ич”, “жаңы ушу жерден башталды”, “тур нар жака”, “бер жака”, “өзүм шуушаңды жакшы курчутуп алдыпмын”, “менин бүгүн табым жок” [2,166] делип жазылган ушул фактылары диалектологдор тарабынан жыйналган ж басымдуу айтылчу диалектилик материалдар менен кубатталат.

Ж.Шүкүровдун Алайдан 1927-жылы эл оозунан жазып алган сүйлөмдөрүндө “созулма үндүүлөр”-

жазылган. Мисалы, "оотуруп", "гоон", "налаан гүнү", "шуушаң", "гокуй аай", "гак өөлө гооп тур", "йакшы гүү", "өкөө" деген мисалдарда созулма үндүүлөр дифтонгго өтпөй айтылганы келтирилген [4].

Төртүнчүдөн, бул макаланын тил фактылары кыргыз тилиндеги диалектилердин классификациясы маселеси К.К. Юдахиндин кыргызча-орусча сөздүгүнүн экинчи басылышына берилгендигин эскерткен. Текстиндеги көсөкул патча/ пачча деген эки гана сөздүн

түндүк диалект өкүлдөрүнө түшүнүксүз экендигин эскертет да, маанисин чечмелеп берет.

Адабияттар

1. Жумалиев Ж., Ормонбекова А. Кыргыз диалектологиясы боюнча хрестоматия. – Б., 2003.
2. Шүкүров Ж. Чыгармалар. – Б., 2003.
3. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь 2 том. – М., 1985.
4. Юнусалиев Б. Кыргыз диалектологиясы. – Ф., 1971.

Бекбосунова Н.Б.
преп. кафедры общего
и русского языкознания
БГУ им. К.Карасаева
e-mail: nakulina-88@mail.ru
тел: 0551 40 26 20

КЫРГЫЗ ЖАНА ОРУС ТИЛИНДЕГИ СӨЗ АЙКАШТАР

СЛОВСОЧЕТАНИЯ В РУССКОМ И КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКАХ

PHRASES IN RUSSIAN AND KYRGYZ LANGUAGES

Аннотация: Бул макалада кыргыз жана орус тилинин сөз айкаштары каралат. Биздин кепте сөз айкашынын кеңири колдонушу айтылат. Алар сөз жүрүп жатканда гана жарала калбастыгы айтылып, сөз айкаштар тилдин сөздүк составдагы кадыресе сөздөр сыяктуу мурдатан даяр түрүндө жашап келе жаткандыгы каралат.

Түйүндүү сөздөр: Сөз айкаштар, эркин жана эркин эмес, туруктуу сөз айкаштар, синтаксис, фразеологизм.

Аннотация: В данной статье рассматриваются словосочетания в кыргызском и русском языках. Говорится о широком применении словосочетаний в нашей речи.

Ключевые слова: Словосочетания, свободные и несвободные словосочетания, устойчивые словосочетания, синтаксис, фразеологизмы.

Annotation. This article discusses the phrase in the Kyrgyz and Russian languages. It refers to the widespread use of phrases in our language.

Keywords: Phrases, free and non-free combinations, set phrases, syntax, idioms.

Грамматиканын өзгөчө бөлүгү деп эсептелген синтаксис, сөздөрдүн бир-бирине болгон байланышын жана ал байланышудан келип чыккан ар түрдүү синтаксистик бирдиктерди тактап айтканда: сөз айкаштарды, сүйлөмдөрдү, аларды уюштуруучу тилдик каражаттарды, синтаксистик конструкциялардын грамматикалык түзүлүштөрүн жана түрлөрүн изилдеп үйрөтүүчү бөлүм. Синтаксисти изилдене турган объектилерине карап эки бөлүмгө бөлөбүз: сөз айкашынын синтаксиси жана сүйлөмдүн синтаксиси.

Синтаксистин бирден-бир маанилүү көйгөйлөрүнүн бири болуп, сөз айкаштарын иликтөө жана пайдалануу болуп саналат. Сөз айкаштардын системасын билбей туруп, сүйлөмдөрдүн түзүлүшүн иликтөөгө болбойт.

Синтаксистик адабияттарда, сүйлөмдөр менен сөз айкаштардын грамматикалык табиятын, алардын өз ара байланышын ар башка окуу жайдын жана багыттардын өкүлдөрү ар кандай кылып талкуулап келишкен. Мисалга келтирсек Ф.Фортунатов жана анын окуучулары, сөз айкаштарды синтаксистин негизги объектиси деп, сүйлөм болсо сөз айкаштардын бир түрү, тактап айтканда бүткөн (аякталган) сөз айка-

шы деп эсептешкен. Академик Ф.Фортунатовдун сөз айкаштарына арналган иштери, кеңири жайылган. М.Н.Петерсон болсо Ф.Фортунатовдун ой-пикирине кошулуп, «сөз айкашы» деген түшүнүккө сүйлөмдү гана эмес, өзүнчө сөз айкашы болуп эсептелбеген бардык эле сөз топтордун – бир өңчөй мүчөлөрүн, обочолонгон түшүндүрмө конструкцияларын, сөздөрдүн аналитикалык формаларын кошуп караган (1, с. 451).

В.В. Виноградов болсо, башкача көз караш сунуш кылат, ал сөз айкаштарды – номинативдик бирдик деп, сүйлөмдөрдү болсо – коммуникативдик бирдиктер деп эсептеген. Дал ушундай көз караш менен мектептерде жана жогорку окуу жайларда үйрөнүп иликтеп келишет (2, с. 19).

Кыргыз тил илиминде А.Жапаровдун жана А.Турсуновдун эмгектеринде сөз айкаштары боюнча, көптөгөн маалымат тапсак болот. Ж.Ш. Шариев, Н.Б. Бейшекеев, М.А. Аскараров аттуу жана башка көптөгөн кыргыз окумуштууларынын көз караштары жагынан келише албастык болгон. Себеби алар сөз айкашына туруктуу түшүнүк бере алышкан эмес. Ошентсе дагы, сөз айкаштар актуалдуу изилденип келе жатат.

Биздин кеп эки негизги бирдиктен түзүлөт: сөздөн жана сүйлөмдөн. Сөздөр сүйлөм мүчөсү катары келгенде өз ара синтаксистик катышты түзөт. Андай синтаксистик катыш ошол байланышта айтылган сүйлөм мүчөлөрүнүн лексико-грамматикалык табиятына ылайык келип чыгат.

Сүйлөмдүн тутумундагы сөздөр, сөз айкаштар сыяктуу грамматикалык формада туруп, өз ара ар түрдүү маанидеги синтаксистик катышты түзүшөт.

Толук маанидеги эки же андан артык сөздүн багыныңкы байланышынан түзүлө турган сөздөр, туюндурган түшүнүктөрдүн ортосундагы ар түрдүү катышты билдирүүчү сөздөрдүн семантика-грамматикалык бирдиги сөз айкашы деп аталат. Мисалы: *калай идиш, эски кино, он беш жылкы, мектептин босогосу*. Бул сөз айкаштары эки сөздүн багыныңкы байланыштарынан түзүлүп, системасындагы сөздөрдү билдирген түшүнүктөрдүн ортосундагы ар кандай маанилүү байланышты, тактап айтканда: заттын эмнеден жасалгандыгын (*калай идиш*), сапаттык белгисин (*эски кийим*), сандык белгисин (*он беш жылкы*), таандык катышты (*мектептин босогосу*) билдирип турат. Бирок сөздөрдүн ар кандай грамматикалык бирикмелерин сөз айкаштар деп айта берген болбойт; бир-бири менен грамматикалык жана мааниси жактан байланыштуу болгон, эки же андан көп толук маанилүү сөздөрдүн бирикмесин айтсак болот. Анткени сүйлөм ичиндеги сөздөрдүн ортосундагы ар башка синтаксистик катыш толук маанидеги сөздөрдүн айкашы аркылуу гана берилет. Мис: *көк чөп, кооз идиш, мектепте окуу*. Бул сөз айкаштары толук маанидеги сөздөрдөн уюшулган.

Негизи, сөз айкаштар багындыруучу жана багыныңкы болуп экиге бөлүнөт.

Эгерде маанилүү сөз менен жардамчы сөз байланышса, структура жана маани жагынан толук уюшулса, анда өз алдынча сөз айкашын түзө албайт. Мис: *үйгө карай, жумуш тууралу, казандын ичинде, абдан сүйкүмдүү*. Мында толук маанидеги сөздөр менен жандоочтор, жардамчы атоочтор, бөлүкчөлөр айкашкан. Бул өңдүү айкаштар экинчи сөз менен байланыша алса, анда толук сөз айкашы боло алат: *үйгө карай жол алуу, жумуш тууралу сүйлөшүү, казандын ичин тазалоо, абдан сүйкүмдүү келин*. Сөз айкаштары багындыруучу сөзгө, анын маанисин айкындоочу - багыныңкы сөздүн кошулуп айтылышы менен уюшулат. Мисалы *шым - жаңы шым (шым - багындыруучу сөз, жаңы - багыныңкы сөз), портфель - окуучунун портфели, сыйлоо - жаратылышты сыйлоо*. Жогоруда айтылгандай, сөз айкаштардын тутумундагы сөздөрдүн бири экинчисине мазмуну жактан жана грамматикалык жагынан баш ийип турат. Сөз айкашынын багыныңкы түгөйү багындыруучу түгөйүнүн ар түрдүү белгисин көргөзүп турат: Мис. *жибек көйнөк, сары желек, алтынчы орун*.

Сөздөрдүн негизги грамматикалык мазмуну, сүйлөм ичиндеги сөз айкаштардын түзүлүшүндө аныкталат.

Мис: Жогору шаарчада балдар үчүн жаны спорт аянтчасы тургузулду.

Ушул сүйлөмдө сегиз сөз, беш сөз айкашы бар:

А) спорт аянтчасы тургузулду

Б) жаны спорт аянтчасы

В) балдар үчүн тургузулду

Г) шаарчада тургузулду

Д) жогору шаарчада

Жалпы сөздөрдү, синтаксистик эрежелерине жана маанилерине карай лексикалык жана грамматикалык топко бөлсөк болот. Кыргыз тилинин сөз айкаштары: эркин жана туруктуу деп бөлөбүз. Эркин сөз айкаштарын синтаксиске кирет, туруктуу сөз айкаштар болсо фразеологияда иликтенет. Эркин сөз айкаштары, составындагы сөздөр менен структура жана мааниси жагынан дал, ылайыктуу келген сөздөр менен айкашат жана ар дайым туруктуу сапатка ээ болбойт. Туруктуу сөз айкаштарды болсо фразеологизмдер (идиомалар) деп атайбыз.

Кыргыз жана орус тилдеринин сөз айкаштарын - атоочтук (именные словосочетания) жана этиштик (главные словосочетания) деп бөлөбүз.

Атоочтук сөз айкаш, багындыруучу түгөй менен өз ара конкреттешип, зат атоочтук (словосочетания с именем существительным), сын атоочтук (с именем прилагательным), сан атоочтук (с порядковыми числительными), ат атоочтук (с местоимениями) жана тактоочтук (с наречиями) болуп бөлүнөт.

Атоочтук сөз айкашка төмөнкүлөр кирет:

1. Зат атооч
2. Сын атооч
3. Ат атооч
4. Сан атооч
5. Тактооч

Эркин сөз айкаштарынын болсо кандай гана системасы болбосун, эки элементин айырмалап кароо зарыл, алар- багынтуу түгөйү жана багындыруучу түгөйү.

Эркин сөз айкашынын гранитин түзүп, багындырган түгөйү атооч сөздөрдөн болсо, анда аларды атоочтук сөз айкаштар дейбиз. Мис: Ааламда эң чоң дарыя - *Нил*.

Кыргыздын бермети болгон Ыссык-Көлдүн тереңдиги *жети жүздөн ашат*.

Улуу ишке *улуу тилек* - жоро.

Ал эми эркин сөз айкаштын багындыруучу түгөйү этиштен турса алар - этиштик сөз айкаштар деп аталат.

Этиштик сөз айкашы - башкаруу, таандык, ыкташуу жолу аркылуу байланышат:

- башкаруу жолу: *Элге сүйгүнчүктүү болом десең, элиңди сүйө бил*

- таандык жолу: *Жаш чыбыктын ийилгени* - сынганы

- ыкташуу жолу: *Баатыр чөлдө өлбөйт, балык көлдө өлбөйт*.

Сөз айкаштар маанилүү, толук сөздөрдөн турса жөнөкөй сөз айкаштар болуп эсептелет мисалы: *кабар жөнөтүү, аз уктоо, сулуу кыз*. Кээ бир изилдөөчүлөр бул жерге, түгөйлүү, татаал сөздөрдөн турган сөз айкаштарды дагы кошуп келишет мисалы: *алп кара куштун тырмагы*. Бул көз карашты туура деп эсептейбиз, себеби татаал сөздөр дагы жөнөкөй сөздөрдөй эле бир лексикалык маанини берет.

Татаал сөз айкаштар деп - мааниси толук сөздөргө кызматчы сөз кошулса, бир түгөйү идиомалардан турса, жана ошондой эле бир түгөйү ажырагыс тизмектен түзүлсө алар татаал сөз айкаштар деп аталат.

Орус тилинин сөз айкаштары, башкы сөздөрдүн морфологиялык таандыгы жана парадигманын тиби боюнча алты типке бөлүнөт:

1) субстантивные (багындыруучу сөз – зат атооч)
мисалы.: *Балыкчы жигит - парень рыбак.*

2) глагольные (багындыруучу сөз – этиш); мисалы.: *Бербес адам укпас.* - Кто не хочет дать, тот не слышит.

3) адъективные (багындыруучу сөз – сын атооч); мисалы.: *Калпычы адам – жансыз көлөкө.* - Обманщик – бездушная тень.

4) наречные (багындыруучу сөз – тактооч); мисалы.: *Ылдам келди – Пришел быстро.*

5) количественные (багындыруучу сөз – сан атооч); мисалы.: *Кур дегенде экинчи курсту бүтөлү.* – Хоть второй курс окончим.

6) местоименные (багындыруучу сөз – ат атооч). Демек, бизге таандык. – Следовательно, относится к нам (принадлежит нам).

Сөз айкаштарды түзүп жатканда, фразеологизмдерди дагы колдонобуз: мисалы: *буту жерге тийбей иштейт. Кулагынан күн көрүнүп турат.*

Жыйынтыктап айтканда:

- сөз айкашы экиден кем эмес толук маанилүү сөздөн турат: маанилик, грамматикалык жактан уюмдашкан сөздөрдүн тобу болуп саналган бөлүктөргө,

айрым сөздөргө жана сөз тизмектерине ажырабай турган касиет бар.

-сөз айкашында кабарлоо интонациясы менен предикативдик катыш (кабардын айлана- чөйрөдө болуп жаткан чындыкка карата болгон катышы) болбойт.

-сөз айкашында (сүйлөмдө кабарлашып жаткан ойдун аяктаганын билдирүүчү жак, чак, модальдуулук сыяктуу) грамматикалык категориялар жок.

Адабияттар

1. Алиева А.В. *Аспектный анализ синтаксически неделимых словосочетаний в современном русском языке.* - Баку. 1992.

2. Фортунатов Ф.Ф. *О преподавании грамматики русского языка в средней школе.* - Избранные труды, т.2. М., 1957.

3. Петерсон М.Н. *Очерк синтаксиса русского языка.* - М., 1923.

4. Виноградов В.В. *Вопросы изучения словосочетания//Вопросы языкознания.* - 1954. №3.

5. Жапаров А. *Кыргыз тилинин синтаксиси.* - Ф.: Мектеп, 1979.

6. Иманов А. *Кыргыз тилинин синтаксиси.* - Б., 1990.

Жумалиев Ж., филол.илим. кандидаты,доцент
Садыралиева Г. Э., филол. илим.кандидаты
К.Карасаев атын. БГУ

МАХМУД КАШГАРИНИН «ДИВАНУ ЛУГАТ - ИТ ТҮРК» ЭМГЕГИНДЕ БЕЛГИЛЕНГЕН КЫПЧАК СӨЗДӨРҮ АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ- КЫПЧАК ТОБУНДАГЫ ЖАНА БАШКА ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕ

КЫПЧАКИЕ СЛОВА В “ДЕВОНУ ЛУГАТ-ИТ ТУРК ” МАХМУДА КАШГАРСКОГО В СОВРЕМЕННЫХ КЫРГЫЗ-КЫПЧАКСКИХ И ДР.ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

Аннотация: Макалада Махмуд Кашгари “ДЛТ”да белгилеп көрсөткөн кыпчак сөздөрү азыркы кыргыз-кыпчак тобундагы жана башка түрк тилдери менен диалектилериндеги сөздөргө салыштырылып, талдоого алынат.

Түйүндүү сөздөр: Кыргыз-кыпчак тилдери, огуз тобу, түрк, түрк уруулары, лексика, семантика, өзгөчөлүктөр.

Аннотация: В статье в сопоставлении с лексикой современных кыргыз-кыпчакских и др.тюркских языков анализируются кыпчакские слова, отмеченные Махмудом Кашгарским в “ДЛТ”.

Ключевые слова: Кыргыз-кыпчакские языки, огузская группа, тюрк, тюркские племена, лексика, семантика, особенности.

Махмуд Кашгари көптөгөн түрк урууларынын жайгашкан орду тууралуу сөз кылганда, кыпчактарды Караханиддердин түндүк-батыш тарабына, огуздардын түндүк кошунасы катары азыркы Казакстандын жана анын түндүк - батыш жагындагы жерлерге жайгаштырган. Мына ошол Махмуд Кашгари жашаган доордогу кыпчактар белгилүү турколог Н.А.Баскаковдун классификациясы боюнча Й тилинде болуп, ал кыпчак-огуз тобунан байыркы түрк доорунун (У-Х кк.) аягында кыпчак жана огуз тилдери деген эки топко бөлүнүп чыккан. Орто түрк доорунда (Х-ХУ кк.) кыпчак тили бөлүнөт, андан кыпчак-булгар, кыпчак-волга топтору ажырымдалып, кыпчак-волга тобунан кыпчак-половец, кыпчак-ногой, половец тилдери жаралат. Жаңы түрк доорунда (ХУ-ХІХ кк.) кыпчак-булгардан татар, башкыр тилдери; кыпчак-половецтен караим, кумык, карачай-балкар, крым-татар тилдери; кыпчак-ногойдон ногой, каракалпак, казак, өзбек тилинин диалектилери бөлүнүп чыгат (Караң. ал ж-дө: Н.А.Баскаковдун “Общая схема развития тюркских языков” деген таблицасын). Ошо таблицадагы классификацияга караганда жогоруда саналган түрк тилдеринин баары көптөгөн кыпчак тилдерине бөлүнө элек, бирок булгардык жана огуздук элементтери бар кыпчак-ногой, кыпчак-булгар жана половец-кыпчак же кыпчак-огуз деген айырмачылыктары бар подгруппалардан

турган кыпчак аталышындагы бир эл болгон. Азыркы учурда деле түбү мына ошол кыргыз-кыпчак тобунан бөлүнүп чыккан кыпчак элинин өкүлдөрү Казакстан жана анын түндүк-батышы тараптагы аймактарда кыпчак-ногой, кыпчак-половец, кыпчак-булгар деген тилдик топтордун курамында турушат. Түрк тилдеринин андан наркы өнүгүшүндө үстүдө белгилегендей, кыпчак-ногой тобунан казак, кара-калпак, ногой; кыпчак-половец же кыпчак-огуз тобунан караим, карачай-балкар, кумык, крым татар, крымчак; кыпчак-булгар тобунан татар, башкыр сыяктуу тилдерге ажырымдалып кетишкен. Аталган элдерден тышкары кыпчак деген ат түрк тилдеринин көбүнүн курамында, маселен, кыргыз тилинин ичкилик тобундагы бир уруу, өзбек тилиндеги кыпчак диалектилери, түркмөндөрдө, түрктөрдө (мамлюк-кыпчактар), Венгрияда алиге чейин жолуга берет.

Ушундай жагдайларды эске алуу менен, биздин бу макалабыз Махмуд Кашгаринин “Сөздүгүндө” “хакан наречисинен” же башка түрк тилдеринен өзгөчөлөнгөн “кыпчакча”, “кыпчактар минтип айтышат” сыяктуу атайын кошумча түшүндүрмөлөрү бар сөздөрдүн азыркы кыпчак тобундагы түрк тилдеринин кайсынысында сакталып калгандыгын жана аларды Махмуд кайсы кыпчактардан алгандыгын аныктоо максатында жазылды. Албетте, өткөн мына ошол 1000 жылча

лык убакыт аралыгында кыпчак деп аталган келки бир элдин тили ошо бойдон сакталып турбай, ар кандай ички-тышкы шарттарга жараша көптөгөн тилдерге ажырап кеткен жана “Сөздүктө” белгиленген сөздөрдүн айрымдары алардын кайсы биринде ошо доордогудай тыбыштык формасын жана маанисин сактап калган, айрымдарынын тыбыштык турпаты же семантикасы өзгөрүүгө дуушар болгон же биротоло колдонуудан чыгып, ордун башка сөздөргө бошотуп берген. Ошентсе да, алдыдагыдай орчундуу суроого жооп берүү үчүн “Сөздүктө” белгиленген кыпчактардын лексикасын жана алардын маанилерин биринчи кезекте, азыркы кыргыз-кыпчак тобуна кирүүчү тилдердеги фактыларга, зарыл учурларда огуз жана карлук-уйгур тобундагы түрк тилдеринин сөздөрүнө салыштыруу жолун тандап алдык. Аларды, б. а., “Сөздүктө” катталган кыпчактардын өзгөчөлөнгөн сөздөрүнүн көбүн салыштырылчу тилдердин сөздүктөрүнөн жана башка илимий эмгектеринен табылгандарынын баарын макалабызда баяндап, талдап жазып берүүгө аракеттендик. Факты-материалдар табылбай калган учурларда андай сөздөрдү кийинки изилдөөчүлөр тактап алышар деген ниет менен “Сөздүктөгүдөй” түшүндүрмөлөрү боюнча калтырылды.

1. Аба “аюу”. (“алиф” басымдуу айтылат). Кыпчакча (ТТС, 1, 187). Салыштырууга алынган татар (тат.), башкыр (башк.), караим (кар.), кумык (кум.), крым-татар (кр. -тат.), ногой (ног.), кара-калпак (к. -калп.), казак (каз.) жана өзбектердин кыпчак (өзб. кыпч.) диалектилеринде *аба* сөзүнүн “аюу” мааниси белгиленбеген. Салышт. : тат., каз. *аю*, башк. *айыу*; кум., ног. *аюв*, кар. *айув*, к. -калп. *ауіw*; кр. -тат. *айуг*, өзб. кыпч. *айик*, кырг. диал. *айук*, т. алт. *айыг*, түркм. *ауу*.

2. Азак “аяк, бут” (ТТС, 1, 95). Хакастан башка салышт. тилдердин баарында бу сөздүн -з- менен келген варианты учуратылбады. Салышт. : тат. *аяк*, бот, башк. *аяк*, кар., кум. *айакъ*, кр. -тат., к. -калп. *айак*, ног. *аяк*, өзб. кыпч. *оёк*, хакас (хак.) *азах* (Исхаков, 1962, 25). Мындай фактыларга караганда сөз ортосундагы /з/ тыбышы аталган тилдерде кийин /й/га өзгөргөн окшойт.

3. Азыг “аюу” (ТТС, 1, 185).

4. Алыг “ар бир нерсенин жаманы, жараксызы” (ТТС, 1, 151).

5. Арук “арык, жүдөңкү” (ТТС, 1, 153). кр. -тат. *арик*, өзб. *орик*, калган кыпч. тилд. *арык*, тат. *алома*.

6. Бал –бал. Суварым, кыпчак жана огуз тилдеринде. Түрктөр аны “*ары йагы*” дешет. . . (ТТС, 3, 235). Мындай *бал* деген сөз салышт. кыпч. тилд. баарында өзгөрүүгө учурабай, ошо бойдон сакталган. Бирок түркм. *балы*.

7. Бар – бирөөгө кайрылганда, *барың* – бир топ кишиге кайрылганда айтышат. Алар көптүк түрдүн -лар мүчөсүн түшүрүп, анын ордуна 3 тамгасын мурунчул ң тамгасы менен бирге чогуу айтуу менен жеке адамга кайрылышат. Бирөөгө урмат-сый иретинде сылык мамиледе сүйлөөдө алардын тилдеринде, бир адамга кайрылып жатышса да, көптүк түрдүн формасын колдонушат. Төмөнкү ырда келгендей:

авлак мени коймэңиз айык айип коймэңиз

акар көзүм уш теңиз тегре йуре куш учар. . . (ТТС, 2, 77-78).

Өзбек кыпчактарында гана тыбыштык жагынан мындан бир аз өзгөчөлөнгөн *бар/бор* варианты жо-

лугуп, калган кыпчак тилдеринин баарында учуроочу *бар* сөзү жекелик санда гана колдонулат. Ал эми кыргыз тилинин түштүк (ошонун ичинде кыпчак урууларында да) , өзб. кыпчактарында *барың* Махмуд Кашгари белгилегендегидей болуп, бир адамга урмат-сый, сылык маанисинде азыркы күндө да айтылат. Ошого караганда бу сөздү ал кыргыз, өзбек кыпчактарынан жазып алган окшойт.

8. Бардам “бардым”. Түрктөр “*бардым*” дешсе, огуздардын курамына киргендер “*бардам*” дешет (ТТС, 3, 207). Бу жерде Махмуд Кашгари огуздар, кыпчактар ж. б. уруулар жөнүндө жалпы сөз жүргүзүп жаткандыктан, биз “*бардам*” дегенди кыпчактарга да мүнөздүү көрүнүш катары божомолдосок туура болмок. Бирок *бардам* деген айтылышы негедир азыркы учурдагы кыргыз-кыпчак тобундагы түрк тилдеринин эч бирөөнөн да учуратылбады. Демек, ошого караганда, ал учурда деле кыпчактар түрктөрдөгүдөй болуп “*бардым*” формасын колдонушкан деп божомолдосок болот.

9. Башмак “башмак” (ТТС, 1, 659). Өзб. кыпч. *бошмок*, салыштырылып жаткан кыргыз-кыпчак тилдердин баарында бу сөздүн тыбыштык турпаты да, семантикасы да өзгөрбөй ошол боюнча сакталган.

10. Бен “мен”, түрктөрдө *мен*. Түрктөр “*мен бардым*” десе, алар (б. а., кыпчактар деп такт. авторлор) “*бен бардым*” дешет (ТТС, 1, 94). Салыштырылып жаткан кыпч. тилдеринин баарында бу сөз азыр /м-/менен башталып, ортодогу үндүү -е-, -и- аркылуу айтыла берет. Салышт. : тат., башк., ног. *мин*; кум., кр. -тат., к. -калп., каз., өзб. кыпч., кырг. кыпч. *мен*; кар. *мэн*. Бирок алт., түнд. диал., огузд. *бен*.

11. Бититдачы, күзеттечи “китеп жазууга буйрук берүүчү”, “ат күзөтүүчү”. Башкы формасы *күзеттечи* жеңилдетилген (ТТС, 2, 513).

12. Бун “сорпо”, түрктөрдө *мун* (ТТС, 1, 94). Түрктөрдөгү *мун* деп айтылган варианты түнд. алт. диал. *мин-мүн* “навар, бульон, уха” формасында сакталып, башка кыпч. тилдеринде анын ордуна башкача аталыштар колдонулат: тат., башк. *аш*, өзб. кыпч. *суюк ош*, *шурва*, кар., кр. -тат. *шорба*, кум. *шорпа*, ног. *сорпа*, каз. *сорпа*, көжө, кырг. *шорпо-сорпо*, көжө, к. -калп. *сорав*.

13. Евет “ооба” (ТТС, 1, 129). Түрк. *евет*, түркм. *hawa*, кырг. *ооба*, *иш*, тат. *эйе*; башк., кум., кр. -тат. *эйе*, каз. *иә*, к. -калп. *һам*, өзб. кыпч. *ха*.

14. Елкин “мусапыр”, түрктөрдө бул сөз *йелкин* деп айтылат (1, 93). Өзб. кыпч. *мусофир*, каз. *елкезбе*, *мусанпир*, башк. *илгизэр*, тат. *ярлы*, айрым кырг. гов. *элкин* “жалгыз”.

15. Епмек “нан” (ТТС, 1, 213). Тат., башк., кум. бу сөздүн ортосуна келчү -п- ордуна -к-, кар., ног. -т- тыбышы колдонулуп калган. Салышт. : тат., башк. *икмэк*, кум. *экмек*, кар. *өтмэк*, ног. *оьтпек*; к. -тат. *ашлик*; к. -калп., каз., кырг. *нан*; өзб. кыпч. *нан/нон*, түркм. *чорек*. Махмуд Кашгари жазып алган вариантка ортодогу **п-к-т** тыбыштарынын алмашылганына карабастан, татар, башкыр, кумык, караим тилдериндеги айтылыштар жакыныраак.

16. Жинчу “бермет”, түрктөрдө *йинчу* (ТТС, 1, 93). *Йинчу* “мончок, берметтин бир бүртүгү. Күндөрдү ушундан “*йинчу*” деп калышкан. Макалда мындай келет: “*үтлүг йинчу йерде калмас*” –көздүү мончок жерде калбас (жатпас) (кимдир бирөө келип аны алып кетет).

Бойго жеткен кыз күйөөгө тийбей калбайт, бирөө келип ага сөзсүз үйлөнүп кетет деген мааниде.

Огуздар менен кыпчактар “чинчу” дешет, й тамгасын ч тамгасына ооштуруп (ТТС, 3, 49). Ч ы н ч у у “бермет”. Өгүз, кыпчак тилдеринде. Ч тамгасы Й тамгасы менен алмашып келиши мүмкүн (ТТС, 1, 725).

Бул сөздүн башындагы /ж, ч/ тыбыштарынын түшүрүлгөнү болбосо казак, кумык, татар тилдериндеги фактылар, айрыкча алтай тилинин түндүк диалектисиндеги форма “Сөздүктө” көрсөтүлгөн /ч-/ менен айтылганына абдан окшош. Салышт. : каз. *інжу*, өзб. кыпч. *инжу*, кум. *инжи*, тат. *энже*, башк. *ынйы*, түнд. алт. *чинче*. Ал эми тат. *гәүһәр*, кырг. *каухар*, *бермет*, каз. *меруерт*, өзб. кыпч. *марварид*, *марджан*/маржон аталыштары кийинки мезгилдерде өздөштүрүлгөн катмарга кириши мүмкүн.

17. Жугду “чууда”, түрктөрдө *йугду* (ТТС, 1, 93). Кырг. *чууда*, каз. *шуда*.

18. *Йавлак киши* – мүнөзү жаман киши. “*йавлак*” – жаман, начар нерсе, огуз жана кыпчак тилдеринде. . (ТТС, 3, 67).

Бу сөз салыштырылып жаткан кыргыз-кыпчак тилдеринин биринде да белгиленбеген. Анын ордуна аларда *начар*, *жаман*, *фэна*, *акмак*, *эшәке*, *бузук* өңдүү тыбыштык түрдүү варианттагы лексемалар колдонулуп кеткен. Салышт. : тат. *начар*, *яман*, башк. *насар*, к. -калп. *йаман*, каз. *жаман*, *нашар*, кырг. *жаман*, *начар*, *акмак*, кар., к. -тат. *фэна/фена*, ног. *эшәке*, өзб. кыпч. *ёмон*, *бузук*, *сифати паст*, кум. *агьмак*.

19. *Йайгук* “бээнин желини, эмчек үрпү”. Кээ бири “*йазгук*” дешет, кыпчак тилинде (ТТС, 3, 43). Бу сөздүн ордуна тат. *жилен*, каз. *желін*, кырг. *желин*, башк. *елен*, өзб. *елин* колдонулат.

20. *Йалды* – от жанды. Айтышат: *от йанды*” – от жанды. Дагы бир түрү л менен “*йалды*”, кыпчак тилинде (*йанар*, *йанмак*) (ТТС, 3, 99).

Бу сөздүн /-л-/ менен айтылган вариантын салыштырылып жаткан тилдерден учурата албадык. Алардын көбүндө /-н-/ аркылуу айтылышы белгиленген: тат. *янды*, *ут янды*, башк. *яныды*, ног. *янду*, кырг. *жанды*, каз. *жанди*, өзб. *ёнду*

21. *Йалнук* – күң. Огуз, кыпчак жана сувар тилдеринде (ТТС, 3, 573). Бу сөздүн ордуна тат. *итне сораган*, башк. *кол*, кум. *кзул*, каз., кырг. *күң*, кр. -тат. *чора*, өзб. кыпч. *кул хотин*, *чури*, *каниз* деген лексемалар колдонулат.

22. *Йатты* – ер йатты “эр жатты” (*йатар*, *йатмак*) (ТТС, 2, 453). *Йатты* – ол ат *йатты* “ал атты, же сокурду (ж. б) жетеледи (*йатар*, *йатмак*). Огуздар менен кыпчактар дайыма сөздүн башында й (дын) ордуна Ч менен айтышат: “ол мени четти” – ал мени (кууп) жетти, йетти деп й менен айтуунун ордуна. Түрктөр болсо: “*сувда йундум*” – сууда жуундум, алар болсо: *чундум* дешет. Бул эреже түрк жана түркмөндөрдө дайыма кезигет (ТТС, 2, 507).

Салышт. : тат., башк. *ятты*, өзб. кыпч. *йатты/жатты*, кырг., каз. *жатты*, тоол. алт. *жатты*.

23. *Йеңди* – жеңди. Айтышат: “*ер аны йеңди*” – эр аны жеңди (бир нерседе). Огуз жана кыпчак тилдеринде (*йеңер*, *йеңмек*) (ТТС, 2, 507). Башк. *еңди*, тат. *жиңди*, каз. *жеңді*, кырг. *жеңди*, ичк. диал. *эр аны йеңди/жеңди*.

24. (к) *йемек* – түрктөрдүн бир уруусу. Алар кыпчактарга киришет. Биз билгенибизге караганда кып-

чак – түрктөрү өздөрүн башка топко кошушат (ТТС, 3, 47).

25. *Йутты* – ол *йумуртганы йутты* “ал жумуртканы жутту” огуз жана кыпчак тилдеринде (*йутар*, *йутмак*) (ТТС, 2, 507). Тат., башк. *йотту*, өзб. кыпч. *йутту*, каз. *жұтты*, кырг. *жутту*.

26. (ш) *йымишан* – кыпчак жергесинде өсүүчү жапайы өсүмдүк (ТТС, 3, 59).

27. *Катланды* – мөмө берди. Айтышат: “*йыгач катланды*” – дарак мөмө берди. Кыпчак, йамак жана уграк тилдеринде (*катланур*, *катланмак*). Бул сөздүн мааниси жапайы өскөн бадал-талдардын мөмөсүнө байланыштуу, а үй бакчаларынын мөмөсүн “*йемишленди*” дешет (ТТС, 3, 297).

28. *Кайу* “хайу” сөзүнүн бир түрү х менен к алмашкан, огуздар менен кыпчактар х (ны) к (га) алмаштырышат. Алар: “*хызым*” – кызым. Түрктөр “*кызым*”. Алар: “*ханда ердиң*” – кайда жүрдүң?, түрктөр “*канда ердиң*” (ТТС, 3, 333). Салыштырылып жаткан азыркы түрк тилдеринин баарында /к-/ : тат., ног., каз., кырг. өзб. кыпч. *кайда?*; кар., кум. *кайда*, к. -калп. *кауда*, башк. *кайза*, кр. -тат. *не йерде*, түнд. алт. *кайы?* , *кайы айылдын?*” кайсы айылдан”.

29. *Казын* – *кайын* (кайын журт). Кыпчактар болсо *зай* – тамгасы менен айтышат. Макалда мындай деп келет: “*қадаш темиш қаймадуқ қазын темиш қаймиш*” – тууган десе карабайт, кайын десе карайт. Кайын-журтка күйөө баланын жакшы мамиледе болуусуна карата айтылган акыл-насаат (ТТС, 1, 703). Бирок ушу 1-томунун 95-бетинде “ягма, тохсы, кыпчак, ябаку, татар, кай, чомул жана өгүздөрдүн баары *заль*-тамгасын дайыма “*йа*” тамгасы менен алмаштырышат, эч качан “*заль*” – тамга менен сүйлөшпөйт. Мисалы түрктөр (ак) *кайың* дарагы дегенди “*казың*” дешсе, алар “*кайың*” дешет. Ошондой эле, чыгыл жана башкалардын түрк тилдеринде “*дза-заль*” – тамгасы менен айтылуучу сөздөр Орус жана Урум өлкөлөрүнө дейре созулган кыпчак, йемек, сувар, булгарлардын тилдеринде “*зай*” менен айтылат (ТТС, 1, 95-97) деген түшүндүрмө жазылган.

Азыркы кыргыз-кыпчак тобундагы түрк тилдеринде: тат. *кайн* (*кайната*, *кайнага*, *кайнана*, *кайнене*, *кайнтута*, *кайнигеч*, *кайнсеңел*); кырг., каз. *кайын-журт* “кайын-журт”, *кайың* “береза”. Бирок түнд. алт. *кайын эне*, *кайнем* дегенде бир гана /-й-/ менен айтылса, “*кайың*” “береза” маанисин туюндурууда /-й- - -з-/ деген эки түрү тең колдонула берет: *кайың-казың* (Баскаков, 156).

30. *Кат* – бактардын мөмөсү, чогултуу маанисинде. . . Йамак, кыпчак, кай, татар жана чумылдар аны дарактын мөмөсүнүн аты боюнча “*кат*” дешет (ТТС, 3, 219). Түнд. алт. *кат V* “карагат”, кыргыз тилинде “мөмө” маанисинде *кат* деген өзүнчө сөз айтылбаганы менен ал *карагат*, *кызылгат*, *кожогат* сөздөрүнүн курамында колдонула берет.

31. *Кату* – шал болгон, же чолок болгон, кыпчак тилинде (ТТС, 3, 334). Биздин оюбузча, бу жердеги *кату* сөзү эфвемизм болушу ыктымал.

32. *Кеми* – кеме, огуз, кыпчак тилдеринде (3, 357). Түркм. *кема*, *кайик*, кырг., каз. *кеме*, *кайык*, түнд. алт. *кебе* “кайык”, бирок *койык* “весло” (Баскаков, 160)

33. *Кемик* – пахтадан саймаланып токулган (тигилген) кийим (халат). (Кыпчактар мындан жаан өтпөс, күн өтпөс жука чапан жасашат) (ТТС, 1, 683).

34. *Кенчек саңыр* –Тараз шаарына жакын жайгашкан шаардын аты, кыпчактардын чек арасында (ТТС, 1, 825).

35. *Курд* –тикенек, кыпчак тилинде (ТТС, 3, 341). Азыркы кыпчак тилдеринин биринде да мындай маанидеги сөз учуратылбады. "Тикенек" маанисин тат., башк. *чанечке*, кар. *сис*, кум. *ине*, к. -калп. *ийне*, өзб. кыпч. *игна*, кр. -тат. *тиген*, каз. *тікен*, *тікенек*, кырг. *тикен*, *тикенек*, өзб. кыпч. *тикан*, *тиканак* лексемалары туюндурат.

36. *Курмаан* "саадак". Өгүз, кыпчак тилдеринде. Айтышат: "киши курмаан"-кын (зоот) менен саадак. Бул сөз куур *маан* кур байлан!-деген сөздөн келип чыгат (ТТС, 1, 767). *Курман* "жаанын саадагы", түрктөрдө *йасык*. "упрак йасыкдын тозлог йа чыкар – эски саадактан тозгон (чаң баскан) жаа чыгар. . . (ТТС, 3, 29). Мындай форма башкыр тилинде гана *корман* түрүндө сакталып калган. Башка түрк тилдеринде, маселен: каз. *корамсак*, *ок кап*; кар. *сагъдакъ*; кырг. *саадак*; өзб. кыпч. *садок*, *тирдон*, *укдон*; тат. *ук савыты*.

37. *Күк* – тамыр, уруу, тукум. Айтышат: "күкүң ким"-кайсы уруудансың? Огуз жана кыпчак тилдеринде (ТТС, 2, 453). Бу сөздүн "тамыр" мааниси огуз тобундагы түрк тилдеринде, атап айтканда: түрк. *көк*, азер. *көк*, түркм. *көк/дамар* "тамыр" орун алып, калган кыргыз-кыпчак тилдеринде анын ордуна *тамыр*, *томир*, *түбір*, *тымар*, *дамар* жана *илдиз-йилдиз*, *жилдиз*, *силис*, *чилеге*, *төрүт* (Исхаков, 1962, 46-47) өңдүү лексемалары колдонулары байкалды. Эгерде күк сөзүнүн "тамыр" мааниси кыпчак тилдерине мурда мүнөздүү болсо, анда анын изи жок дегенде бир же бир нече кыпчак тилдеринде сакталып калууга тийиш эле. Демек, антип сакталбаганына караганда Махмуд Кашгари аталган көк сөзүн огуздарга чектеш турган кыпчак тилдеринен гана жазып алган окшойт деген ой пайда болот. Ал эми ал сөздүн "уруу, тукум" маанисинин аталган тилдерде бар-жоктугун тастыктоочу тиешелүү материалдардын табылбагандыгына байланыштуу азырынча ал тууралу эч нерсе айта албайбыз.

38. *Кырнак* "күң кыз". Йабаку, кай, жумул, йасмыл, огуз, йамак жана кыпчак тилдеринде (ТТС, 1, 813). Мындай сөздүн да аталган тилдерде бар экендиги тууралу маалыматты азырынча кезиктире албадык. Андай маани тат., башк. *көң*, кырг. *күң* лексемалары аркылуу туюндурулат.

39. *Кыфчак* –түрк уруусу (ТТС, 1, 815).

40. *Өкил* "көп". *өкил киши* (ТТС, 1, 169). "Көп" маанисинде айтылган мындай сөздүн ордуна салыштырылып жаткан тилдердин басымдуу бөлүгүндө, маселен: тат., башк. *күп*, кар., каз., кырг. *көп*, өзб. кыпч. *куп*, анча, бир *талай*, ног. *уьйкен* лексемалары колдонулат.

41. *Өзле*"өйлө, түш мезгили" (ТТС, 1, 233).

42. *Пушак*"ичи кысыла берүүчү", түрктөрдө *пушган* (ТТС, 1, 299).

43. *Син*"сен"... (ТТС, 3, 207). Азыркы түрк тилдеринде "Сөздүктөгүдөй" болуп /-ы-/ менен *сын* түрүндө айтылган варианты учуратылбай, /-е-/ же /-и-/ аркылуу айтылышы кеңири таралган. Салышт. : тат. *син*, башк. *хин*, хак. *син*, кар. *сэн*, кум., кр. -тат., ног., к. -калп., каз., кырг., алт., шор., тув., өзб. кыпч., түрк., түркм. *сен*, як. *эн*, аз., уйг. *сэн* (Исхаков, 1955, 78). Келтирилген бу фактыларга караганда Махмуд Кашгаринин жазып алганы татар, хакас тилдериндеги айтылышка окшоп, -и- аркылуу берилет.

44. *Сулаак* "көк боор", кыпчак тилинде. Т тамгасы С тамгасы менен алмашылып келген, бул көрүнүш араб тилинде да кезигет (ТТС, 1, 717). Аталган тилдерде бу сөз учуратылбады. Анын ордуна каз. *көк баур*, *талак*, кырг. *көк боор* өңдүү лексемалары колдонулат.

45. *Сусак* "суу (ж. б.) сузуп алуучу нерсе. Карлук, карлук-кыпчак жана бардык көчмөн элдердин тилинде (ТТС, 1, 809). Кырг. *сускуч/сузгуч*, анж. кыпч. *сүзгүч/сүзгү* (Абдуллаев, 110).

46. *Тава* "төө". Төөнү түрктөр "тевей" дешет, огуз жана мен эскерткендер (огуз, кыпчак ж. б.) "тава" дешет (3, 207). Азыркы түрк тилдеринде төөнүн мындай аталышынын тыбыштык турпаты өзгөрүп кеткен. Салышт. :тат. *дөя*, башк. *дөйэ*, кум. *дэвэ*, кр. -тат. *дөя*; кум. *тјое*, ног. *туье*, к. -калп. *туйе*, каз. *түйе*, кырг. *төө*, кырг. кыпч. *түйэ*, өзб. кыпч. *туя*. Бу сөздүн башында /т-/ тыбышынын сакталышы кум., ног., к. -калп., каз., кырг., өзб. тилдерине мүнөздүү. Сөз ортосундагы /в/ тыбышы кумыктан башкасында /й/га өткөрүлсө, кыргыз тилинде кыскартылып, созулма /өө/гө айланган.

47. *Тамак*"алкым, тамак, кекиртек", түрктөрдө *тамгак* (1, 99). Өзб. кыпч. гана бу сөздөгү /а/тыбышы /о/ болуп айтылса, башка тилдерде Махмуд Кашгари жазгандай /а/ менен келген формасы кеңири орун алган: тат., башк., ног. *тамак*; каз., кырг. *тамак*, *алкым*.

48. *Темүр* "темир, кылыч" (ТТС, 1, 631). Салышт. :кум., ног., кырг., өзб. кыпч. *темир*; к. -калп., каз. *темір*; тат., башк. *тимер*; кар. *дэмир*, кр. -тат. *демір*. "Кылыч" мааниси катталбаган.

49. *Тозды* "тойду". Карын тозды (ТТС, 1, 97). Урумга чейинки чөлкөмдөгү кыпчак жана аларга жакын жайгашкан башка уруулар да бул тамганы "зай" тамгасына алмаштырышат. (ТТС, 1, 97). Кыргыз, казак, өзбек кыпчактарында *тойду-тойды* формаларында айтылат.

50. *Томлуг* "тоң". Айтышат: "ер томлугка тозды" – эр тоңго тоңду (*тозар*, *тозмак*). Кыпчак тилинде (ТТС, 3, 277). Каз., кырг. *тоңду*, тат., башк. *туңды*, өзб. кыпч. *тунгмок*, кар. *бузламак*.

51. *Тышыкты* "тышка чыкты". *Эр евдин тышыкты* – эр үйдөн тышка чыкты. Йагма, тухси, кыпчак, йабаку жана кээ бир түрмөндөр ушундай дешет. Түрктөрдүн көпчүлүгү: "чыкты" (ТТС, 631, 247). Мындай структурадагы сөз аталган тилдерден учуратылбады, анын ордуна кырг. *тышка чыкты*, каз. *шығу*, башк. *карау*, *сыгу*, тат. *карау* сыяктуу лексемалары колдонулат.

52. (нун). *Учан* – эки желкеми бар кеме. Кыпчакча (ТТС, 631, 247).

53. *Чики йи* –бышык (тыгыз) тигилген, кошулган жер. Китептин башында эскертилгендей, ч тамгасы й тамгасына алмашылат, кыпчак жана башка тилдерде, "чинчу" –бермет, башкы формасы "йинчу".

54. *Чувгаа* "башчы, жетекчи". Өгүз жана кыпчак тилдеринде. Макалда мындай деп келет: "калын кулан чувгаабы болмас" – үйүр кулан башчысыз (айгырсыз) болбос (ТТС, 1, 73).

55. *Чумук* "ала карга", түрктөрдө *чумгук* (ТТС, 1, 99). Тат., кырг. *ала карга*.

56. *Ылыг сув* "жылуу суу", түрктөрдө *йылыг сув* (ТТС, 1, 93). Тат. *жылы су*, каз. *жылы су*, кырг. *жылуу суу*, бирок ичк. айрым гов. *ылык сум*.

"Сөздүктө" катталган кыпчак сөздөрүн азыркы учурдагы кыргыз-кыпчак тилдеринде сакталышы жагынан талдаганыбызда төмөнкүдөй көрүнүштөрдү берди:

а) Баарында же басымдуу бөлүгүндө өзгөрүлбөй сакталган сөздөргө *бал* "бал", *башмак* "башмак", *бар* "бар (этиш)"; тыбыштык өзгөрүүлөрү менен: *бардам* "бардым", *арук* "арык", *бен* "мен", *жинчу* "бермет", *йалды* "жанды", *йатты* "жатты", *йеңди* "жеңди", *йутты* "жутту", *казын* "кайын-журт", *казын* "кайың", *син* "сен", *тава* "төө", *тамак* "алкым", *темүр* "темир", *тозды* "тойду" кошууга болот.

б) Айрым тилдерде гана жолугуучу сөздөргө *барың* "2-жак сылык форма", *мун* "сорпо", *евет* "ооба", *елкин* "жалгыз", *жууда* "чууда", *кат* "мөмө", *кайу* "кайда?", *күк* "тамыр" кирет. Булардын ичинен *мун* "сорпо", *кат* "карагат", *кайу* "кайда?" тоолу алтайлыктардын тилинде, *барың* "2-жак сылык форма кырг. жана өзб. кыпчактарында, *елкин*, *кат* (*карагат*, *кызылгат*, *кожогат* формасында) кыргыз говорлорунда, *чууда* кыргыз, казак тилдеринде, *евет* "ооба", *күк* "тамыр" түрк, түркмөн, азербайжан тилдеринде жолугат.

в) Бир катар сөздөр, маселен *алыг* "ар нерсенин жаманы, жараксызы", *бититдачы*, *күзетдечи* "китеп жазууга буйрук берүүчү", "ат күзөтүүчү", *йавлак киши* "жаман киши", *йагук* "бээнин желини, эмчек үрпү", *йалнук* "күң", *йемек* (этноним), *йымшан* "өсүмдүктүн аты", *кемик* "пахтадан саймаланып токулган кийим (халат)", *Кенчек саңыр* "Таразга жакын шаардын аты", *курд* "тикен", *кырнак* "күң кыз", *өкил* "көп", *өзле* "өйлө", *түш мезгили*, *пушак* "ичи кысыла берүүчү", *сулаак* "көк боор", *учан* "эки желкеси бар кеме", *чикийи* "бышык (тыгыз) тигилген", *чувгаа* "башчы, жетекчи", *чумук* "ала карга" чумгук салыштырылып жаткан тилдерден учуратылбады;

Аталган сөздөрдүн семантикасы менен тыбыштык түзүлүшүн боюнча караганыбызда төмөнкүдөй өзгөрүүлөрдүн жүргөндүгү байкалды:

а) "Сөздүктө" көрсөтүлгөн маанилери баарында сакталбаган сөздөр: *аба* "аюу"; маанилери айрымдарында гана сакталган сөздөр: түрк, аз., түркм. гана *күк* "тамыр"; тыбыштык түзүлүшү мурункудай болгону менен маанилери айрым тилдерде өзгөрүүгө дуушар болгон сөздөр: т. алт. *кат* "карагат".

в) Тыбыштык турпаты өзгөрүп кеткен сөздөр:

-з->-й-: *азыг* "айык, аюу", бирок тоол. алт. *казын* "кайын"; -у->-ы- же -и-: *арук* "арык же арик"; -а->-ы-: *бардам* "бардым же бардум **б-> м-**: *бун* "мун"; -п->-к-/-т-: *епмек* "екмек же етмек, нан"; **ж-** түшүрүлгөн же **ч-** бойдон калган: *инчу/инжи* же *чинчу*; **ж-> ч-/ш-**: *жууда* "чууда же шуда"; -л-> -н-: *йалды* "йанды же..."; тат., башк. *й-йутты*, каз. к. *калп.*, кырг. *ж-жутты* / *жутту*.

Адабияттар

1. Абдуллаев Ф. Андижон область Янгикургон район кичоклари шевасидаги баъзи лексик хусусиятлар. Китепте: Ученые записки выпуск У11. -Ташкент, 1963, 101-121-бб.
2. Баскаков А. Н. Введение в изучение тюркских языков. Изд. 2-е. -М., 1969.
3. Исаков Ф. Г. Общая характеристика тюркского вокализма. Китепте: Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, часть первая Фонетика. -М., 1955, 53-59-бб.
4. Исаков Ф. Г. Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков. Китепте: Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков 1У. Лексика. -М., 1962, 5-68-бб.
5. Исаков Ф. Г. Характеристика отдельных гласных современных тюркских языков. Китепте: Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков 1У. Лексика. -М., 1962, 60-114-бб.
6. ТТС - Махмуд Кашигари. Түрк тилдеринин сөздүгү. Кыргызча котормосу (Которгондор Т. Токоев, К. Кошмоков). -Б., 2011; 2012; 2013.

УДК 39:821.512.154

К.Ибраимов, ф.и.к., доцент,
К.Карасаев атындагы БГУ

ТАМСИЛ ЖАНРЫ

ЖАНР БАСНЯ

GENRE OF FABLE

Аннотация: Макалада элдик тамсилдердин пайда болушу, айбанаттар жөнүндөгү жөө жомоктор менен болгон карым-катышы, жанрдык табияты, кыргыз фольклорунда ээлеген орду, жыйноо, жарыялоо жана изилдөө маселелери каралат.

Түйүндүү сөздөр: Тамсил, жанр, айбанаттар жөнүндө жөө жомоктор.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы о появлении народных басен, о взаимосвязи с волшебными сказками о животных, об особенностях басен как жанра, о месте басен в кыргызском фольклоре, а также о собирании, публикации и исследовании этого жанра.

Ключевые слова: Басня, жанр, сказки о животных.

Abstract: This article deals with the questions of Folk Fable appearance, about its links with magic Fairy-tales of animals, about the peculiarities and place of Fable genre in Kyrgyz Folk, and about its researching and publications.

Key words: Fable, genre, Fairy-tales about animals

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында тамсилдер өз алдынча жанр катары калыптанып, өнүгүп келди. Тамсил адамдардын кулк-мүнөзүн, кылык-жорук, иш-аракеттерин каймана түрдө сатиралык жалпылоо аркылуу баяндап, акыл-насаат айтуу мүнөзүнө ээ болгон кичирээк чыгарма. Ал көбүнчө ыр түрүндө болот жана фольклордук чыгарма катары оозеки айтылган. В.Г.Белинскийдин: "Тамсил маңызы - аңгеме менен максат, ал эми башкы сапаты - сатира менен шылдың" - деп жазганы фольклордук тамсилдерге да тикелей тиешелүү (4.576). Анткени, аталган жанр мейли профессионал адабиятта болсун, мейли фольклордо болсун, ал баарыдан мурда сөз өнөрүнүн табылгасы, туундусу.

Кыргыз фольклористикасы менен адабият таануу илиминде мындай чыгармаларга "тамсил" термини менен бирге эле "тамсил жомок", "тамсил сатира" деген терминдер колдонулуп жүрөт. Бир учурларда мындай чыгармаларды "месел" деп да аташыптыр. Профессор М.Борбугуловдун пикирине караганда кыргыз адабият таануу илиминде жана сынында "тамсил" термини өтө эле кеңири мааниде колдонулуп, эл чыгармачылыгындагы ар кандай аллегориялык жомокторду, ырларды поэмаларды, ошондой эле бүгүнкү күндөгү реалистик тамсилди ("басня") түшүндүрүп жүрөт (6.4).

Тамсил жанрын иликтеген фольклористтер деле терминдин өзүн тактап, аны туура пайдаланууга анча маани бербеген сыяктанат. Элдик тамсилдердин жыйнагын түзүп, ага "баш сөз" жазган Ж.Мусаева "тамсил",

"элдик тамсил", "тамсил-жомок" терминдерин аралаш колдонуу менен аларды бири-бирине синонимдеш, маанилеш түшүнүктөр катары пайдаланат (11).

Ал эми адабиятчы Х.Бапаев болсо "айбанаттар жөнүндөгү жомокторду тамсил-жомоктор" деп атап, тамсил-жомоктор али тамсил-сатирага айлана элек жанр экендиги жөнүндө айткан изилдөөчүлөрдүн (М.Рудов, М.Борбугулов) оюн туура табат. Албетте, автор бул жерде каймана мааниде айтылган айбанаттар жомогун көңүлгө алып жаткан болуу керек.

Элдик тамсилдерди жазып алуу жана жарыялоо жумуштары Октябрь революциясынын жеңишинен кийин гана колго алынып, негизинен кыргыз элинин жөө жомоктору менен бирге жыйналып жана жарыяланып келди десе болот. Ал өзүнчө жыйнак катары "Кыргыз эл тамсилдери" деген ат менен 1985-жылы гана жарыкка чыккан. Кыргыз фольклористикасынын тарыхына көз чаптырсак элдик оозеки чыгармачылыктагы тамсил жанры жөнүндө бирин-эки макалаларды, окуу китебиндеги учкай айтылган чакан маалыматтарды эске албаганда, бул жанрды монографиялык планда кеңири изилдеп, тамсилдердин пайда болуу жана өнүгүү жолдорун ачып берген, анын жанрдык касиетин, идеялык-тематикалык чегин, көркөмдүк табиятын аныктап көрсөткөн эмгек азырынча жазылган эмес.

1930-жылдардын аягы 1940-жылдардын баш жагында басылып чыккан мектеп окуучулары үчүн адабият китептери менен хрестоматияларда кыргыз

элинин оозеки чыгармаларына атайын бөлүмдөр арналган экен. Анда элдик оозеки чыгармалардын үлгүлөрү жарыяланып, фольклор жөнүндө кыскача, жалпы түшүнүктөр берилет жана кайсы бир учурда кыргыз фольклорун жанрдык жактан классификациялоо үчүн алгачкы аракеттер да жасалат (5). Бул багыттагы алгачкы иликтөөлөрдүн бири М.И.Богданованын калемине таандык.

М.И.Богданова өзүнүн кыргыз фольклору жөнүндө 1943-жылы жазган эмгегинде элдик оозеки чыгармаларды жанрдык топторго ажыратып, алардын ар бирине өзүнчө токтолот. Бул эмгегинде ал тамсилдерди эпикалык жанрдын составындагы өзүнчө жанр катары карап, элдик тамсилдер жөнүндө мындай деп жазган: "Тамсилдер адамда кыйытып айтуу акылы өсө баштаганда жана кыйытып айтуу акылы аркылуу өзүнүн мамилесин билдирүүгө тийиш болгондо, айбанат жөнүндөгү жомоктордун негизинде тамсилдер чыккан. Ушул максат менен айбандардын өзгөчөлүктөрүн жана өнөкөттөрүн байкоо негизинде, адам бул өнөкөттөрдү сүрөттөп айтууну адамдын сапатын мүнөздөө үчүн да пайдалана баштайт. М а с е л е н, түлкү митаамдыкты, коён коркоктуку көрсөтөт ж.б. Мына ошентип, тамсилдер адам менен айбандын элесин салыштыруу негизинде түзүлөт.

Тамсил баяндап айтылат да, ал баяндоодон же өзүнчө формулировка кылынган, же тексти боюнча ачык түшүнүүгө боло турган корутунду чыгат. Тамсилдин жомоктордон айырмасы: тамсил акыл айтуу мүнөзүндө болот да, аллегориялык мисалдардын негизинде коомдун нраваларын жана кемчилик-кемтиктерин критикалап, бетин ачып, сүрөттөп көрсөтөт.

Кыргыз фольклорунда тамсил менен жомокту (айрыкча айбанат жөнүндө жомокторду) көп убактарда аралаштырып, чатыштырып жиберешет. Жакында эле кыргыз тамсилдери "месел" деп аталуучу эле. Тамсил деген башка элдерден, көбүнчө жаңы метод мектеп аркылуу алынып, жакында гана пайда болду" (8.78). Андан ары автор тамсилдерди эки топко бөлүп: а) катышуучусу айбан, б) катышуучусу айбан менен адам, деп бөлүп, аларга айрым тамсилдерди мисал келтирет. Биринчи топтогу тамсилге "Каркыра, түлкү", "Кыргыз менен үкү", ал эми экинчи топко "Дыйкан менен доңуз" тамсилдерин мисалга алып, тексттерин жарыялайт (8. 78-79). Китепте тамсил жөнүндө болгону мына ушул.

1943-жылы 7-класс үчүн түзүлгөн адабият хрестоматиясында адабият теориясынан жалпы маалымат берилет. Анда тамсил жанры жөнүндө мындай деп жазган. Текстти толук келтиребиз: "Тамсил таалим-тарбия мүнөзүндө, көбүнчө ыр менен каймана түрүндө жазылган кичирээк чыгарма тамсил деп аталат. Тамсил жаныбарлар жөнүндө айтылган жомоктон пайда болгон. Бул айбандардын кулк-мүнөздөрүн адамдыкы менен салыштыруудан келип чыгат. Тамсилдин көбүнүн катышуучусу айбандар болот. Бирок кишилердин жүрүм-туруму, мамилелери сүрөттөлөт. Мисалы, Крыловдун "Ак куу, чортон, чаян" деген тамсили. Кээде тамсилдин катышуучу кишилери жансыз табиятат да болот. Мисалы ошол эле Крыловдун "Көлчө менен дарыя" деген тамсили. Кыргыз тилинде Кылычтын "Буудайыктын тою" деген тамсили бар (5. 420-421).

Ырас, бул жерде профессионал адабияттагы тамсил жанры жөнүндө сөз жүрүп жатат, жана да аны 7-класстын окуучулары үчүн ылайыктап берген. Ошондой болсо да кыргыз адабият таануу илими менен кыргыз фольклористикасында тамсил жанры жөнүндө айтылган алгачкы ой-пикирлер деп баалайбыз. Тамсил жанр катары адабиятка да, фольклорго да таандык.

З.Бектенов, Т.Байжиев 1949-жылы жалпы орто мектептин 8-класстары үчүн кыргыз адабияты боюнча окуу китебин жазып чыгарышкан. З.Бектеновдун берген маалыматына караганда китеп алда канча мурда даяр болсо да, кайсы бир себептер менен кармалып келген. Мына ушул китеп фольклор жөнүндөгү алгачкы маалыматтарды бир кыйла кенен берген десек болот. Мектептер үчүн бекитилген адабият программасына ылайык бул окуу китебинде Октябрь революциясына чейинки, б.а., Совет мезгилине чейинки, кыргыз фольклору жөнүндө гана айтылган. Китеп "Адабият жана фольклор", "Байыркы кыргыздар жөнүндө", "Октябрга чейинки фольклор" (бул негизги бөлүм – К.И.) жана "Боордош элдердин байыркы адабияты" деген төрт бөлүмдөн турат. Акыркы бөлүмгө орус элинин жомогу "Игордун полку жөнүндө сөз", Шота Руставелинин "Жолборс терисин жамынган баатыр", Алишер Навоинин "Лайли менен Мажнун" чыгармалары жөнүндө сөз болот (3). Авторлор кыргыз элинин оозеки чыгармаларын жанрдык түрлөргө ажыратып, анын ар бирине өзүнчө токтолуп, үлгүлөрүн берет. Тамсил жанры дидактикалык чыгармаларга кошулуп каралат (3). Ал эми М.И.Богданова болсо 1943-жылдагы эмгегинде тамсилдерди эпикалык жанрга кошуп ажыраткан эле.

Жогорку окуу жайлары үчүн 1959-жылы түзүлгөн "Кыргыз фольклорунун жана адабиятынын тарыхы боюнча программа" (түзгөн С.Мусаев) тамсилдер жанр катары (эпикалык жанрдагы чыгармалардын составында) орун алган. Программага ылайык тамсил боюнча булар окутулууга тийиш эле: "Тамсилдердин аныктамасы. Айбандар жөнүндөгү жөө жомоктордон өсүп чыгышы. Тамсилдердин таптык, тарбиялык мааниси. Элдик тамсилдерде эзүүчү таптардын өкүлдөрүнө мүнөздүү болгон сарандыктын, ач көздүктүн, ырайымсыздыктын, эки жүздүүлүктүн катуу сынга алынышы. Тамсилдеги катышуучу негизги каармандар, ал каармандардын каймана түрдө болушу. Туруктуу оң жана туруктуу тескери каармандардын жолугушу" (10.22). Демек жогорку окуу жайынын практикасында тамсилдер "Кыргыз элинин оозеки чыгармаларынын негизги түрлөрүнүн" бири катары окутулуп келген (атайын окуу китептери жок болгону менен лекция түрүндө). Программага караганда бул жанрдын негизги табияты, өзгөчөлүктөрү, пайда болуу, калыптанып өнүгүү жолдору жана башка жактары, жалпысынан алганда өз алдынча жанрдык касиеттери толук эле окутулууга тийиш болгон.

Илимпоз жана тамсилчи М.Борбугулов өзүнүн "Элдик тамсилдер" деген көлөмдүү макаласында элдик тамсилдердин пайда болушу, өнүгүшү жана мындай чыгармаларды акындардын (Тоголок Молдо) өз чыгармачылыгында пайдаланышы жөнүндө сөз кылат (6). Сагымбай Орозбаковдон жазылган "Жолбунит", "Мышык, чычкан" жана Тоголок Молдонун "Уй

менен музоосу", "Каркыра менен Түлкү", "Иттин доолдай тиктирем дегени", "Бөрү менен Түлкү", "Эшек менен Булбул", "Куштардын аңгемеси", "Жер жана анын балдары", "Кубакой менен ээси" деген тамсилдерин талдоого алып, бул жанрга байланыштуу омоктуу ойлорун айтат.

Ал эми С.Закиров "Кыргыз адабиятындагы тамсил жанры жөнүндө бир-эки сөз" деген макаласында тамсил жанры менен айбанаттар жөнүндөгү жөө жомоктордун ортосундагы айырмачылыктарга (белгилерге) токтолот (9). Кыргыз адабиятындагы (фольклорунда эмес - К.И.) тамсил жанрынын өнүгүшү жөнүндө учкай сөз кылып, Тоголок Молдо, Жоомарт Бөкөнбаев, А. Токомбаев, М. Борбугуловдун жазган айрым тамсилдерин талдоого алат. Макалада негизинен профессионал адабияттагы тамсилдер иликтенгени менен элдик оозеки тамсилдер жөнүндө да айрым бир жүйөлүү, салмактуу ой-пикирлер бар. Автор элдик оозеки чыгармачылыкта тамсил жанры бар деп жазганы менен ал оюн андан ары тереңдетип, тикелей элдик оозеки тамсилдер жөнүндө кеңири иликтөө жүргүзбөйт.

Адабиятчы Х. Бапаев "Тамсил сыры" (1974) деген монографиясында кыргыз совет адабиятында тамсил жанрынын пайда болуп өнүгүү жолун изилдейт. Автор кыргыз адабиятындагы тамсил жанрынын өсүшүнө эки нерсе башат болду, биринчиси - элдик оозеки казына, экинчиси - совет адабиятынын жемиштүү таасири деп белгилейт (2). Тамсил жанрынын алгачкы формасы элдик оозеки чыгармаларда экенин белгилөө менен изилдөөчү бул маселеге атайын токтолуп өткөн жана ошондой эле элдик чыгармаларды тамсилчилер кантип, кандайча пайдаланышкандыгы жөнүндө да сөз кылат.

Кыргыз фольклорундагы тамсил жанрын изилдеп үйрөнүүдө жогорудагы эмгектердин мааниси зор. Бирок аталган эмгектер тамсил жанрына тиешелүү проблемаларды толук камтып терең чечмеленген деп айта албайбыз, эң башкысы айбанаттар жөнүндөгү жөө жомоктордон айырмаланып, өзгөчө жанрдык белгилерге ээ болгон тамсилдердин өз алдынча жанр катары калыптануу маселесин чечип бере алышпаган.

Бир топ жылдардан бери жарык көрүп келаткан "Кыргыз эл жомокторунда" деле тамсилдер өзүнчө бөлүнүп берилбейт, башкача айтканда, айбанаттар жөнүндө жомоктор менен тамсилдердин чеги так ажыратылбайт. Анда тамсил жанрына тиешелүү болгон көркөм-эстетикалык белгилер (кыскалык, аллегория, сатира, мораль, ж.б.) айдан ачык көрүнүп турса да, чыгарманын образ системасы менен мазмунуна карап айбанаттар жомогуна кошуп коюшат.

Тамсил негизи көркөм сөз өнөрүнүн байыркы түрлөрүнүн бирине жатат. Тамсилдердин пайда болуу тарыхы, анын баштапкы тамыры тээ байыркы кылымдардын түпкүрүн карай кетет. Эң эле байыркы коомдо жашаган адамдардын анимисттик жана мифтик түшүнүктөрүнө байланыштуу айбанаттар жөнүндө жөө жомоктордун пайда болгондугу, ал эми андан тамсилдер жаралып, өзүнчө чыгарма катары бөлүнө баштаганы белгилүү. Байыркы замандагы адамдар акыл-ойдун эң төмөнкү учурунда табият закондоруна түшүнө бербегендиктен, жаратылыштын купуя сырларын өздөштүрө албагандыктан, өздөрүн табияттан, андагы айбанаттар менен жан-жаныбарлардан бөлө алган эмес,

алар деле адамдар сыяктуу эс-акылы бар, ой жүгүртүүгө, өз-ара сүйлөшүүгө жөндөмдүү деп ишенишкен. Натыйжада адамдар менен жан-жаныбарлардын ортосунда кандайдыр жакындык байланыш, туугандык мамиле бар деп түшүнүшкөн. Ошентип табиятка көз каранды адамдарда тотемдик ишеним пайда болгон.

Улам мезгил өтүп адамдар табият сырын кеңири ачып, жаратылышты жакшы түшүнө баштаган сайын жан-жаныбарларга да мурдагыдай таңданып (ыйык санап) карабай, алардын чыныгы табиятын, жорук-жосундарын, касиеттерин жакшылап үйрөнүшөт. Ал гана эмес ал айбандардын өздөрүнө гана таандык аңгемелерди айтышат. "Жүрө-жүрө андай аңгемелерде айбанаттарга адамга таандык касиеттер берилип, жан-жаныбарлардын образы аллегориялык-каймана мааниге ээ болот. Жомоктордо айтылган каармандар алгачкы кездеги маанисин жана ордун жоготуп, тарыхый-коомдук өсүүнүн жаңы баскычында адамдардын ортосундагы социалдык-таптык мамилелерди билдире баштайт" (6.4). Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгындагы "Кыргый менен үкү", "Каркыра менен түлкү", "Мышык менен чычкандар", "Түлкү менен карышкыр", "Арстан менен коен", "Ач карышкыр", "Абышка менен түлкү", "Эшек менен жолборс" жана башка ушул сыяктуу чыгармалар баарыдан мурда каймана мааниде коомдогу, адамдар ортосундагы ар кандай мамиле, карым-катыштарды түшүндүрүп турганы менен айырмаланат.

Алгачкы уруучулук коом ыдырай баштаган сайын коомдо социалдык карама-каршылыктар күч алып, таптык жиктелүү пайда болот. Байыртан келеткан анимисттик, тотемдик жана магиялык ишеним, көз караштар эми кийинки планга жылып, адамдар менен жаратылыштын ортосундагы мамиле, күрөштөр таптык мүнөзгө ээ боло баштайт. Мындай көрүнүш элдин көркөм аң сезиминде, чыгармачылыгында да орун алат. Мурдатан адамдарга жакшы тааныш жан-жаныбарлар эми адамдардын мүнөзүн, жорук-жосунун, өз ара мамилелерин туюнта турган аллегориялык фигураларга айланат (7.5). Мына ошентип: "Айбандар жөнүндөгү жөө жомоктордун таптын кызыкчылыгын сактоого бет алышы жана адамдар арасындагы турмушту аллегориялык түрдө ача башташы тамсил жанрынын пайда болушуна негиз болгон" дейт фольклорист С.Закиров (9.51).

Элдик тамсилдердин атайын жыйнагын түзүп, ага баш сөз жазган Ж.Мусаеванын пикирине караганда эл оозунда ар кыл жаныбарлар жөнүндө айтылып келген чыгармаларды жалпысынан эки топко бөлүүгө болот. "Биринчи - айбанаттар, канаттуулар өз туруштурпаттары боюнча салыштырмалуу түрдө бузбай сүрөттөлүп, алардын жашоо шарттары, тиричилиги аллегориясыз баяндалат. Бул айбанаттар тууралуу жомоктордун негизин түзөт. Экинчиси - жан-жаныбарлардын, канаттуулардын жорук-жосундары, өң-түспөлдөрү каймана маани кабыл алып, алардын кербете кешпирилери аркылуу, адам турмушу сыңдалат. Бул элдик тамсилдердин пайда болушуна негиз болуп берет (11.5). Ушуга эле жакын ойду Х.Бапаев да мурда жазган эле. Ал айбандар жөнүндөгү кыргыз эл жомоктору эки түрдүүчө максат менен айтыларын эскертет. "Айбандардын мүнөзүн баяндоонун биринчи түрү - ал айбанды айбан боюнча сүрөттөө. Бул учуру али кай-

мана түрүнө - тамсилдик мааниге өтө элек мезгили. Экинчи түрүндө айбандардын мүнөз-кылыктарын адамдардын кулк-мүнөзүнө окшоштуруп, каймана маанисине айландырганы. Таптык бөлүнүүлөр чыга баштагандан кийин анын өкүлдөрү бири экинчисин кемсинтип, кылык-жоругун айбандардын жоруктарына салыштырышкан. Мында сөз айбандар жөнүндө бараткансыганы менен адамдар турмушу сүрөттөлөт. Бул учур сөздүн тамсил маанисине өтүп калганы (2.9).

Ошентип, тамсил жанрын изилдеп көргөн окумуштуулар дээрлик бул жанрдын пайда болушун айбанаттар жөнүндөгү жөө жомоктордун таптык мүнөзгө ээ боло баштаган учуру менен байланыштырышат. Коомдун улам илгерилеп өнүгүшү менен жомокто айтылган окуялар, андагы айбанаттардын образы бара-бара аллегориялык мааниге өтүп, адамдар ортосундагы социалдык-таптык мамилелерди туюндура баштайт дешет. Албетте, изилдөөчүлөрдүн мындай пикиринин негизинде чындык жатат жана ага ынанбай коюуга болбойт.

Мында маселенин экинчи бир жагы бар. Тамсилдер түздөн-түз эле айбанаттар жөнүндөгү жөө жомоктордун негизинде келип чыкканбы же башкача болушу мүмкүнбү? Биздин байкообузча, тамсилдер жөө жомоктор менен эч кандай тикелей байланышы жок өз бетинче пайда болуп, өнүгүшү мүмкүн, башкача айтканда, айбанаттар жөнүндөгү жөө жомоктор кандайча жаралса, тамсилдер да ошол сыяктуу эле келип чыкса керек деп болжогоо болот. Ырас, балким жомоктор тамсилге караганда алда канча мурда пайда болгон чыгар. Бирок тамсил жалаң гана айбанаттар жөнүндөгү жөө жомоктордун негизинде пайда болду деп бир беткей жыйынтыкка келүү калпыс сыяктанат. Анткени, адамдар жаныбарларды, же тигил же бул айбанатты жакшы үйрөнүп билгенден кийин гана анын образы аркылуу адамдардын ортосундагы ар кыл мамилелерди, түркүн мүнөздөрдү каймана түрдө туюнтуп, аларга таалим-тарбия берүү өңдүү коомдук зарылчылыктан келип чыгышы мүмкүн го. Тамсил жанрынын негизинде баарыдан мурда аллегориялык ыкмада, каймана айтуу жолу менен кайсы бир көрүнүштү сынга алып, акыл насаат берүү жатат. Тамсилдер жалаң эле айбанаттардын образы аркылуу жаралбастан, аз болсо да жансыз предметтер менен көрүнүштөрдүн образынан да пайдаланат. Ошондуктан, айбанаттар жөнүндө аңгеме, болбосо жөө жомоктор кандай пайда болуп, өнүккөн болсо, тамсилдер да өз алдынча ошондой эле жаралышы мүмкүн.

Кыргыз фольклорунда айбанаттардын образы аркылуу каймана түрдө адамдар турмушун чагылдырган чыгармалар бар. Ал эми мындай чыгармалар тамсил жанрына тиешелүү болгон белгилерди толук камтый алабы, болбосо жөө жомоктордон айырмаланып өз алдынча жанрдык касиетке ээ болгонбу бул өзүнчө маселе. Адабиятчы М. Рудов кыргыз адабиятында тамсилге жакын турган айбанаттар жөнүндөгү жөө жомоктор менен сөздүн толук маанисиндеги тамсил – сатиранын ортосунда өзүнчө бир жанрдык форма бар экендигин белгилеген [13]. Изилдөөчүлөр М. Борбугулов менен Х.Бапаев да бул пикирге кошулушат жана буга карата "тамсил-жомок", "тамсил-сатира" деген терминдерди колдонушат. М. Рудов айбанаттар жөө жомогу менен тамсил-сатиранын ортосундагы өзүнчө

жанрдык форманы "аягына чейин өсүп жетпеген тамсил. Айбанаттар жөнүндөгү жомоктун чегинен чыгып, бирок тамсил-сатирага айлана элек жанр" деп айткан эле. Профессор М.Борбугулов мына ушунун өзүн "Тамсил-жомок" деп атаган жана анын үлгүсү катары Сагынбай Орозбаковдун "Жолбун ит" жана "Мышык, чычкан" деген чыгармаларын көрсөткөн [6.4].

Демек, авторлордун пикирине караганда кыргыз фольклорунда чыныгы тамсил жанрындагы чыгармалар болгон эмес, айбанаттар жөнүндө жөө жомоктор менен тамсилдин ортосундагы чыгармалар, б.а. тамсил-жомоктор гана учурайт. Кыргыз фольклорунда тамсил жанры барбы жокпу, болгонбу болбогонбу, ачык, конкреттүү айтылбайт. М. Борбугуловдун макаласы "Элдик тамсилдер" деп аталганы менен, автордун бул жерде жазган пикирине кайчы келет, башкача айтканда, аталган чыгармалар, болбосо жалпы эле "тамсилдер" жомоктун чегинен чыкканы менен тамсил жанрына ("элдик тамсилдерге") айлана алган эмес.

Ал эми айрым изилдөөчүлөр (К.Рахматуллин, С.Байходжаев ж.б) элдик тамсилдер менен айбанаттар жөнүндөгү жомокторду бири биринен ажыратпай бирге карашат, башкача айтканда, айбанаттар жомокторунун ичинде эле сөз кылышат. К.Рахматуллиндин 7-класстын окуучулары үчүн түзгөн хрестоматиясындагы айбанаттар жомогу жөнүндө жазгандарынан келтирели: "Бир топ жомоктор айбандар жөнүндө айтылып, ал айбандар адам сыяктуу акыл-эстүү иштерди иштешет. Буларды айбанат жомоктору дейбиз. Кыргыздардын "Төө, жолборс, илбирс, аюу, чөө, карышкыр жана түлкү", "Акылдуу чычкан" жана "Буудайык" деген жомокторду айбанат жомоктору болот...

Айбанат жомокторунда болсо, ар бир айбандын жүрүш-турушуна жараша мүнөздөп көрсөтүлөт. Маселен, түлкү амалкөй жана шамдагай, калпычы кылып сүрөттөлөт, бирок ошенткен менен ал дагы кээде жол таба албай калат. Карышкыр орой, ач көз жана аңкоо болуп сүрөттөлөт. Аны түлкү гана эмес, ит да, жылкы да алдап кетет. Арстан жана жолборс эр жүрөк, баатыр жана күчтүү кылып көрсөтүлөт, бирок кээде бул чексиз күчтүү шерлерди да айлакер түлкү жеңип кетет. Бул жомоктор элдин кандай таамай байкагыч экендигин көрсөтөт [5.61]. Жогорудагы айтылгандардан улам ачык көрүнүп тургандай автор айбанаттар жомогу менен тамсилдерге чек коюп ажыратпайт, аларды бир гана айбанаттар жомогу деп билет.

С.Закиров айбанаттар жөнүндөгү жөө жомоктор менен тамсилдердин кээ бир формалдуу жалпылыктары болгондуктан аларды бири-биринен ажырата албай чаташтырган учурлар көп болорун белгилей келип, аларды бири-биринен айырмалап турган мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү көрсөтөт. Анын пикири боюнча тамсилдер менен айбанаттар жөнүндөгү жөө жомоктордун ортосунда төмөнкүдөй мүнөздүү белгилер бар:

1. Тамсилдер менен айбанаттар жөнүндөгү жөө жомоктордун ортосундагы окшоштук алардын каарманы айбандар болгондугунда гана, ал эми алардын аткарган ролдору таптакыр башка. Тамсилдердеги образдар айбандын турмушуна мүнөздүү кээ бир жактарын көрсөтсө да, тикеден-тике адамдардын турмушун аллегориялык түрдө ачат. Ал эми айбанаттар жөнүндөгү жомоктордо болсо алардын шарттары, тиричилиги тике көрсөтүлөт.

2. Айбанаттар жөнүндөгү жөө жомоктордо жалаң гана айбандар башкы каарман болуп катышат, ал эми тамсилде айбандардан башка баардык жансыз жаратылыштын көрүнүштөрү образ болуп катыша алат.

3. Айбандар жөнүндөгү жөө жомоктордон тамсилдер формасы, түзүлүшү жагынан да айырмаланат.

Тамсил эки бөлүктөн турат:

а) Сюжет - мында алынган окуянын башталышынан бүтүшүнө чейинки иштер көрсөтүлөт;

б) Сентенция - бул тамсилдин башында же аягында келет да, көрсөтүлгөн окуянын бардык мазмунунан корутундуланып алынган жыйынтык. Сентенция же автор тарабынан, же катышкан каармандардан тышкары учурдагы үчүнчү каарман аркылуу айтылат.

4. Айбанаттар жөнүндөгү жомоктордун композициялык курулушу, тамсилдикине караганда алда канча татаал болот. Тамсилде бир негиздүү ой ачылса, айбанаттар жөнүндөгү жөө жомоктордо бир канча окуялар козголушу мүмкүн (9.51-52). Андан ары автор: "Биз жанрдагы мүнөздүү белгилерди догматикалык түрдө кароо керек жана ал белгилерди бири жок болуп калса, ошол жанрдын касиетин жоготуп жиберет деп айткыбыз келбейт" - деп жазат (9.52). Мисалы үчүн Тоголок Молдонун айрым тамсилдеринде ("Каркыра менен Түлкү", "Бөрү менен Түлкү") сентенция берилбегени менен айбандардын образдары аркылуу аллегориялык түрдө адамдардын ортосундагы мамилелерди, турмушту көрсөткөндүгү ачык сезилип турат дейт.

Байкоого караганда ар бир адабий жанрдын жеке табиятына ылайык анын өзүнө гана таандык белгилери болууга тийиш. Кайсы бир жанр өзүнө мүнөздүү бир эле белгисинен, же белгилеринин биринен ажыраса ал жанрдык касиетке ээ болбой калышы ыктымал. Сөз болуп жаткан тамсил жанрынын жанрдык касиетин аныктай турган негизги белгилер жана ага кошумча, жардамчы белгилер мүнөздүү десек болчудай. Анткени, айбанаттардын образы аркылуу каймана түрдө адамдардын образын ачып берүү тамсил жанрынын негизги белгиси болсо, ал эми сентенциянын болушу же болбошу шарт эмес, бул жанр үчүн милдеттүү эмес. Демек тамсилдин жанрдык касиетин аныктай турган негизги белгиге жатпайт, тамсил сентенциясыз деле болушу мүмкүн.

Айрым авторлор (Ж.Мусаева) айбанаттар тууралуу жомоктор менен элдик тамсилдерди бири-биринен механикалык түрдө таптакыр ажыратып кароого болбойт дешет. Анткени айрым чыгармалар мазмуну боюнча кадимки эле тамсил болгону менен формасы, окуяны баяндоо ыкмалары жагынан айбанаттар тууралуу жомокторго жакын турат экен. Ж.Мусаева мындай чыгармалар катары "Аюу, төө, жолборс, түлкү, карышкырдын достугу", "Ач карышкыр", "Мышык чычкан" тамсилдерин мисалга тартат да, кайманалуулугу жана жыйынтыгы чыгарманы накта тамсилдердин катарына кошуп турганы менен жалпы сюжеттик курулушу, баяндалышы кадимки элдик жомоктордун архитектурасын элестетет. Ошондуктан, элдик оозеки тамсилдер менен таанышканда, азыркы профессионал жазма адабияттагы тамсилдердин закон ченеми менен мамиле кылбастан элдик поэзиянын өзгөчөлүктөрүн, оозеки чыгармачылыкта жанрлар аралык белгилүү бир тартипке баш ийген бузулбас чектердин

болбостугун эске алуу керектигин айта кетүү керек" [11.7] – деп белгилейт. Ырас, бул ойдун жүйөлүү жактары бар, тамсил менен айбанаттар жөө жомогу бири бирине жакын турат. Бирок, эгерде тамсилдер менен айбанаттар жомогун бири-биринен бөлүп, ажыратып кароого мүмкүн болбосо, анда тамсилдерди өзүнчө жанр катары бөлүп көрсөтүүнүн кандай зарылдыгы бар. Анда мындай чыгармалар айбанаттар жомогунун ичинде, анын өзгөчө бир түрү катары эле каралууга тийиш эле го. Тамсилди айбанаттар жомогунан бөлүп турган анын өзүнө гана таандык негизги жанрдык белгилери болууга тийиш, ал бар.

М. Борбугулов "Элдик тамсилдер" аттуу макаласында тамсил жанрына тиешелүү чыгармаларды талдап отуруп, төмөнкүдөй жыйынтыкка келген, "Бул чыгармалар аллегориялык мораль жанрына жатат. Персонаждардын карым-катнашы сюжеттин өсүп-өнүгүү, логикасы адамдарга акыл-насыят айтуучу, жүрүү-туруунун жол-жобосун үйрөтүүчү моралдык маани чыгарууга баш ийдирилген. "Жолбун иттеги" башкы каармандын, "Мышык, чычкандагы" мышык, түлкү, арстандын; Тоголок Молдонун "Бөрү менен түлкүсүндөгү" бөрүнүн, "Каркыра менен түлкүсүндөгү" каркыранын, "Эшек менен булбулундагы" эшектин тагдырлары жогорку айтканды далилдеп турат. Ал эми "Уй менен музоосу", "Куба кой менен ээси", "Жер жана анын балдары" аттуу аллегориялык чыгармаларда эки, же бир нече персонаждардын айтышуусу, логикалык ой жүгүртүүсү аркылуу бир тараптын тууралыгы, башка тараптын туура эместиги көрсөтүлөт. Ошонун негизине дагы эле болсо көмүскө, же көрүнөө түрдө үгүт-насыят, дидактикалык маани берилет (6.7).

Элдик тамсилдер өзүнүн ички табияты жагынан негизинен сатирага жакын турат. Ошондуктан мындай чыгармада какшык менен мыскыл айрыкча мааниге ээ, коомдогу карама-каршы кагылыштарды сүрөттөп берүүдө элдик мүдөө, талап биринчи баскычка көтөрүлөт.

Тамсил жазып жана иликтеп жүргөн Х.Бапаев тамсилдин жанрдык табияты негизинен үч өзгөчөлүк менен айырмаланарын белгилейт. "Биринчиден, айбандардын, канаттуулардын жана ар түрдүү предметтердин символикалык образы аркылуу адам турмушу сүрөттөлөт. Экинчиден, окуяны сюжеттеп баяндоо менен корутунду мораль айтылат. Автордун идеясы даана көрүнөт" (2.5). Негизинен айбандар жөнүндөгү жомоктор менен тамсилдердин ортосундагы жанрдык байланыш ажырап кетпей тургандыгын, айрым чыгармалардын жомок же тамсил экендиги билинбей калаарын айтып, мындай чыгарма катары "Ач көз карышкырды" мисал келтирет. Чынында эле тамсилдер эл ичинде оозеки айтылып жүргөн учурда болсо, же басылып чыккан жыйнактардабы айбанаттар жөнүндөгү жомоктук сюжеттердин системасынан бөлүнбөйт. Мындай болгондон кийин аны кандайдыр өзүнчө термин менен атоо зарылчылыгы деле болгон эмес. Ырас айрым маалыматтар боюнча мындай чыгармалар элде "месел" деп айтылчу экен. Бирок каймана маани, мыскыл, ачык айтылган мораль сыяктуу тамсил жанрына мүнөздүү белгилердин болушу, өзүнчө көркөм-эстетикалык милдет аткарышы менен ал айбанаттар жөнүндөгү жомоктордон айырмаланып турат. Кыргыз элинин, оозеки көркөм сөз өнөрүндө

элдик тамсилдер негизинен айбанаттар жөнүндөгү жомоктордун ичинде пайда болгон жана өзүнчө жанр катары калыптанган. Бул азыркы кезге чейин кыргыз фольклористикасындагы өз алдынча жанр катары калбай келет.

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында айбанаттар жөнүндөгү жомоктордун ич ара ажырап, өзүнчө катмарларга бөлүнүү процессин иликтеп, тамсил жанрынын жаңыдан пайда болушун ачып көрсөтүү мезгили жеткен, чечүүнү талап кылган проблемалардан. Айбанаттар жомогунун ич ара (бир эле жанр ичинде) бөлүнө башташы кийинки эле учурдагы процесс. Белгилүү фольклорист-изилдөөчү В.П.Аникин: "Өнүгүүнүн кийинки стадияларында айбанаттар жөнүндө эмес, адамдар жөнүндөгү жомокко айланат" деп жазган (1.221). Ушундай эле ойду орус эл жомокторун изилдөөчү Д.М. Молдавский да айтыптыр: "Орус элинин жомоктук материалдарында айбанаттар жөнүндөгү жомоктор эч качан жырткычтардын чыныгы турмушу катары кабыл алынбайт, алар притча же болбосо тамсил формасына өткөн" дейт (12.24). Айбанаттар жөнүндөгү жомокторду изилдеген кыргыз фольклористтери ал жомокторду анализдегенде тамсил жанрына тиешелүү белгилерди ачып, атап көрсөткөндөрү менен чыгарманын өзүн тамсил деп атоодон, "тамсил" терминин колдонуудан качышат.

Тамсилдер көбүнесе ыр түрүндө айтылып, притча же болбосо апалогго жакын келет деп айтышат окумуштуулардын басымдуу көпчүлүгү. Буга тескери-синче айтылган пикирлер да бар. Алсак фольклорист С.Закиров "эл көбүнчө тамсилдерди кара сөз түрүндө айтышкан" деп жазат (9.55). Кыргыз фольклорунун материалдарына байкоо жүргүзсөк, С.Закировдун пикирин да жокко чыгарууга болбойт. Анда ыр түрүндө айтылган тамсилдер менен бирге эле кара сөз менен айтылгандары да арбын. Көпчүлүк учурда тамсил чыгармаларынын башында же аягында нравалык маанидеги эң сонун берилген сентенциялар, афоризм (учкул сөздөр) болот. Булар кээде макал-ылакаптарга айланып кетиши мүмкүн. Элдик оозеки чыгармачылыкка мүнөздүү варианттуулук тамсил жанрына да тиешелүү. Оозеки тамсилдер профессионал жазма адабияттагы тамсилдерге салыштырганда көпчүлүгү окуялуу, ошого жараша көлөмдүү да келет. Дегеле профессионал адабияттагы тамсилдер менен элдик оозеки чыгармалардагы тамсилдердин ортосунда чоң айырмачылыктар бар.

Тамсилдин каарманы катары айбанаттар, өсүмдүктөр, ар кыл буюмдар менен табият көрүнүштөрү алына берет. Коомдук карама-каршылыктарды, адамдар ортосундагы ар кандай мамилелерди ар тараптуу ачып берүү үчүн айбанаттардын образы колдонулуп келген. Элдик тамсилдерге эбактан бери келаткан, же бул жанрда кандайдыр бир деңгээлде калыпташып орун алган туруктуу образдар, болбосо образ системасы бар десек да болот. Бул жалпы эле дүйнөлүк адабият менен фольклордогу классикалык тамсилдерге да мүнөздүү көрүнүш. Алсак кыргыздын элдик тамсилдеринде түлкү, аюу, жолборс, арстан, карышкыр, төө, эшек, торпок, уй, улак, ит, үкү, мышык, чычкан, каркыра, бөдөнө өңдүү жан-жаныбарлар менен канаттуулар катышат. Таптык коомдогу бийлөөчүлөрдү, алардын "айбандык" сапаттарын жырткыч жаныбарларга са-

лыштырып, алардын образы аркылуу патриархалдык-уруучулук жана феодализм доорундагы кыргыз элинин төбөлдөрү менен арам тамак алдым-жуттумдары сыңалат (7.5). Тамсилдердин бардыгы эле жалаң үстөмдүк кылуучу тапты ашкерелөөчү таптык мүнөзгө ээ боло бербейт, анда коом турмушундагы ар кандай терс көрүнүштөрдү, кай бир адамдарга мүнөздүү кемчиликтерди ашкерелеп көрсөтө турганы да бар.

Тамсилде жаныбарлардын образы жөн эле туш келди алына бербейт. Ар бир жаныбардын жеке өзүнө гана тиешелүү өзгөчөлүктөрү, кылык-жоругу, кыялы бар, алардын ар кимиси өзүнчө мүнөзгө ээ. Жан-жаныбарлардын (алардын ичинде түлкү, карышкыр, арстан, жолборс, мышык, бүркүт ж.б.) айла-амалы, кылык-жоругу, тиричилиги, мүнөздөрү жөнүндө венгер Х.Фаркаш «Животный мир легенд и сказок» деген китебинде бир кыйла кызыктуу маалыматтарды бергенин эскерте кеткенибиз оң. Муну болсо адам баласы тээ байыркы замандардан бери көрүп-билип өздөштүрүп келди. Алсак, түлкү дайыма митайым амалкөй, эки жүздүү, жалганчы, жакшылыкка жамандык издеген шылуундардын образын берет. Бир эле "Каркыра менен түлкү" тамсилин алсак, буга ачык мисал болот. Түлкүнүн образы элдик тамсилдерде өтө кеңири орун алган.

Ал эми арстан, жолборс, карышкырлар зордукчул, ач көз зулумдар катары сүрөттөлөт. Бирок кезегинде түлкү буларды сызга отургузуп алдап кетет. Ырас, түлкүнүн амалы дайыма эле оңунан чыга бербейт, эки жүздүү, алдамчы дайыма эле үстөмдүк кылып жазасыз калбайт, андан да акылы ашып түшкөн карапайым бөдөнө сыяктуулар түлкүнүн тилегин таш каптырат. Төө, торпок, аюу, эшек болсо аңкоо, момундардын образын берет. Айрым изилдөөчүлөрдүн пикиринче ат, ит, уй, мышык, кой, эчки өңдүү үй айбандары адамдын жакын жолдоштору болуп кызмат кылышып, ал эми арстан, жолборс, карышкыр, түлкү сыяктуу жапайы айбанаттар көбүнчө зордукчул, зулум бийлөөчүлөрдүн өкүлү катары көрүнөт экен (11.8). Минтип бөлүштүрүп, б.а. үй айбанаттарын жалаң оң каармандар катары, ал эми жапайы айбанаттарды тескери образдар деп карап, алардын ортосуна чек коюуга болбойт. Ар бир айбанаттын образы конкреттүү бир тамсилдин өзүндө гана толук ачылат. Мисалы, ит жалкоонун, мышык митайым баскынчынын образын берген учурлары бар го. Адамдар өздөрүнүн жашоо-тиричилигинде айбандар менен адамдарды жанаша коюп, параллелдүү салыштыруу менен алардын ортосундагы окшоштуктар менен жалпылыктарды байкаган жана ошонун негизинде гана тамсилдик чыгармаларды жаратышкан.

"Жолбун ит" тамсилинин сюжеттик композициялык курулушу, стили элдик эпос, дастандардан анча айырмаланбайт. Жомокчу салтка ылайык угуучуларга кайрылуу менен баштап, ай-талаада ачка каңгып жойлоп жүргөн жолбун иттин окуясын алда качан бир заманда болгон иш катары кеңири баян кылат. Тентиреп ачкадан өлө турган жолбун ит тарпка жолугуп, семирп, сергип алган соң мурдагысын унутат. Бир кезде түлкүдөн коркуп жүрсө, эми карышкырларды да тоотпойт, акыры жолборско катылып өлүп тынат... Чыгарманын аягында жыйынтык чыгарып, маанисин түшүндүрүүдө жомокчу Жолборс менен Жолбун ит-

тин окуясын кыргыз элинин турмушундагы белгилүү бир тарыхый окуяга, тактап айтканда, 1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүшкө байланыштырууга аракет кылганы ачык сезилет. "Чынында жолбун иттин кылык-жоругуна, кылган иштерине байланыштуу окуяны 1916-жылдагы көтөрүлүшкө байланыштыруу жасалма. ...Тамсил-жомок жалпы эле Жолбун ит сыяктуу курсагы тоюп, оңолуп калгандан кийин "кудай-теңирин" тааныбай, жер баспай көктү карап турган, көкүрөгүн көтөргөн эсер адамдарга каршы багытталган. Тамсил-жомоктун мааниси баарынан мурда ушунда (6.4) - деп жазат изилдөөчү М. Борбугулов. Чынында да ушундай экендигин тамсилдин мазмуну, анда сүрөттөлгөн иш-окуялар ырастап турат. Тамсил кыргыздын жети-сегиз муунду салттуу ырларынан түзүлгөн. Атайын куплеттерге же түрмөктөргө бөлүнгөн эмес. Аралаш уйкаш менен айтылат. Ошентип "Жолбун ит" бардык жагынан кадимки эле айбанаттар жөнүндөгү жомокторго жакындаганы менен акыл-насыят, морал тенденциясынын бар болушу аны тамсилге айландырган (6. 4).

Кыргыз элинде байыртан келаткан "Мышык, чычкан" жөнүндөгү тамсили түпкү теги жагынан "Панчатантра" менен байланышы бар экендигин изилдөөчүлөр аныкташкан (6.4). Индияда биздин эрамын IV кылымында "Панчатантра" ("Беш китеп") деген ат менен уламалар менен тамсилдердин жыйнагы пайда болгон экен. Ал китеп өз учурунда Индиянын чегинен сыртка чыгып, башка тилдерге которулуптур. Алсак, "Калила менен Димна" деген ат менен арабча которулуп, Жакынкы Чыгышка тарайт жана ал кийинчерээк бир катар түрк тилдерине да которулат. Ушул чыгарманын сюжети менен образдарын пайдаланган көптөгөн чыгармалар жаралат. Андагы арамза сопу мышык Дадхикарнанын образы кыргыз тамсилинде да кирген. Бирок байыркы образ жана сюжеттер эч өзгөрүүсүз механикалык түрдө кайталанбайт. Эл өз максатына ылайык сюжетти өзгөртүп, кеңейтип, образдарга жаңы мазмун, жаңыча түр беришет. Алсак "Панчатантрадагы" мышыкка калыска түшмөкчү болушкан коён менен кекиликтин ордуна чычкандын образы кирет, дагы башка каармандар кошумчалаган (арстан, түлкү). Эгерде байыркы тамсилдеги окуянын негизги пафосу эки жүздүү, алдамчы мышыктын бетин ачып, анын арамзалыгын ашкерелөө болсо, кыргыз элиндеги тамсил-жомоктун лейтмотиви чычкан өңдүү бей-бечара, алсыз-күчсүздөргө адилет мамиле кылуу, кайрымдуулукка чакыруу болуп саналат [6.4]. Тамсилде чычкандын образы аркылуу өз күчү, ак эмгеги менен күн өткөргөн бей-бечаралардын оор турмушун, аргасыз ал-абалын көрсөтүп, аларга боор ооруп, адилет болууга чакырат. Ал эми мышык, түлкү, арстан сыяктуу жырткыч жаныбарлардын образы менен өздөрү бекер жатып, карапайым элди талап-тоногон ач көз, амалкөй, зордукчул бийлик ээлеринин "жырткычтык" иштерин ашкерелеп көрсөтөт. Карапайым калың элдин тилек-мүдөөсү, кызыкчылыгы менен эсептешпей, аларды кордоп, кемсинтүүгө, басмырлоого болбойт деген идея берилет. Бул ой айрыкча чычкан менен арстандын ортосундагы окуяларда даана байкалат.

Элдик ырчылар менен жомокчулар айбанаттар жомогундагы образдар менен сюжеттерди, поэтикалык каражаттарды пайдалануу менен тамсил чы-

гарышкан. Кыргыз элинин көркөм сөз өнөрүндөгү айбанаттар жөнүндөгү жөө жомокторду, тагыраак айтканда анын ичинде тамсил-жомокторду кеңири пайдаланган жана аны өнүктүргөн акын-демократ Тоголок Молдо болгон. Анын ушундай ыкмада жараткан ондогон тамсилдери бар. "Тоголок Молдо өзүнүн персонаждарын комедиялык кырдаалдарда көрсөтпөстөн жана сатиралык күлкү аркылуу сындабастан, ким ак, ким кара, ким туура, ким натуура экендигин логикалык ой жүгүртүү, турмуш-тиричилик фактылары аркылуу ачат" деп жазган М.Борбугулов [6.7]. Х.Бапаев да ушул ойду ырастап, Тоголок Молдонун тамсилдеринде мыскылдуу күлкүгө караганда, акыл-насаат айтуучулук, дидактикалык жагы басымдуураак, "тамсилдин табияты жөнүндө ачык түшүнүгү жоктугунан чыгармаларын тамсил-сатирага көтөрө албай калган" деп белгилейт [2]. Тоголок Молдонун бул багыттагы чыгармачылыгы профессионал адабиятыбызда тамсил жанрынын пайда болуп калыптанышына чоң салым кошту. Элдик оозеки тамсилдер менен жакшы тааныш болгон, аларды жакшы билген, ошол эле учурда котормо адабияттар аркылуу башка элдердин тамсилдерине таасирленген акын Тоголок Молдо кыргыз адабиятында тамсил жанрын кыйла өнүктүргөн. Тамсил жанрына кайрылган айрым изилдөөчүлөрдүн (М.Борбугулов, С.Закиров, Х. Бапаев) жазганына караганда Тоголок Молдо казак жазма адабиятына негиз салган көрүнүктүү жазуучу акын Абай Кунанбаевдин котормосу (1898-жыл) аркылуу орус тамсилчиси И.А. Крыловдун айрым тамсилдери менен тааныш болгон. Тоголок Молдонун тамсил жаатындагы чыгармачылыгы муну ырастайт. Башкасын айтпаган күндө да анын "Эшек менен Булбул" аттуу тамсили буга далил. Ал элдик оозеки тамсилдерди кайра иштеп чыгууда зор эмгек сиңирген. Элдик тамсилдердеги сюжеттер менен образдарды тандап алып, аны коомдогу жат көрүнүштөрдүн бетин ачып, айыбын ашкерелей турган бирден-бир курал катары колдонгон. Тоголок Молдо фольклордук чыгармалардын негизинде "Бөрү менен түлкү" "Иттин доолдай тиктирем дегени", "Бөөдөнүн түлкүнү алдаганы", "Каркыры менен түлкүнүн достугу", «Жер жана анын балдары» сыяктуу тамсилдерди жазганы белгилүү.

Кыргыз адабиятынын тарыхында элдик чыгармалардын негизинде кара сөз түрүндө тамсил-аңгемелер да жазылган. К.Баялиновдун "Түлкү менен суур", "Чабалекей менен жылан" деген тамсил-аңгемелери буга далил. Тоголок Молдодон кийин Ж.Бөкөнбаев, Р.Шүкүрбеков, М.Алыбаев тамсил жазып, бул жанрды өнүктүрдү. Кийин М.Борбугулов, М.Турсуналиев, Э. Ибраев сыяктуу акын-жазуучулардын чыгармачылыгында орун алып, улам кийинки муундун өкүлдөрүн (мисалы Ж.Рыспаев) өзүнө тартты.

Азыркы кезде мурунтан келаткан элдик оозеки тамсилдер ооздон-оозго өтүп, көбүнчө басма жүзүндө тарап (акындардын жыйнактары, газета-журналдар, окуу китептери, хрестоматиялар ж.б.) элдин үмүт-тилегин, дүйнөгө болгон көз карашын чагылдырып, коомдогу ар кыл терс көрүнүштөрдү сынга алуучу көркөм сөз куралы катары кызмат кылып келет. Бүгүнкү күндө да жаңы тамсилдер жаралып жаткандыгына шек жок. Ж.Мусаева "Совет мезгилинде пайда болгон оозеки тамсилдердин табияты бир топ

башкачараак. Образ системаларына да айрым жаңылануулар болуу менен бирге тамсилдердин композициялык курулушунда да өзгөрүүлөр болгондугун байкоого болот" (11.9) - деп жазат. Буга "Сагызган кантип сайрады" деген тамсилди мисал келтирет. Тамсилде сагызган аркылуу сыланкороз, жел өпкө, шакылыктап сайраган тилинен бөлөк кудурети жок, иш билбеген жетекчилердин образы берилген. Биздин байкообузга караганда жазма профессионал адабияттын пайда болушу менен элдик оозеки чыгармачылыктын бул түрү, тактап айтканда тамсил жанры, оозеки түрдө жаңыдан пайда болуп, ооздон-оозго өтүп, коллективдүү фольклордук чыгарма катары өнүгүшүн токтоткон. Албетте, эл ичиндеги чыгармачыл адамдар, көркөм сөз чеберлери тарабынан элдик оозеки чыгармалардын башка түрлөрү сыяктуу эле тамсилдер образ системасы, композициялык курулушу, темасы, идеясы, мазмуну жагынан да өзгөчөлөнүп, айырмалуу болушу закон ченемдүү нерсе. Жогоруда аталган тамсил ("Сагызган кантип сайрады") бул чыгарманы жазып кол жазма фондусуна тапшырган Сөлпүев Кадырдын өзүнүн жеке чыгармачылыгына таандык. Ал тамсилдин бүткүл турпатынан айдан ачык көрүнүп турат.

Адабияттар

1. Аникин В.П. Русская народная сказка. -М., 1959.
2. Бапаев.Х. Тамсил сыры. - Фр., 1974.
3. Бектенов З., Байжиев Т. Кыргыз адабияты (фольклор). Окуу китеби - Фр., 1949.
4. Белинский Г.Т. Полное собрание сочинений. - М., 1955.Т.8
5. Биздин адабият. 7-класс үчүн хрестоматия. / Түз. - Рахматулин К., Нанаев К. - Фр.,1943.
6. Борбугулов М.Элдик тамсилдер. //«Кыргызстан маданияты», - 1969,1-октябрь, 8-октябрь.
7. Борбугулов М.Элдик тамсилдер. - //«Кыргызстан маданияты», - 1979, 29-март, 5-апрель, 19-апрель.
8. Богданова М.И., Жакиев Ө., Рахматулин К.А. Кыргыз адабиятынын очерктери. - Фр. 10943.
9. Закиров С. Кыргыз адабиятындагы тамсил жанры жөнүндө бир-эки сөз // Эл чыгармачылыгы - эл кенчи. - Фр., 1981.
- 10.Кыргыз фольклорунун жана адабиятынын тарыхы боюнча программа: I-II бөлүк. /Түз. - Мусаев С. - Фр.,1959.
11. Кыргыз эл тамсилдери. /Түз. - Мусаева Ж. - Фр., 1985.
- 12.Молдавский Д.М. Русская народная сатира. - Л., 1967.
- 13.Рудов М. О жанре басни в киргизской литературе. - В кн.: О мастерстве сатиры. Вып. I. - Фр., 1960.
- 14.Фаркаш Х. Животный мир легенд и сказок: (Действительность и вымысел). - Алма-Ата, 1985.

КОНЦЕПТ «ЛЮБОВЬ» В КЫРГЫЗСКИХ ИСТОРИЧЕСКИХ РОМАНАХ КЫРГЫЗ ТАРЫХЫЙ РОМАНДАРЫНДАГЫ “СҮЙҮҮ” КОНЦЕПТИ THE CONCEPT OF “LOVE” IN THE KYRGYZ HISTORICAL NOVELS

Аннотация: В статье рассмотрено индивидуально-авторское понимание концепта «любовь» в двух наиболее популярных кыргызских исторических романах: Т.Касымбекова «Сломанный меч» и К.Осмоналиева «Схватка кочевников».

Любовь как высшая духовная ценность находит отражение во многих жанрах кыргызского фольклора и литературы. Номадическая культура привносит элемент самобытности в понимание сущности любви. В культуре кочевника любовь – это любовь в первую очередь к роду, своей земле. В знатных семьях брак заключался не по любви, а для решения политических задач. Брак свободный, по любви был возможен только в среде простолюдинов.

Анализ романов показал сходства и различия индивидуальной авторской трактовки этой концепции. Т. Касымбеков представил любовь простых людей, в традиционном контексте через судьбу Айзады и Ашима. К. Осмоналиев предлагает вниманию концепт «любви» в среде знати: невозможность свободного выбора в любви, выявление качеств невесты для знатного воина, разрушение брака по любви для создания нового в интересах рода.

Ключевые слова: концепт, любовь, номадическая культура, исторический роман, род, самобытность, традиция, свободный выбор, брак.

Аннотация: Бул макалада кыргыз адабиятындагы Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» жана К. Осмоналиевдин «Көчмөндөр кагылышы» тарыхый романдарында «сүйүү» концептинин автордук-индивидуалдык түшүнүктөрү изилденет.

Кыргыздардын фольклорунда жана адабиятында сезими негизги руханий байлыктарынын бири катары берилген. Номаддар маданиятындагы бул сезимге байланыштуу кээ бир өзгөчөлүгү бар. Биринчи орунда өз уруусуна, бабалардын арбактарына, жерине боло турган. Ага байланыштуу ак сөөктөр арасында үй-бүлөө курганда сүйүү эмес, уруу кызыкчылыгын эске алган. Андыктан романтикалык сүйүү көбүнчө карапайым элдин арасында таралган.

Романдарды изилдөөдө авторлордун «сүйүү» концептинин окшоштуктары жана айырмачылыктары билинди. Т. Касымбеков карапайым элдин өкүлдөрү Айзада жана Ашимдин, Жаркынайдын сезимдерин сүрөттөйт. К. Осмоналиев тескерисинче ак сөөктөр арасында сүйүүгө болгон мамилесин көрсөтөт: эркин тандоо жоктугу, эл башчысы, жоокердин колуктусунун сапаттары ж.б.

Түйүндүү сөздөр: Концепт, сүйүү, номадикалык (көчмөн) маданият, тарыхый роман, уруу, өзгөчөлүк, салт, эркин тандоо, брак.

Abstract: The article considers implementation of the concept «love» in two most popular historical novels - "The Broken Sword" by T. Kasymbekov and "The Fight of Nomads" by K. Osmonaliev.

As a supreme spiritual value love is reflected in several genres of Kyrgyz folklore and literature. Nomadic culture brought in a component of uniqueness in understanding of essence of love. In nomadic culture love is love for one's tribe and soil. In noble families they married not for love but to solve political tasks of the tribe. Only ordinary folk could marry freely and for love.

The analysis of the two novels reveals similarities and differences of individual interpretation of the concept by their authors. T. Kasymbekov presents love of two ordinary people in traditional context through Aizada and Ashim's story.

K. Osmonaliev puts forward the concept of love between noble people which implies impossibility of free choice of love, choosing a fiancée for a warrior, and breaking a love match to make a new one for the interest of the tribe.

Key words: concept, love, nomadic culture, historical novel, clan, uniqueness, tradition, free of choice, marriage.

Одним из новых направлений в исследовании художественного текста в конце XX века становится концептуально-культурологический. В каждой культуре есть ряд основных концептов, через познание которых можно выяснить специфику той или иной культуры в сравнении с другими. «Концептуальная картина мира – сложившаяся давно и сохранившаяся донныне национальная картина мира, дополненная ассимилированными знаниями, отражающая мировоззрение и мировосприятие народа, зафиксированная в языке, ограниченная рамками консервативной национальной культуры народа» [Пименова, 2007, 12]. Жанр исторического романа создает благоприятные условия для исследования самых важных для народа концептов в авторской интерпретации. Наиболее приближенным к пониманию кыргызов по смысловой наполненности представляется определение любви Валерия и Владимир Луковых, которые «определяют «любовь» как форму духовной культуры, представленную в тезаурусе человека как индивидуальное переживание чувства преданности людям, предметам и явлениям окружающего мира, идеям, мечтам, самому себе, когда объект этого чувства становится выше и ценнее личного «Я» и без слияния с избранным объектом, овладения им, единения человек не мыслит своего существования или, по крайней мере, ощущает глубокую неудовлетворенность, свою неполноценность, неполноту индивидуального бытия» [Айдын, 2014, 366]

Мотив любви присутствует в обоих анализируемых романах, что дает возможность сравнить авторские концепции с традиционными концепциями. Исследование концепта любви в кыргызских исторических романах в сопоставительном плане еще не проводилось.

В кыргызской номадической культуре тема любви актуальна. Она присутствовала в героическом эпосе «Манас», (история взаимоотношений Манаса и Каныкей, Сайкал и Манаса, Семетей и Айчурок). В народной поэме «Оджобай и Кишимджан» любовная тема, соотносима с восточными поэмами «Лейли и Меджнун», «Фархад и Ширин», «Тахир и Зухра». Народные песни о любви «Сгораю в огне (любви)», «Даанышман» дают представление кыргызского народа об этом возвышенном чувстве, сравнимое с памятниками ирано-таджикской поэзии. Признанным автором стихов и мелодий на любовную тематику в начале XX века считался Барпы Алыкулов.

Любопытно, что в освещении темы любви можно найти сходства и с западной средневековой литературой. Самобытную трактовку трагической любви Кулмурзы и Аксаткын, разлученных недругами, получила одноименная поэма. В небольшом по содержанию и написанном в жанре кошока (плача) произведении имеется типичный мотив утреннего расставания влюбленных, характерный для средневековой рыцарской поэзии в жанре альба (утренняя песня). Используя прием мистификации (стилизация под старинные

любовные песни), Т. Молдо создает «Плач девушки, отданной замуж за старика», «Плач девушки, отданной замуж за мальчика». Похожая разновидность жанра (песни о неудачном замужестве) была популярна и в рыцарской поэзии. Т.о. концепция любви в целом придерживалась традиций мировой поэзии, однако здесь проявились и самобытные черты.

Кыргызы – представители номадической культуры, со своим особым укладом жизни, мироощущением и мировидением и этот факт придает дополнительные специфические черты концепту «любовь». Концепт «любовь» в культуре древних кыргызов-кочевников в прошлом имел более важную смысловую наполненность. Номад не мыслил себя вне рода, он ее неотъемлемая часть, вся жизнь его была посвящена защите и процветанию рода. «Главный показатель духовно-нравственных ценностей – первенство интересов рода, уважение к старшим по возрасту» [Абдыраманова, 2015, 61]. Это значило, что интересы рода преобладали и в сфере любовных отношений, если любовь не противоречит интересам рода, одобрена старшими, то она возможна. «Внешние угрозы и жизнь в суровых условиях сформировали культ воина-защитника рода и семьи. Основным качеством кочевника являлось чувство единения, образ Манаса в этом плане показателен – он сумел объединить разрозненные племена своего народа, за что его почитают больше всего» [Абдыраманова, 2016, 59]. Брак служил одним из важнейших средств укрепления межродовых отношений и отношений с соседними народами. При выборе невесты для кочевника-воина, а им был практически каждый мужчина рода, важна была физическая сила, выносливость, здоровье девушки.

Одной из особенностей концепта «любовь» заключалась в том, что романтическая любовь молодых людей была возможна чаще среди людей низкого происхождения. Именно они имели возможность устраивать любовные встречи, могли свободно выбирать жениха или невесту. Свидетельствует об этом история из жизни алайской царицы Курманжан датки. «Родилась она в семье простого кыргыза-кочевника из рода монгуш на Алае. На восемнадцатом году ее выдали замуж за человека, которого она впервые увидела в день свадьбы. Он ей не понравился, и она, вопреки традициям и религиозным канонам, осталась жить в юрте отца. В 1832 году энергичный феодал Алымбек, получивший от кокандского хана титул датки и управление всеми кыргызами Алая, освободил Курманжан от «брачного контракта» и женился на ней» [Плоских, 2004, 196-198]. В истории кыргызов есть и другие подобные примеры.

В среде знати (предводителей родов, аристократов), регулировавших межродовые и внешние (с другими народами) взаимоотношения, брак был средством скрепления союзов между родами, соблюдения интересов рода, элементом политики, поэтому добрая любовь в среде родовой знати – явление крайне редкое. На первом месте было чувство долга и

обязанность молодых повиноваться воле родителей в интересах рода. В условиях бесконечных междоусобных войн, временных союзов и договоров родственные связи играли огромную роль. Таким образом, брачные узы в среде знати держались не на любви, а на чувстве долга, обязательстве перед родом, предками. Любовь в данном случае возможна только в браке, между мужем и женой. У кыргызов практиковались договоренности о браке, которые могли заключаться даже в бытность ребенка еще в утробе матери (Бел куда) или сразу после рождения (Вешик куда). Чаще всего жених и невеста даже не видели друг друга до свадьбы, иногда невеста узнавала о свадьбе накануне.

В кыргызских исторических романах многие традиционные содержательные признаки концепта любовь получают индивидуально-авторскую трактовку. Для анализа концепта мы обратились к романам Т. Касымбекова «Сломанный меч» (1971) и К. Осмоналиева «Схватка кочевников» (1982), повествующих о жизни кыргызов второй половины XIX – начала XX века, северных и южных регионов Кыргызстана соответственно.

Любовная история Айзады и Эшима в «Сломанном мече» составляет одну из ярких сюжетных линий. Знакомство Айзады с мужем (погиб в сражении), произошло во время кочевки и свидетельствовало о взаимном свободном выборе влюбленных: «Спрятавшись за спину подруг, Айзада долго и пристально смотрела на лицо Темира, на этом лице видела она душевную теплоту, в глазах – свет любви. Темир поймал ее взгляд, и на этот раз девушка не опустила ресницы» [Касымбеков, 1987, 158-159]. После смерти мужа Айзада носила траур три года и по обычаю должна была стать женой младшего брата, которому было всего 12 лет. Решительность героини, здравомыслие родных и аксакалов рода помогли избежать неравного брака. Сила воли и смелость Айзады помогают найти новую любовь – Эшима, уйти с любимым от людских толков далеко от родных мест, родить сына, а затем пережить и гибель любимого. И во втором случае выбор был свободным и обоюдным. С позиции Эшима этот уход означал отказ от рода, потерю идентичности. Т. Касымбеков решил эту проблему своеобразно. В культуре кыргызов практиковалось усыновление даже взрослых людей, в силу разных обстоятельств оторванных от своего рода. Приютившие беглецов бездетные хозяева усыновили Эшима с соблюдением всех обычаев, Эшим стал знаменитым воином-защитником нового рода.

Следуя излюбленному приему контраста, автор показывает судьбу Жаркинай, дочери Сарыбая, которая была отправлена в гарем к хану в угоду политических интересов Абиля-бия. Только благодаря своему уму и проницательности Жаркиной не сгинула в неизвестность, завоевала во дворце авторитет и стала любимой женой, советницей Шералы хана. Узнав о приказе мужа убить Нусуп бия она говорит: «- Помилуй боже, что несет этот полоумный! Он виноват только в том, что привел тебя, который пас кобыл в Таласе, сюда во дворец! Горе мне, горе!.. Да если нынче отрубят голову Юсупу, завтра твоя слетит с плеч! Ты человек только при нем, при нем, убогая твоя душа!» [Касымбеков, 1987, 100]. И она была права! После смерти Шералы, зная дворцовые нравы, она покинула дворец, не претендуя на правление, и тем самым спасла малолетнего сына.

В романе К. Осмоналиева «Схватка кочевников» концепт «любовь» тесно связан с концептом род. Только складывающиеся сильные романтические отношения Оенбека и Укен, в которых не было еще классического объяснения в любви, но уже были честные намерения Оенбека жениться, завершаются ничем. Через посредничество Качыке, Укен отдадут замуж за только что избранного предводителя родов Казата. Этот брак решал две задачи, с одной стороны это подарок Качыке предводителю, плата за когда-то нанесенное оскорбление. С другой стороны род Укен укрепился и расширил связи благодаря этому браку. При решении судьбы любимой внучки мудрый Дааныш даже не думает предварительно узнать ее мнение. Мать утешает ее словами: «- Все мы шли замуж страдая. Шли со слезами» [Осмоналиев, 1982, 72] (перевод мой – А.А.). Это подтверждает мысль о невозможности свободного выбора в браке в кругах знати. Согласно принципу историзма писатель показал положение вещей таким, каким оно было в то время, браки заключались старшими родственниками без согласия молодых с учетом интересов рода. Тем не менее, автор сумел передать свое сочувствие и сопереживание героине в авторском отступлении. «О, ясное небо! Дремлющее облако! Вы всегда в вышине и видите всё, что происходит внизу. Скажите: Был ли в этом мире тот, кто добился взаимности от любимого?... Кто был влюблен и воссоединился с любимым, успокаивался и заживала рана... Для тех, что не смог соединиться, страдал, создавали истории, сочиняли печальные песни, передавали заманчивые слухи от поколения к поколению. Ими жили, отвлекались, продолжали жить, осознавали цену любви. » [Осмоналиев, 1982, 72].

Для Оенбека весть о том, что Укен стала женой Казата, завершилась вспышкой гнева, он был готов сразиться с соперником. Хотя примирение предводителя рода Казата (он не знал о взаимных симпатиях Оенбека и Укен), и военачальника объединенных родов Оенкбека совершилось, этот случай стал началом их разобщения, а затем и полного разрыва, который повлиял на судьбу героев. Как ни была сильна любовь Укен, после замужества она всегда оставалась верна мужу, соблюдая интересы его рода.

На примере двух свадеб показано, что жених и невеста не видели друг друга. Посмотреть и оценить внешность невесты могли, подкупив охранявших невесту женщин, ближайший друг или служащий жениха. Например, оценивал Укен для Казата его служащий Каптал.

Полигамная организация семьи была характерна для знатных семей, что означало, что состоятельный человек мог позволить себе несколько жен. В отличие от других народов с полигамным устройством семьи, например, китайской, где все женщины жили в одном доме, а старшая жена руководила всеми женами, кыргызы через короткое время выделяли новой жене отдельную юрту, землю, скот. Пословица гласит: «В одном котле две головы (барана) не сварить». Таким образом, каждая жена сама управляла своим хозяйством. На примере Укен, ставшей третьей женой Казата или младшей жены Олойкана Бубай, писатель показывает примеры такого управления. При отсутствии четкого графика посещения жен, как, например, у китайцев, женщина должна была доказывать, что именно она достойна внимания. Трехгодичное

отсутствие Олойкана в доме младшей жены Бубай объяснялось тем, что при приеме гостей нарушена была технология приготовления пищи. «Тогда он сидел с четырьмя гостями. Младшая жена, как и сейчас, протянула горячий бульон. Муж взял чашу в руки, попробовал, понюхал и отдал назад. Пусть поставят новый казан! (приготовят новый бульон)!» (перевод мой – А.Ш.) [Осмоналиев, 1982, 287].

В выборе невесты для предводителя рода и богатыря-воина была существенная разница. При поиске невесты для Казата (главы рода) Качыке следовал следующим правилам: «девушка должна быть проворной (руки и ноги быстрые), изысканной (лицо тонкое) с красивыми глазами, сильной и подвижной. Вместе с девушкой искал землю (из хорошего рода)» (перевод мой – А.А.) [Осмоналиев, 1982, 68]. При выборе жены для воина важно было, чтобы она тоже была из рода воина, должна быть физически сильной, выносливой, чтобы родить и воспитать достойного воина. Основой патриархальной номадической семьи являлся культ мужских предков, одной из главных задач семьи, рода становилась забота о мужском потомстве. Суть истории выбора невесты для знаменитого воина Откура знатоком и провидцем Санчы-Сынчы заключалась в том, какими качествами должна обладать жена воина. Из множества красивых девушек и молодух, знаток выбирает высокую, полногрудую вдову Таанаке. «Прямой нос покрыт рябинами, ей около 25 лет... Громко говорит, жеребенка как ягненка поднимает и привязывает, у нее мужской характер. За это прозвали ее «Таанаке трешётка» [Осмоналиев, 1982, 14]. У таких женщин рождаются управители народа, силачи, известный баатыр Сейит, побивший джунгар, родился от нее.

Есть в романе пример страстной любви сына Качыке к замужней женщине, близкий европейскому пониманию концепта любви. Страсть молодого человека настолько велика, что он готов был даже жениться на ней, сообщил об этом матери. Этот случай воспринимается скорее как исключение из правил, отец сразу отправился сватать сына к родственнице Казата. Этот брак с одной стороны положил конец незаконной связи и примирил Казата и Качыке, предводителей двух родов. Пример расторжения вполне счастливого брака ради интересов рода завершает роман, красота молодой женщины стала причиной разлуки с любимым мужем и повторного брака с престарелым казахским главой рода. Она была обещана в жены за помощь роду сарбагышей в междоусобной войне с бугинцами.

Поставив цель проследить особенности отражения концепта «любовь» в номадической культуре на примере двух кыргызских исторических романов, приходим к следующим результатам:

- на примере двух романов выявлено индивидуально-авторское понимание концепта «любовь» на основе национального понимания любви. Т. Касымбеков представил понимание любви в среде простолюдинов. Т. Сыдыкбеков – в среде аристократов, предводителей родов. Авторские концепты имеют сходства и различия и в совокупности дают картину понимания концепта от середины XIX века до начала XX века;

- в первую очередь концепт «любовь» в понимании номадов - это любовь и почитание духов предков, защита интересов рода. В аристократических кругах романтическая любовь – явление крайне редкое, т.к.

браки здесь заключаются исходя из интересов рода, как утверждение новых родственных связей, выгодных обеим сторонам, как разрешение политических вопросов. Договоры о браке заключались в зависимости от ситуации, положения рода, победы или поражения. С другой стороны браки могли заключаться, когда ребенок еще был в колыбели (бешик куда) и даже когда еще находился в утробе матери (бел куда);

- в романе Т. Касымбекова «Сломанный меч» любовь Айзады и Эшима представлена как классическая романтическая любовь (свободный выбор, противостояние предрассудкам, тайные встречи, побег). Романтическая любовь чаще была возможна в простонародной среде. О возможности таких отношений свидетельствовала народная любовная поэзия, авторские поэмы на тему любви, наконец, исторические факты;

- в романе К. Осмоналиева «Схватка кочевников» любовь Оенбека и Укен показана в период становления, в дальнейшем она лишь согревает их сердца. После замужества и рождения детей Укен остается верной мужу, верной интересам его рода. Ее муж Казат полностью доверяет ей, потому позволяет Оенбеку бывать в доме у Укен, тем более, что они – родственники по матери. Это являлось своеобразным проявлением любви;

- в выборе жены для кочевника важным было не столько красота, сколько ее здоровье, выносливость, физическая сила. Она должна была стать мужу напарником в преодолении трудностей кочевой жизни, советником в решении повседневных проблем (Укен, Таанаке), в том числе военных (образы женщин-воительниц Сайкал, Джаныл мырза в фольклоре).

Концепт «любовь» в анализируемых исторических романах представлен разносторонне. В качестве личностного чувства (любовь к роду, земле, родине, духам предков), а также межличностного чувства (любовь к мужу/жене, к любимому человеку, к старшим, родным и близким, детям, кочевью, фольклору). Показаны: любовь в среде аристократов или простолюдинов, брак по свободному выбору или брак в интересах рода, романтическая любовь и любовь между мужем и женой, а также необходимые качества невесты при выборе для предводителя рода и знатного воина. Знакомство с текстами романа выявило индивидуально-авторское понимание концепта любви.

Литература

1. Абдыраманова А.Ш. Об особенностях культуры номадов в романе Т. Сыдыкбекова «Көк асаба» // Абдырахманов Т.А. (ред.): сб. статей – Б.: Вестник КГУ им. Арабаева, № 2, 2015. 165 с.
2. Абдыраманова А.Ш. Образ коня в номадической культуре и кыргызской литературе: // Актуальные процессы формирования науки в новых условиях: Шайбаков Р.Н. (ред.) сб. статей. – М.: РИО ЕФИР, 2016. - 156 с.
3. Касымбеков Т. К. Сломанный меч. Ф.: Мектеп, 1987. 448 с.
4. Айдын А. А. Концепт «любовь» и его словесное воплощение в индивидуальных стилях И.А. Бунина и Я. К. Баяты. Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Симферополь: Том 27 (66). № 3. 2014 г. С. 366–376
5. Осмоналиев К. Схватка кочевников. (Көчмөндөр кагылышы). Ф.: Кыргызстан, 1982. – 328 б.
6. Пименова М.В. Концепт сердце: Образ. Понятие. Символ. Кемерово: КемГУ, 2007. 500 с.
7. Плоских В. М. Наш Кыргызстан: (с древности до конца XIX века). Б.: Илим, 2004. 224 с.

ОТРАЖЕНИЕ ВОСХОЖДЕНИЯ ДУХА
И ЭМАНАЦИИ СВЕТА В МЕСНЕВИ «**ی‌داو تفه**»
(СЕМЬ ДОЛИН) МИР САЙИДА
АЛИ ХАМАДАНИ»

REFLECTION OF ASCENSION IN SPIRIT
AND LIGHT EMANATION IN MESNEV "**ی‌داو تفه**"
(SEVEN VALLEYS) SAYID ALI HAMADANI'S
WORLD"

Аннотация: В статье рассматривается описание Мир Сайида Али Хамадани семиричных духовных путешествий 'арифов (странствующих). Отмечается, что в месневи «**ی‌داو تفه**» (Семь долин) излагается приключения духа и его путешествия по миру людей, а затем его вознесение в царствие небесное-аннигиляция вечности в формате ирфанической поэзии.

Ключевые слова: Мир Сайид Али Хамадани, странствующий, долина, искания, любовь, просветления, независимость, единения.

The article describes the description of Mir Sayyid Ali Hamadani as the sevenfold spiritual journey of the 'arifs (wandering). It is noted that in the Mesnawi "**ی‌داو تفه**" (Seven valleys), the adventures of the spirit and his travels through the world of people are described, and then his ascension to the heavenly kingdom-the annihilation of eternity in the format of irphonic poetry.

Keywords: Mir Sayyid Ali Hamadani, wandering, valley, seeking, love, enlightenment, independence, unity.

В месневи «**ی‌داو تفه**» («Семь долин») получили дальнейшее совершенствование мысли Мир Сайида Али Хамадани относительно ирфанической поэзии. Следует заметить, что в процессе описания путешествий соликов (странствующих) Мир Сайид Али Хамадани одновременно высказывает свои мысли и об ирфанической поэзии:

دوب ن اطلس ناهج قلخ مم رب دوب نافر ع ملع تسم مک ره

(Тот, кто опьянён миром ирфана,

Будет править всеми народами на свете) (5. № 9012. Л. 372⁶).

В «Семи долинах» («**ی‌داو تفه**») солик (странствующий), чтобы достигнуть порог Творца, должен преодолеть семь долин:

تسا هر رد ی‌داو تفه ار ناکلاس،

راک زاغ ببلط ی‌داو تسه

تفرعم تسا نأ ی‌داو موس سپ

کاپ دی‌حوت بداو مچ‌نپ تسه

انف و تسا رقف ی‌داو نیم‌تفه

(У путешественников семь долин на пути,

Когда пройдёт семь долин, предстаёт дворец.

В начале дела предстоит долина искания,

После чего расположена бескрайняя долина любви.

Затем третья долина – просветления.

Затем идет четвёртая долина, её атрибут: – независимость,

Пятой идет долина священного единения,

А шестой – долина смятений страшных.

Седьмой же – долина нищеты и аннигиляции,

После которой тебе некуда идти). (6. № 9012. Л. 173).

تسا مگرد، ی‌داو تفه زا تش‌دگ نوچ

ران‌کیب سپ نیز تسا قشع ی‌داو

تفص ان‌غ‌تسا ی‌داو چراچ تسه

کان‌م‌یب، تریح ی‌داو مشش سپ

ارت دوبن شور ی‌یوس نأ زا دعب

Таким образом, ««ىداو تفه»» («Семь долин») Мир Сайида Али Хамадани предстаёт как целый процесс духовного путешествия человека, вставшего на путь самосовершенствования к Богу, первым этапом которого является долина ««بلط»» - искания. Вторая долина называется ««قشع»» - «любовь». Эту «تاماقم» (стоянку) «تقىرط» (духовного усовершенствования) можно воспринять как совершенная личность, прошедшая стадию развития. В этой долине солик (странствующий) отчуждается от собственного «я», от времени и пространства и становится частью возлюбленной.

Долина «любови» - «قشع» является истинным миром и обиталищем души, у души же есть душа. Любовь – ««قشع»» – это долина, где солик (странствующий) испивает вино извечной любви. Долина любви («قشع») – это арена беспримерной мощи и бесконечная повесть излечения болей. Долина любви («قشع») сложнее первой долины, ибо здесь солик (странствующий) живет не только для себя, но и для возлюбленной. Вдобавок к этому, солик (странствующий) должен на пути к возлюбленной перенести все тяготы и лишения, которым он подвергается. Любовь («قشع») в ирфани, как известно, предстает контрагентом разума, поэту на пути многосложной любви от разума проку мало. Часть из соликов (странствующих) не в силах терпеть все лишения, которым они подвергаются, и сходят на полпути, но истинные влюблённые солики (странствующие) вступают на путь познания или ирфанического просветления. Эта третья долина, которая:

دىدې دى قشع ىداو زا دعب،	دىسر اج ناک، ىسک دش شتآ قرغ
دوب شتآ نوچ هک دشاب نأ قشع	...دوب شکرس و مدن زوس، ورمزگ
ندن دما دار نیا زابن اج ناقشع	ندن دما هوتوک تسد ملع ود زو
دن تشادرب نایم زا ناج تمحز	دن تشادرب ناهج زالک مبلد

(После долины любви явится,
Окунется в пламя тот, который добрался туда.
Влюбленный тот, кто подобен огню,
Быстрый, зажигающий и непокорный.
Влюблённые самоотверженно вступили на этот путь,
И из двух миров с пустыми руками явились.
Препятствия души убрали с пути,
Совершенно отреклись от мира) (6. № 9012. Л. 112 а).

Третья долина является этапом освоения сущности «تفرعم» («просветление») и познания Бога. «تفرعم» (просветление) – это жизнь сердца с Богом. Ценность каждого разумного существа заключена в «تفرعم» (просветлении) и человек вне познания Творца не имеет возрождения.

Долина ««تفرعم»» (просветления) ««ىداو تفه»» («Семь долин») – это место пребывания людей знания. Наивысшее положение занимают те солики (странствующие), которые посредством свечения огня созерцают сильный огонь. Эти люди являются людьми убеждения и постоянно говорят об истинности реального существования духовного мира:

همه ناشیپ ات، دن تفرع ناقشع	همه نأ دن تفرع نسیم تفرعم رد
درم نادرم ناک، شاب نز ورب وت	درک تسى ىبابىم هچ نأ دن درک شون
دىدې شقشع رد قوذ دش ارک ره	...دىلک ار ملع ود ره دبای دوز

(Влюблённые ушли, пока передовые все
Пока не легли в любви пьяные все.
Ты иди, будь женщиной, ибо те мужественные мужи
Испили то, что предстояло испить.

Тот, в ком вспыхнул восторг его любви,
Быстро найдёт ключ к обоим мирам) (6. № 9012. Л. 114 б).

Четвертая долина ««ان غتس»», или независимости, – это долина отрешения от мирских привязанностей, страстей. Здесь человек отрешается от внешних признаков мирских достояний и привязанности к ним. На этом отрезке своего пути солики (странствующие) освобождаются от нужды в мирских богатствах.

После преодоления этих трудностей проходимой теснины, солики (странствующие) вступают на путь в пятую долину - ««دى حوت»» - единения с Богом.

سب و تسا دى حوت ىداو نیا زا دعب	سب و تسا دى رفعت و دى رجت دى زنم
مامت کى ردنا کى نب ىسب نوچ	مامت دشاب کى ردنا ىکى نأ
ىکدن ارگ ددع نب ىسب رگ	ىکى رد مر نیا رد دشاب ىکى نأ
دهه نیا اددع زا تسا نورب نوچ	...دبا زو نک رظن عطق لزا زا

(После этого следует долина таухида и всё,
Остановка аскетизма, уединения и всё.

Ты увидишь множество одиноких в единстве
И тот одинокий в единстве будет совершенным.
Если увидишь множества чисел иль немного,
То будет единым в этом пути в одном.

Коль скоро не в числах этот единственный,
Закрой глаза на извечность и на вечность) (6. № 9012. Л. 113 а).

Таким образом, долина «دى حوت» (единения с Богом), независимо от чисел и множественности, есть пространство единения. Первым условием пребывания здесь является вера в Бога и убежденность в существовании Бога. После того, как ««تفرعم»» (просветление) в солик (странствующий) становится совершенным, он убеждается, что в нём нет иной благодати кроме Бога и эта благодать существует не ради индивида. Солик (странствующий) отворачивается от множества и все сущее видит единым.

Далее, следует шестая долина – долина «смятения» (تریج), которая приносит боль и сожаление:

بندی تریج و درد می یاد راک
بندی تریج و درد می یاد راک
بندی تریج و درد می یاد راک
بندی تریج و درد می یاد راک

(После этого предстаёт долина смятения,
Принесет она тебе постоянную боль и сожаление.

Каждый миг тебя подстерегает ножница,
Каждый миг боль и сожаление ожидает.
Будут вздохи, будет боль, будет горение,
День будет ночью, ни ночи, ни дня тоже) (6. № 9012. Л. 174 а).

Седьмая долина «انف و رفیق» - нищеты и аннигиляции:

انقب کنی ان ف ز تشنگی ان ف نوچ
انقب کنی ان ف ز تشنگی ان ف نوچ
انقب کنی ان ف ز تشنگی ان ف نوچ
انقب کنی ان ف ز تشنگی ان ف نوچ

Тот, кто ушёл из бытия, итак, в небытие,
Когда исчез в небытие, приобрел теперь вечную жизнь.

Если ты желаешь попасть сюда,
На этой стоянке подвергнуться аннигиляции,
В начале уйди из самого себя.

Затем субстанцию из породы человека выведи вперед,

Надень одежды небытия ты
И полную чашу небытия испей ты) (6. № 9012. Л. 174 а).

На стоянке (аннигиляции (انف) солика (странствующего) ожидает исчезновение и неведение от множества. Когда солик (странствующий) после аннигиляции (انف) приобретает вечность, те солики (странствующие), которые до конца не прошли «قحل ان» и не находятся в состоянии собеседования с покорностью, остаются те солики (странствующие), которые имеют погрешности при «странствии» и на той же стоянке (انف) задержались в том же состоянии аннигиляции (انف) и исчезновения и не достигли состояния исчезновения и последующего достижения вечности:

دن امن تچ پی یامرد تشنگی هی اس
دن امن تچ پی یامرد تشنگی هی اس
دن امن تچ پی یامرد تشنگی هی اس
دن امن تچ پی یامرد تشنگی هی اس

(Исчез, пропал, ничего от тебя не осталось

Превратился в тень, частица

Капель ты была, пропала в море тайн,

А теперь ты ту каплю не находишь вновь) (7, 214).

Отличие аннигиляции (انف) седьмой долины «یداو تفع» («Семи долин») Мир Сайида Али Хамадани заключается в том, что солик (странствующий) в ней исчезает. Говоря иначе, аннигиляция (انف) солика (странствующего) в божественном свете происходит по причине его человечности ради рабства божьего. Аннигиляция (انف) солик (странствующий) – это аннигиляция (انف) личности и натуры и осажение чувств. Аннигиляция (انف) – это конец тайны Бога. Тайна божества ведет солик (странствующий) к абсолютному и физическому жизненному пути его. Только тогда он узнает, что вселенная развивается лишь ради рабства божьего.

Литература

1. Абдукарим Суруш. Удрученный способ объяснения религиозных норм. – Тегеран, 1377 ш. – 364 с. (на перс.яз.)
2. Али Шариати. Таухид и неверие. – Тегеран, 1358 ш. – 247 с. (на перс.яз.)
3. Кодиров, К. Ирфаническое поэзия Мир Сайида Али Хамадани. – Душанбе: Ирфон. 2016. – 262 с.
4. Майдончи Азизулло. Мир Сайид Али Хамадани. Тайны точки или ирфаническое единство. – Тегеран, 1392 ш. – 234 с. (на перс.яз.)
5. Мавлана Нуриддин Джафар Бадахши. Достойное обобщение // Рукопись Института востоковедения Академия наук Республики Узбекистан имени Абурайхана Беруни. № 2313.
6. Мир Сайид Али Хамадани. Семь долин // Рукопись Института востоковедения Академия наук Республики Узбекистан имени Абурайхана Беруни. № 9012.
7. Мир Сайид Али Хамадани. «Ганъи ирфон». («Сокровища ирфана») (составители, комментарии и толкования слова-ря М. Султонзаде, Х. Асозаде., К. Турдиева). Т. I. – Душанбе: Адиб, 2015. – 369 с. (на тадж.яз.)
8. Николсон, Р. Исламский суфизм и связь человека и Бога (человеческие мысли в суфизме) (Перевод Мухаммада Риза Шафеви). – Тегеран, 1358 ш. – 296 с. (на перс.яз.)
9. Рахим Нажадсалим. «Единство сущего» в исламском ирфани. – Тегеран, 1371 ш. – 312 с. (на перс.яз.)
10. Саид Аббас Хусайн Коиммакоми. Коммертари к путешествию любви. – Тегеран, 1371 ш. – 263 с. (на перс.яз.)

ОПЫТ СОПОСТАВЛЕНИЯ ИЗРЕЧЕНИЙ
ИЗ ТРАКТАТА «ДАОДЭЦЗИН» ЛАОЦЫ И
КЫРГЫЗСКОГО ФОЛЬКЛОРАЛАОЦЫНЫН «ДАОДЭЦЗИН» ТРАКТАТЫДАГЫ
ОЙЛОРУ МЕНЕН КЫРГЫЗ ФОЛЬКЛОРУН
САЛЫШТЫРУУ ТАЖРЫЙБАСЫEXPERIENCE OF DICTUM'S COMPRASION
FROM THE TREATISE "DAODECZIN" OF LAOZI AND THE
KYRGYZ FOLKLORE

Аннотация: Бул макалада автор Лаоцзынын «Даодэцзин» трактатындагы ойлору менен кыргыз фольклорун салыштыруу мисалдары аркылуу көчмөн элдер менен кытайлардын ортосундагы дүйнөтаанымындагы айрым жалпылыктарын көрсөтүүгө аракет кылат.

Түйүндүү сөздөр: Дүйнөтааным, аккан суу, дүйнө, маданият, дао, дэ, фольклор, көчмөн эл, кытайлар.

Аннотация: В данной статье автор пытается выявить некоторые общности в мировоззрении между кочевыми народами и китайцами на примере сопоставлений изречений из трактата Лаоцзы «Даодэцзин» и кыргызского фольклора.

Ключевые слова: Мировоззрение, текущая вода, мироздание, культура, дао, дэ, фольклор, кочевой народ, китайцы.

Author trying to identify some Communities in this article about World outlook between nomadic folk and chineses in the experience from Laozis treatise "Daodejing".

Key words: World outlook, flowing water, the universe, culture, Dao, De, Folklore, Nomadic folk, Chinese

Всем известно, что в истории ни один народ не развивался обособленно от других, он имел и прямые, и косвенные связи с близлежащими народами и государствами. Если взглянуть на историю кочевых народов, то можно обнаружить, что наши предки с древних времен до наших дней имели и имеют тесные контакты со своим могучим соседом – китайским народом.

Проведем некоторые параллели между «Даодэцзин» Лаоцзы и произведениями кыргызских акынов лирико-философского характера, как «Аккан суу» и «Дүнүйө». Выявим общности не только мировоззренческого характера, но и в строе и стиле повествований.

В 8-главе «Даодэцзин», чтобы раскрыть образ дао, Лаоцзы обращается к теме воды. «Высшая добродетель подобна воде. Вода приносит пользу всем существам и не борется (с ними). Она находится там, где люди не желали бы быть. Поэтому она похожа на дао.

Человек, обладающий высшей добродетелью, так же, как и вода, должен селиться ближе к земле; его сердце должно следовать внутренним побуждениям; в отношениях с людьми он должен быть дружелюб-

ным; в словах должен быть искренним; в управлении страной должен быть последовательным; в делах должен исходить из возможностей; в действиях должен учитывать время. Поскольку он так же, как и вода, не борется с вещами, он не совершает ошибок».[1 с.117с.].

Из этого примера становится ясно, почему даосские мудрецы постоянно обращались к теме воды. Вода не только чиста и полезна всему сущему, что и так ясно, суть заключается в философском понимании сущности воды.

Вода, принося пользу всем существам, не борется с ними. Она находится даже там, где люди не желали бы быть. Она не выбирает плохого или хорошего, не делит существа на добрых и злых. Поэтому она похожа на дао. И человек, который стремится к добродетели, должен учиться у воды. Вода есть наивысший образец дао. И если обратимся к образу воды в стихотворении «Аккан Суу», то и в нем чудесным образом присутствует этот же мотив, дух, дух не сопротивления, но согласия и гармонии, идея абсолютного самопожертвования.

Арам, адал дебеген,
Асылдансың аккан суу.
Өз башыңан күнөөңү,
Арылтансың аккан суу.
Кимге болсо макул деп,
Баш ургансың аккан суу.
Бирдей болдуң барыга
...Камчыланбай тез кеткен,
Мудаасына бат жеткен,
Жийиркенбей ичине,
Кыр каяктуу курт күткөн
Арам менен адалды
Ылгабайсың аккан суу.
Бир адамды жамандап,
Булгабайсың аккан суу.
Бара турган жерине,
Кире турган көрүнө
Күлүп келген аккан суу...
Өз тулкусун жоготпой,
Бир тамчысын коротпой,
Кармап келген аккан суу.
...Курмандыкка денесин
Арнап келген аккан суу. [2с. 26 б.]

Источник всякого движения сокрыт в нем самом. «Превращение в противоположное есть действие дао» - говорил Лаоцзы, т.е. источник движения дао тоже сокрыт в нем самом. Эта же идея пронизывает весь дух стихотворения «Аккан Суу». Например, у Тоголок Молдо находим следующие строки:

Муздактан музду эритип,
Сайдан чыгат Аккан Суу.
Адам айран калгандай
Жайдан чыгат Аккан Суу
Өзүндө кубат болбосо
Кайдан чыгат Аккан Суу. [3 с. 66 б.]

Как видно из стихотворения, источник движения находится в нем самом, т.е. в природе воды.

В философском трактате «Хуайнаньцзы» (180-122 гг. до н.э.) говорится: «В Поднебесной нет ничего мягче и податливее воды, но она велика беспредельно, глубока безмерно, простирается в длину бескрайне, волны ее безбрежны. Вдохнет, выдохнет, сожмется, разольется. Проникает в неизмеримое. Высоко в небе образует дождь и росу, внизу на земле все питает и увлажняет. Тьма вещей без нее не родится, сотни дел без нее не вершатся. Она обнимает все множество живого, но не знает ни любви, ни ненависти. Напитывает влагой все до мельчайших существ и не требует благодарности. Обогащает Поднебесную и не истощается, благодетельствует простой народ и не несет урона. Течет неудержимо, не зная предела. Малая, а не зажмешь в ладони, бей – не поранишь, коли – не проколешь, руби – не разрубишь, жги – не горит. То течет, свободная, то бурлит, взбудораженная. Точит металлы и камни, наполняет собой всю Поднебесную. Разливается в краю где нет форм, парит выше туманов, бежит, извиваясь, в долинах и руслах, бушует в бескрайних просторах. Имеет ли излишек или недостаток – небо и земля берут или отдают. Ее получает тьма вещей, и нет здесь ни первых, ни последних. Поэтому нет ни

личного, ни общего. Широко простертая, кипучая, объединяется с небом и землей в великое единство. Нет для нее ни правой стороны, ни левой, свободна в изгибах и переплетениях. С тьмой вещей начинается и кончается.» [4 с. 43 с.]

...Алты катар асманды,
Жарып чыккан аккан суу.
Адам менен обону,
Багып чыккан аккан суу.
...Зоодон сынбай бир жери,
Кулап түшкөн аккан суу.
Аяк башы үзүлбөй,
Улап чыккан аккан суу.
Жайык жерге барганда,
Жаркыраган аккан суу.
Эңкейишке киргенде,
Аркыраган аккан суу.
...Жайы кышы барабар,
Саан алган аккан суу.
Асмандан булут кубулуп,
Жаан алган аккан суу. [5 с. 21-23 с.]

Данный пример очень близок и по духу, и по форме к вышеприведенному отрывку из «Хуайнаньцзы».

Уяснив суть воды, кыргызские акыны пошли еще дальше. «Текущее мироздание» - вот еще одна из важных тем кыргызских акынов. Наблюдая за окружающей средой, миром, они поняли, что течет не только вода, но и все мироздание. В качестве примера опять обратимся к Жеңижоку:

Байыстабай бир азга
Өткөнүн көрчү дүйнөнүн,
Артынан жоо куугансып
Көчкөнүн көрчү дүйнөнүн.
Кирген суудай шаркырап
Акканын көрчү дүйнөнүн,
Көзүнө жылуу көрүнүп
Жакканын көрчү дүйнөнүн.
Түгөнбөгөн мезгилден
Ашканын көрчү дүйнөнүн,
Күн менен түндү камчылап
Өтүп жаткан дүнүйө.
Журттан журтка ташынып
Көчүп жаткан дүнүйө.
Бири күйсө бирөөбү,
Өтүп жаткан дүнүйө.
Кыдырсын деп ааламды
Шамал кылган дүнүйө.
Оргон буудай өзөгүн
Саман кылган дүнүйө.
Түрдөн түргө өткөрүп
Амал кылган дүнүйө. [6 с. 155-156 б.]

Как видно из данного примера, в этой жизни все подвергнуто изменениям. Мир движется. Течет мироздание, и оно-движение бесконечно. Все это мы обобщенно называем «мир», «мироздание», но в таком понимании он абстрактен, т.е. конкретного мира не существует, а существует «тьма вещей» или отдельные предметы; камень, облако, человек, животное и т.д. Ни одно из них отдельно взятое не может называться

миром. Все они являются частицами «мира», т.е. отдельным и конкретным проявлением той или иной стороны целого мироздания. Только в совокупности мы называем их миром. И этот мир всегда находится в движении, существует, может существовать только в процессе бесконечных превращений и изменений. Одним словом течет...течет, непрерывно и бесконечно само мироздание. Этот же мотив, эта же идея лежит и в основе философии даосизма: «Содержание великого дэ подчиняется только дао. Дао бестелесно. Дао туманно и неопределенно. Однако в его туманности и неопределенности скрыты вещи. Оно глубоко и темно. Однако в его глубине и темноте скрыты тончайшие частицы. Эти тончайшие частицы обладают высшей действительностью и достоверностью».[7с.121с.].

Из вышеприведенного примера станет ясно, что дао – это целое, великое, а дэ – множество его проявлений в вещах. Суть дао проявляется через дэ. Если обратимся к миропознанию кыргызов, то встречается понятие Дүрдүйнө, Түрдүйнө. Дүйнө (мироздание) тоже едино, как дао, а формы проявления (түр) его бесконечны, как дэ. Значит, мы можем предполагать, что в смысловом отношении Дүйнө совпадает с понятием дао, а түр – с понятием дэ. Дүйнөтүр-Даодэ, или Дүрдүйнө- Даодэ. Только при таком сопоставлении смысл первого освещает суть второго, одно дополняет другое. Китайский текст передает суть мироздания философским языком, а кыргызский фольклор эту же идею выражает поэтически, передает посредством богатых образов, удивительных сравнений и через тонкие метафоры.

Некоторые общности у них имеются не только в мировоззрении, но и в структуре языка и в его синтаксическом строе. Это выглядит особенно заметным, когда начинаешь сравнивать текст «Даодэцзин» с его переводами на русский и кыргызский языки. Попробуем сделать это. По китайски это звучит так:

Цзян юй хань чжи, бигу чжан чжи
Цзян юй жо чжи, бигу цян чжи
Цзян юй фэй чжи, бигу син чжи
Цзян юй цюй чжи, бигу юй чжи... [8 с.70 с.].

Вот как выглядит русский перевод:

«Чтобы нечто сжать, необходимо прежде
расширить его.
Чтобы нечто ослабить, нужно прежде укрепить его.
Чтобы нечто уничтожить, необходимо прежде
дать ему расцвести.
Чтобы нечто у кого-то отнять, нужно прежде
дать ему...» [9 с. 125 с.].

Если исходить из русского текста данной главы, то на кыргызский язык он примерно переводится так :
«Бир нерсени кысаардан мурда, аны кеңейтиш керек.
Бир нерсени бошотоордон мурда аны бекемдөө керек.

Бир нерсени жок кылаардан мурда аны гүлдөтүү керек»,...и т.д.

При таком переводе, во-первых, прелесть оригинала уничтожается; во-вторых, краткая ритмичная и поэтичная форма его превращается в длинную, нудную прозу. Но если обратимся к примерам кыргызского фольклора, то увидим следующую поэтическую форму. Например:

Бар болбой малың чачылбайт
Жок болбой жолуң ачылбайт.
Башыңа мүшкүл иш түшпөй
Малың арзан сатылбайт. [10 с.129 б.].

Аскасы болбой тоо болбойт,
Шагылы болбой зоо болбойт.
Беш жолу кайра туулса да
Бейили таар адам оңолбойт. [11 с.263 б.].

Исходя из подобных примеров, вышеприведенную главу «Даодэцзин» можно перевести так:

Куушурбай туруп жазылбайт,
Жазылбай туруп эшилбейт.
Гүлдөбөй туруп соолубайт,
Алынбай туруп берилбейт...

Эти переводы, как русский, так и кыргызский, интересны нам тем, что в обоих переводах ритм, содержание, а также суть текста выражаются адекватно. Но между ними можно обнаружить некоторую разницу – в русском переводе не сохраняются рифмы, и тем самым страдает образное строение, художественная архитектура текста. А в кыргызском переводе текст рифмован, поэтому можем считать, что он более близок к оригиналу.

На основании вышеизложенных сопоставлений можем сделать следующий вывод: в истории ни один народ не развивался обособленно от других. В миропонимании двух народов существуют сходства, обусловленные тысячелетними их связями. Изучив и поняв суть Дао, можно еще глубже исследовать свою философию. Истина одна, и к ней, взаимовлияя, взаимоперенимая, шли оба народа, и она открылась им обоим, но каждый из них выразил ее по-своему.

Литература

1. Древнекитайская философия. В 2 т. –М., 1972. –т 1.- 363с.
2. Жеңижок. Ырлар. –Ф., 1982 – 254 б.
3. Тоголок Молдо. Чыгармалар. –Ф., 1960 – 322 б.
4. Древнекитайская философия. Эпоха Хань.- М., 1990 – 522 с.
5. Древнекитайская философия. В 2 т. –М., 1972. –т 1.- 363 с.
6. 道德经 – Даодэцзин (Книга о пути и добродетели). – Аньхой, 1994,- с.70
7. Древнекитайская философия. –М.,1972. –Т.1, с.125
8. Барпы. –Б., 1995, с.263

УДК:811.161.1:37.018.556

Н. М. Иманкулова Ст.преподаватель
русского языка как иностранного
МОЦ БГУ им. К.Карасаева

К ВОПРОСУ ФОРМИРОВАНИЯ СТРАНОВЕДЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ИНОСТРАННЫХ УЧАЩИХСЯ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ

ЧЕТ ТИЛДИКТЕРГЕ ОРУС ТИЛИН ЧЕТ ТИЛ КАТАРЫ ОКУТУУНУН ЧӨЛКӨМ ТААНУУ КОМПЕТЕНЦИЯСЫН ЖОГОРУЛАТУУДАГЫ МАСЕЛЕСИ

ON THE OF FORMATION OF THE FOREIGN STUDENTS REGIONAL COMPETENCE IN TEACHING RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE

Аннотация: В данной статье рассматривается необходимость формирования страноведческой компетенции иностранных учащихся, т.к. страноведческие знания способствуют облегчению их адаптации в условиях иноязычной действительности

Ключевые слова: страноведение, лингвострановедение, предтекстовые задания, послетекстовые задания.

Аннотация: Бул макалада чет элдик окуучулардын чөлкөм таануу зарылчылыгы каралат, ошондой эле чет элдик шартка көнүү мүмкүнчүлүгү чөлкөм таануучулук билим менен жеңилчирээк болот.

Түйүндүү сөздөр: чөлкөм таануу, чөлкөм таануу тили, текст алдындагы тапшырмалар, тексттен кийинки тапшырмалар.

The following article considers the necessity to form foreign students' regional competencies; because knowledge about the region will facilitate their adaptation in conditions of non-native linguistic atmosphere.

Key words: Regional Studies, Regional Linguistics, pre-textual tasks, post-textual tasks.

В настоящее время на курсах русского языка МОЦ БГУ обучаются, в основном, иностранные граждане из Китая, Кореи, Турции и стран Ближнего Востока, поэтому определение круга необходимых знаний по страноведению - дело не только важное, но и в достаточной мере сложное: оно требует учета не только возрастных свойств обучающихся языку, но и степени их общей подготовки и национальных особенностей.

Иностранные учащиеся с первых дней жизни в Кыргызстане оказываются участниками повседневного бытового общения. Для облегчения их адаптации в условиях иноязычной действительности были изданы учебные пособия преподавателями МОЦ БГУ, в которых были отобраны и представлены сведения

о традициях, правилах неречевого поведения носителей языка и речевые стереотипы, формы речевого этикета, обслуживающие стандартные ситуации речевого общения.

В это же время встала необходимость в методическом осмыслении роли местного страноведческого и лингвострановедческого материала в преподавании русского языка как иностранного, выработки критериев отбора единиц языковой и внеязыковой информации, связанных с местом обучения иностранных учащихся, а также методических приемов и способов включения их в процесс обучения языку.

Предметом курса «Страноведение» является ознакомление с наиболее типичными явлениями, про-

цессами и тенденциями разных сфер жизни страны, в которой обучаются иностранные учащиеся. Е.М. Верещагин и В.Г. Костомаров, стоявшие у истоков формирования новой учебной дисциплины, предложили и новый термин «лингвострановедение», хотя не всегда можно провести четкую отличительную грань между двумя терминами.

Думается, что трактовка, предложенная проф. А. Мустайоки, четко объясняет термин «Лингвострановедение»: «... - это научная дисциплина, имеющая своей целью изучение истории, общественного строя, географии, культуры, быта, традиции страны с точки зрения значения этой информации при общении носителя данного языка с носителем какого-либо другого языка (т.е. страноведение, ориентированное на обучение); общее страноведение изучает эти же явления, но без учета названной цели».

Формирование страноведческой компетенции иностранных учащихся начинается на подготовительном этапе обучения русскому языку как иностранному, т.к. страноведческие знания способствуют становлению коммуникативных умений в разных сферах общения.

Вот почему преподавание русского языка предполагает обязательную страноведческую аспектизацию, которая осуществляется как процесс формирования страноведческой компетенции учащихся. Следовательно, при отборе лингвострановедческого материала необходимо учитывать коммуникативную ценность отбираемых единиц, их учебно-методическую целесообразность, информативность, современность, типичность, актуальность.

С учетом изложенных теоретических выкладок были подготовлены учебные тексты страноведческого характера к курсу «Речевая практика». Представляется текст страноведческого характера из пособия (Н.М.Иманкулова. Пособие для чтения на русском языке. Тексты страноведческого характера: Учеб. пособие. –Б.: 2009.), позволяющий учащимся познакомиться с Бишкеком, дает начальные сведения о Кыргызстане.

Бишкек – столица Кыргызстана.

Бишкек находится в центре Чуйской долины около северных гор Кыргызского Ала-Тоо, на высоте 500-900 метров над уровнем моря. Через город проходят две реки; Ала-Арча и Аламединка. Сегодня в Бишкеке проживает более миллиона человек. Это экономический и культурный центр Кыргызской Республики. В столице находятся музеи, художественные галереи, театры, государственные учреждения, магазины и базары. Недалеко от Бишкека располагается природный парк «Ала-Арча», архитектурно-исторический комплекс «Бурана», Краснореченское городище, санатории с термальными минеральными источниками в ущельях Аламедин и Иссык-Ата.

Площадь Ала-Тоо является сегодняшним центром города. На площади расположены государственные и правительственные учреждения. Это Дом правительства («Белый дом»), Исторический музей, Дом Дружбы, где работает Ассамблея народа Кыргызстана. В центре площади установлен Государственный флаг республики, монумент «Эркиндик» (монумент Независимости Кыргызстана), стела «Дружба народов». Перед Домом

правительства открыт памятник Революционерам 7 апреля. Открытие состоялось 7 апреля 2012г. С северной части здания Исторического музея стоит памятник В.И.Ленину, который совсем недавно украшал площадь Ала-Тоо вместо монумента «Эркиндик».

На площади устраиваются праздничные шоу, во время мусульманских праздников собираются люди на утреннюю молитву – намаз.

В здании Дома Дружбы работает книжный магазин «Раритет», в котором можно купить книги по истории и культуре Кыргызстана на русском и английском языках, туристские карты, открытки, художественную литературу, словари и разговорники.

Здание Дома Дружбы построено в 1926 году. Это было первое общественное здание в городе. Проект выполнил известный архитектор А.П.Зенков. По проекту этого архитектора построены ещё два здания: хирургический центр Национального госпиталя и банк на бульваре Эркиндик.

Дубовый парк в центре города был создан в 1898 году. Сейчас парк – прекрасное тенистое место для жителей города в жаркое время года. На территории парка расположены фонтаны, памятники, Русский драматический театр, Кыргызский драматический театр, кинотеатр «Ала-Тоо», уютные кафе, скульптуры, которые расположены под открытым небом. В центре парка под деревьями прячется небольшое здание, когда-то это был православный Никольский собор. Долгое время в этом здании находилась галерея Союза художников Кыргызстана.

Бульвар Эркиндик. Эта бульварная улица существует с 1902 года и начинается от здания железнодорожного вокзала, который был построен в 1038 году. На привокзальной площади стоит памятник М.В.Фрунзе, имя которого Бишкек носил с 1926 по 1991 год. Недалеко от площади, на улице им.Чуйкова, находится дом-музей С.А.Чуйкова. В этом доме жил и работал известный московский художник С.А.Чуйков.

В 1940 году на углу бульвара Эркиндик и улицы Токтогула был построен первый трехэтажный жилой дом.

Недалеко от этого дома, на улице Тыныстанова находится небольшой уютный особняк, в котором жила и работала известная скульптор О.М.Мануйлова. Сейчас здесь расположен музей.

На углу улицы Пушкина и бульвара Эркиндик установлен памятник Курманджан-датке, царице Алайской долины. Курманджан-датка известна в кыргызской истории как исключительно умная, властная и энергичная женщина. Её дела и имя окружены легендами.

Для правильного восприятия информации учебных текстов необходимо снять трудности страноведческого и лингвострановедческого характера, поэтому каждый текст снабжается предтекстовыми и послетекстовыми заданиями. Предтекстовые задания направлены на приобретение фоновых знаний, необходимых и достаточных для осмысления конкретного текста; направлены на устранение смысловых и языковых трудностей и одновременно на формирование навыков и умений чтения. В предтекстовых заданиях учитываются лингвострановедческие, лексико-грамматические, лингвостилистические трудности учебного текста.

Предтекстовые задания к тексту «Бишкек – столица Кыргызстана»:

Задание 1. Прочитайте географические названия, посмотрите на карту Кыргызстана и определите, где они находятся.

Чуйская долина, горы Ала-Тоо, реки Ала-Арча и Ала-мединка, комплекс «Бурана», ущелье Аламедина, город Иссык-Ата.

Задание 2. Измените предложения, используя глагол **являться**.

Образец: Бишкек – столица Кыргызстана.

Бишкек является столицей Кыргызстана.

1. Бишкек – экономический и культурный центр Кыргызской Республики.

2. Площадь Ала-Тоо – центр города.

3. Здание Дома Дружбы – первое общественное здание города.

4. Сейчас парк – прекрасное тенистое место для жителей города в жаркое время года.

5. Трёхэтажный дом – первый многоквартирный жилой дом в Бишкеке.

Задание 3. Обратите внимание на синонимичность глаголов **находиться** и **располагаться**. Выпишите предложения с вышеуказанными глаголами из текста.

Образец: Бишкек находится в центре Чуйской долины.

Задание 4. Обратите внимание на предложения с пассивными глаголами, выпишите пассивные конструкции и замените их на активные.

Образец: расположены государственные и правительственные учреждения – государственные и правительственные учреждения располагаются.

1. установлен Государственный флаг республики –

2. открыт памятник Революционерам 7 апреля –

3. здание Дома Дружбы построено –

4. Дубовый парк был создан –

5. расположены фонтаны, памятники –

6. скульптуры расположены под открытым небом –

7. был построен первый жилой дом –

8. здесь расположен музей –

9. установлен памятник –

10. имя и дела окружены легендами –

За каждым текстом следуют послетекстовые задания, которые не столько проверяют то, насколько усвоен текст, сколько помогают его понять. Ответы на вопросы стимулируют разговорные навыки учащихся, позволяют обнаружить пробелы в понимании содержания.

Послетекстовые задания к тексту «Бишкек – столица Кыргызстана»:

Задание 5. Расскажите своим друзьям о памятниках Бишкека, где они находятся.

Задание 6. Ответьте на вопросы:

1. Где находится город Бишкек?

2. Где расположен книжный магазин «Раритет», в котором вы покупали учебники и словари?

3. Гуляли ли вы в Дубовом парке?

4. На какой улице вы снимаете квартиру?

5. Где вы бываете в свободное время?

6. Где вы предпочитаете встретиться с друзьями:

а) в университете около выхода (у выхода)?

б) около памятника в центре города? Какого памятника?

в) на какой площади?

7) С чего вы начали знакомство с Бишкеком?

8) Где вы рекомендуете своим друзьям побывать в Бишкеке?

Задание 7. Расскажите о вашем родном городе.

Задание 8. Работа в парах. Проведите опрос по тексту.

Данные предтекстовые и послетекстовые задания не могут эффективно использоваться без контроля преподавателя. Однако задания по говорению должны помочь учащемуся самостоятельно составлять тексты-сообщения на предложенные темы.

Став студентами кыргызского вуза, иностранные студенты вовлекаются в учебно-профессиональное общение. Им необходимо адаптироваться к условиям обучения в кыргызских вузах, познакомиться с кыргызской системой образования.

Для удовлетворения этих потребностей отбирается и вводится в учебные материалы по русскому языку информация о подготовительных факультетах, о структуре кыргызского вуза.

В сфере социально-культурного общения иностранные учащиеся подготовительного отделения выступают как участники экскурсий, посетители музеев, выставок, театров. Лексика, обслуживающая коммуникацию в данной сфере, обширна.

Продолжается работа по созданию таких пособий, в которых сочетались бы учебные, публицистические и художественные тексты, составляющие фактологические цепочки, в которых каждый из текстов вносит дополнительную страноведческую информацию.

Литература

1. Мустайоки А. К вопросу о месте страноведения СССР в обучении русскому языку. РЯЗР, № 2, 1982, 86.

2. Турчанинова Э.М.. К проблемам узально-поведенческого типа лингвострановедческого учебного текста. В кн.: Содержание и структура учебника русского языка как иностранного. -М., 1981.

3. Верецагин Е.М., Костомаров В.Г.. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. 3-е изд., перераб. и доп. -М., 1983.

4. Иманкулова Н.М. Пособие для чтения на русском языке. Тексты страноведческого характера:/Учеб. пособие. – Б., 2009.

РАЗВИТИЕ РЕЧИ СТУДЕНТОВ-ИНОСТРАНЦЕВ В ПРОЦЕССЕ РАБОТЫ НАД УЧЕБНЫМИ И ХУДОЖЕСТВЕННЫМИ ТЕКСТАМИ

ЧЕТ ЭЛДИК СТУДЕНТТЕРДИН КЕБИН, СҮЙЛӨӨ РЕЧИН ӨСТҮРҮҮДӨГҮ ОКУУ ЖАНА КӨРКӨМ ТЕКСТТЕР МЕНЕН ИШТӨӨ ПРОЦЕССИ

THE DEVELOPMENT OF FOREIGN STUDENTS' SPEECH IN THE COURSE OF WORKING ON EDUCATIONAL AND LITERARY TEXTS

Аннотация: В статье рассматриваются некоторые приемы работы над учебными и художественными текстами, а также возможность сочетания таких текстов, близких по тематике, с целью развития речи, а также обогащения лексического запаса студентов-иностранцев.

Ключевые слова: удивить, поразить, впечатление, скоро = с минуты на минуту = вот-вот = со дня на день.

The article discusses some methods of working on educational and literary texts, as well as the possibility of combining such texts, close to the subject matter, for the purpose of developing speech, as well as enriching the foreign students' lexical stock.

Key words: to impress, to surprise, impression, soon = from minute to minute = just about = from day to day.

Аннотация: Макалада чет элдик студенттердин лексикалык зонасы (сөз байлыгын) өстүрүүдөгү, кепти өнүктүрүү максатында тематикага жакын тексттер менен кошо окуу жана көркөм тексттер менен иштөө ыкмалары көрсөтүлгөн.

Түйүндүү сөздөр: таң калтыруу, таасир калтыруу, жакында=азыр (ушул мүнөттө), күндөн-күнгө=мына-мына.

Представляемая сегодня тема – одна из ряда тем, касающихся вопроса обогащения лексического запаса студентов-иностранцев, развития их речи при изучении русского языка.

Сегодня поговорим о том, как можно сочетать работу над учебными и художественными текстами, близкими по тематике или раскрывающими одну тему.

Вот некоторые из приемов.

При работе над последним текстом 21 ступени учебника – книги «Лестница» М.Н.Аникиной мы подготавливали студентов к чтению художественных текстов, имеющих непосредственное отношение к теме «Путешествие».

Герои учебника-книги отправляются в путешествие по русскому Северу. Студентам в учебнике дается задание составить диалог по предложенной речевой ситуации: Маша, Катя, Юлия, Даша и Лора обсуждают список того, что нужно взять в путешествие и что нужно купить.

Перед составлением и представлением (разыгрыванием) диалога провожу беседу, используя следующие вопросы:

1. Кто из вас опытный путешественник?
2. Когда и с кем вы совершали путешествия?
3. Вы любите путешествовать в группе незнакомых туристов или с хорошими знакомыми и друзьями?
4. Вы выбираете сами маршрут или предпочитаете маршруты, которые предлагают туристические фирмы?
5. Чем хороши путешествия, которые организует фирма? (комфорт, ночевки в гостиницах, хорошее питание в кафе и ресторанах и т. д.)
6. Франсуа, Стив и Эрик счастливы, что смогут пожить в лесном домике дяди Толи, в горах. Чем интересна для них такая жизнь? (Они впервые попадут в «дикие» места, какие трудно найти в Европе. Им интересно пожить вдали от цивилизации).
7. Кто из вас предпочитает, как наши герои, «дикий» отдых? Почему?

8. Почему путешествие по русскому Северу Макс назвал рискованным?

9. Что надо сделать друзьям, чтобы риск был не очень большим?

Далее предлагаю каждому из студентов составить список вещей и продуктов, которые необходимо взять с собой. Затем списки оглашаются. Студенты поясняют, почему именно эти вещи необходимо взять с собой в поход.

Например, в список вещей включены палатки. Выясняем, какие палатки удобные: одноместные, двухместные или четырехместные, какие инструменты надо взять с собой, какие продукты. В ходе обсуждения определяем нужное и лишнее. Названия продуктов и предметов снаряжения студенты находят в словаре.

После того как списки составлены, распределяем роли. И теперь уже от имени героев студенты разыгрывают обсуждение предстоящего похода. Задание интересно тем, что в диалоге активно используются новые слова, найденные в словаре, но сам диалог – это импровизация, приближенная к реальной жизненной ситуации. Преподаватель внимательно слушает диалог и при необходимости корректирует речь студентов.

После этой работы мы можем перейти к чтению и обсуждению текстов, включенных в пособие для студентов-иностранцев (Пушина Л.И., Бегункова Л.А. Общаться на русском – легко). Это небольшие рассказы «Встреча с морем», «Поход в горы», «Рассказ русского туриста». Названные художественные тексты позволяют закрепить ранее изученную лексику и пополнить словарный запас.

Мы можем выяснить, какие бывают путешествия (сухопутные, морские, воздушные, пешие, конные, кругосветные, многодневные, однодневные).

Работая над текстами, мы продолжаем развивать как диалогическую, так и монологическую речь. В ходе беседы предлагаю объяснить поведение героев рассказов, объяснить причину их особого настроения, их душевных переживаний. При этом желательно, формулируя вопросы, включать и незнакомые слова. Эти вопросы можно написать на доске и предложить студентам сделать запись в тетрадях, причем каждый вопрос имеет два варианта:

1. а) Какая встреча запомнилась русскому туристу больше всего?

б) Какая встреча произвела на русского туриста самое большое впечатление?

2. а) Что очень удивило туриста при встрече с итальянскими моряками?

б) Что поразило туриста при встрече с итальянскими моряками?

При закреплении грамматических тем также можно включать в урок художественные тексты. При проверке усвоения большой и трудной темы «Родительный падеж (существительные, местоимения, прилагательные)» предлагаю найти в тексте рассказа «Испорченный день» слова и словосочетания в родительном падеже и объяснить признаки, по которым падеж был определен (Пушина Л.И., Бегункова Л.А. Общаться на русском – легко).

Пополнить словарный запас студентов можно как при переводе, запоминании и использовании новых слов при общении, так и при знакомстве с синонимичными конструкциями.

Например, в рассказе «Испорченный день» есть предложение: Я уже представлял себе, как с минуты на минуту он покажется из-за угла и помашет мне рукой.

Задаю вопросы:

1. Как вы понимаете выражение «с минуты на минуту»?

2. Каким словом можно его заменить?

Выясняем, что наречием скоро.

Предлагаю дополнительно записать выражения, которые также можно заменить наречием скоро: со дня на день, вот-вот.

Заодно выясняем, почему автор написал «с минуты на минуту», отказавшись от слова «скоро».

Студенты приходят к выводу, что слово «скоро» нейтрально, а использованное выражение эмоционально более выразительно.

Таким образом, использование на занятиях как учебных текстов, так и текстов художественных позволяет успешно обучать студентов-иностранцев, делая их речь более выразительной.

Литература

1. Аникина М.Н. Лестница. Учебник – книга по русскому языку. Начинаем изучать русский / М.Н. Аникина – 3-е изд., перераб. – М.: Русский язык – Медиа.2005;

2. Пушина Л.И., Бегункова Л.А. Общаться на русском легко: Для студентов-иностранцев. – Б., 2008.

РАБОТА НАД ТЕКСТОМ КАК СРЕДСТВО ОБОГАЩЕНИЯ ЛЕКСИЧЕСКОГО ЗАПАСА СТУДЕНТОВ-ИНОСТРАНЦЕВ

ЧЕТ ЭЛДИК СТУДЕНЕТТЕР ДИН СӨЗ БАЙЛЫГЫН ӨСТҮРҮҮ, БАЙЫТУУ ҮЧҮН ТИЛДЕГИ ЭҢ НЕГИЗГИ КАРАЖАТ, БУЛ – ТЕКСТ МЕНЕН ИШТӨӨ

WORKING ON THE TEXT AS A MEANS OF ENRICHING VOCABULARY OF FOREIGN STUDENTS

Аннотация: Автор статьи делится опытом работы с художественными текстами, а также со статьями биографического характера. В статье описываются приемы работы с текстом, позволяющие обогатить лексический запас обучающихся.

Ключевые слова: поражать – поразить, яркий = запоминающийся, сопровождение, возможность, талант, кругозор, интеллект, поддержка, сила духа.

The author shares his experience of working with literary texts, as well as articles of a biographical genre. The article describes methods of working with the text, allowing to enrich the lexical stock of students.

Key words: to amaze - to astonish, bright = memorized, maintenance, opportunity, talent, outlook, intelligence, support, strength of spirit.

Аннотация: Макаланын автору көркөм тексттер, ошондой эле биографиялык мүнөздөгү тексттер менен иштөөдө өзүнүн тажрыйбасы менен ой бөлүшөт. Макалада студенттердин сөз байлыгын байытууда кандай тексттер менен иштөө ыкмалары, мүмкүнчүлүктөрү макаланын өзөгүн түзөт.

Түйүндүү сөздөр: таң калтыруу, ачык=эсте каларлык, кошо жүрүү (бирге жүрүү, узатуу), мүмкүнчүлүк, талант, билүүнүн көлөмү, интеллект, колдоо(жактоо, кубаттоо), духтун күчү.

Работа над текстом – один из важнейших аспектов в процессе изучения иностранного языка. В учебниках и учебных пособиях обычно предлагаются тексты-миниатюры, при работе над которыми студенты усваивают определенные грамматические формы, запоминают грамматические конструкции, которые затем используют в диалогической речи или при подготовке монологического выступления. Обычно тексты даются в контексте определенной грамматической темы. Здесь важную роль играет предтекстовая работа (выполнение ряда упражнений, лексическая работа, позволяющие усвоить новый материал), а затем работа над текстом, когда студенты находят новые речевые конструкции или слова в определенном падеже (существительные, прилагательные, местоимения), определенного вида (глаголы, причастие) и т.д.

В процессе работы над текстом преподаватель задает вопросы, при ответе на которые студенты об-

наруживают понимание содержания прочитанного. Усвоив текст, студенты могут рассуждать на различные темы, опираясь на слова и различные конструкции, имеющиеся в учебном тексте.

Для преподавателя важно не только научить студентов правильно говорить, используя знания грамматики, но важно также научить пользоваться богатством русского языка, расширяя лексический запас, вводя в речь синонимичные речевые конструкции. Такую работу предлагаю проводить по-разному. Можно использовать хорошо понимаемый студентами, уже достаточно изученный текст (например, порассуждать о причинах определенного поведения того или иного героя) или предложить обучающимся пословицу или поговорку, дав задание использовать ее при ответе на вопросы и объяснить, как предложенную пословицу можно соотнести с поступками героев, о которых рассказывается в тексте.

Во время беседы по содержанию обычно используются те новые слова, с которыми студенты познакомились в процессе предварительной работы. Но, как показала практика, возможно и введение дополнительной лексики. Так, во время работы над темой «Цирк» студенты читают текст «Девочка на шаре» (В. Драгунского).

После чтения они отвечают на следующие вопросы:

1. Куда пошел мальчик со своим классом?
2. Почему он радовался?
3. Что понравилось ему в цирке больше всего?
4. Кого увидел мальчик, когда музыка заиграла медленнее?
5. Мальчику понравилось выступление? Почему?
6. О ком мальчик рассказал папе?
7. Что он делал после похода в цирк всю неделю? О чем думал?
8. Пошел ли мальчик в цирк в следующее воскресенье? Увидел ли он девочку еще раз?
9. Почему девочка не вышла?
10. Почему мальчик сказал папе, сколько дней надо ехать до Москвы на поезде и сколько часов лететь на самолете?
11. Почему папа промолчал?

Эти вопросы помогают определить, насколько хорошо обучающиеся понимают текст. Теперь можно предложить им ряд новых слов, необходимых для понимания вопросов по тексту, заданных несколько иначе: **именно, выступление, под музыку, посещение, посещать, поражать – поразить, яркий = запоминающийся, интересный, ярче, яркое выступление, в течение, сопровождать, сопровождение, арена, манеж, возможный, возможность.**

После работы со словарем студенты отвечают на вопросы, используя новые слова.

1. Что **именно** понравилось мальчику?
2. Чье выступление смотрел мальчик сначала?
3. Чье выступление он запомнил больше всего? Почему? (Девочка выступала **под музыку**).
4. О ком думал мальчик и о чем мальчик мечтал **в течение недели**? (Он думал о возможном знакомстве с девочкой = **о предстоящей возможности познакомиться**).
5. Почему мальчик все время вспоминал выступление девочки? (Потому что оно **поразило** юного зрителя).
6. Как вы думаете: почему девочка выступала под музыку (**в музыкальном сопровождении**)? (Потому что выступление в музыкальном сопровождении кажется **ярче**).
7. Почему девочка не вышла **на арену (на манеж)**?

Затем эти вопросы, ответы и их варианты записываются на доске и в тетрадях. Далее можно перейти от работы с текстом к подготовке к самостоятельной работе. Студенты записывают и находят в словаре слова: **жанр, цирковые жанры, представление, выступление, номер, реприза, акробат, акробатика, иллюзионист, фокусник, эквилибрист, эквилибристика, дрессировщик, дрессура, клоун, воздух, гимнаст, воздушный гимнаст (гимнастка), наездник, езда на лошади, верховая езда, джигитовка, оригинальный жанр, артист оригинального жанра, арена (манеж).**

Делаем еще одну запись.

В театре актеры играют на сцене.

В цирке артисты выступают на манеже (на арене).

Беседа:

- В каком жанре выступала девочка?
- Как назывался ее любимый номер?
- А вы любите цирк? Какие цирковые жанры вам нравятся больше всего?

Задание: Дома написать сочинение на одну из тем?

а) «За что я люблю (не люблю) цирк»

б) «Цирк в моей жизни».

При работе над текстом возможны и другие приемы обогащения словарного запаса.

Знакомству с повестью Александра Беляева «Человек - анфибия» предшествует работа над учебной статьей биографического характера «Александр Беляев» (в книге Т.А. Коржовой и Ю.Н. Коржова «Слушай, думай и говори»).

После чтения текста и его перевода проводится небольшая беседа.

- Что умел делать в жизни А.Беляев? Где он учился и кем работал?

(Ему нравилось рисовать, он любил и умел рассказывать разные истории. Беляев учился в консерватории, закончил юридический факультет Санкт-Петербургского университета. Он работал музыкантом, художником, юристом, воспитателем, библиотекарем, милиционером, фотографом).

- Как можно назвать человека, который хорошо разбирается во многих вопросах, многое умеет делать очень хорошо?

Предлагаю найти слова – характеристики на родном языке в словаре, а затем перевести на русский: **талант, талантливый, кругозор, интеллект** и др.

- Так каким человеком с юных лет был Александр Беляев?

(Талантливым, любознательным, имел широкий кругозор и высокий интеллект).

Далее задаю вопросы, в которых есть не знакомые студентам слова:

- Кто первый открыл в нем (в А.Беляеве) талант писателя?

Обычно студенты могут ответить на этот вопрос, так как хорошо понимают текст.

Но я уточняю:

- Как вы понимаете выражение **«открыл талант писателя»**?

Предлагаю записать в тетради три вопроса, которые являются одинаковыми по смыслу, но включают разные слова (не знакомые студентам);

1. Кто первым **открыл** в нем талант писателя?
 2. Кто первым **обнаружил** в нем талант писателя?
 3. Кто первый **заметил** в нем талант писателя?
- Кто помог Беляеву выздороветь?
(Друзья, многочисленные читатели).

Далее записываю еще три вопроса, одинаковых по смыслу с заданным:

1. Кто помог писателю **справиться** с болезнью? (справляться НСВ – справиться СВ)
2. Кто помог писателю **победить** болезнь?
3. Кто помог писателю **одержать победу над бо-**

лезню? (побеждать НСВ – победить СВ; победить = одержать победу)

Обращаю внимание на словосочетания: *справиться с болезнью* (Т.П.); *одержать победу над болезнью* (Т.П.); *победить болезнь* (В.П.)

- Что помогло писателю выздороветь? (Письма читателей).

- Как письма читателей помогли А.Беляеву? (Письма помогали писателю поверить в то, что он будет здоров, что сможет писать свои книги).

- Что дарили письма больному?

Найдите ответ в словаре. Студенты находят слово «*надежда*».

Предлагаю записать следующие слова: *поддерживать НСВ – поддержать СВ, поддержка. Духовная*

(моральная) поддержка, дух, мораль, падать духом, сила духа.

Вывод записывается на доске и в тетрадях: *Письма читателей и их внимание не давали Александру падать духом, давали ему надежду на выздоровление, были моральной поддержкой.*

Таким образом, правильно организованная работа над текстом существенно обогащает лексический запас студентов-иностранцев и дает им возможность понять, насколько богат и выразителен русский язык.

Литература

1. Коржова Т.А., Коржов Ю.Н. *Смотри, думай и говори.* – учебное пособие по развитию речи на материалах художественных фильмов (для студентов-иностранцев) – Б., 2003.

Казиева С.К. ст. преподаватель БГУ
Болжирова Р.Ш. ст. преподаватель БГУ
Корсакова И. Н. преподаватель БГУ
БГУ им. К. Карасаева

ВОЛЕЙБОЛДОГУ ЧУРКАП КЕЛИП СЕКИРҮҮДӨГҮ ТЕХНИКАЛЫК ЫКМАЛАРДЫН КӨЙГӨЙЛӨРҮ ПРОБЛЕМЫ ТЕХНИЧЕСКОГО МЕТОДА НАПАДАЮЩЕГО УДАРА В ВОЛЕЙБОЛЕ PROBLEMS OF A TECHNICAL METHOD OF THE ATTACKING BLOW IN VOLLEYBALL

Аннотация: Бул макала сокку урулган тараптан элемент технологиясынын кыскача маалыматы, ошондой эле системалык уюмунун ошол убакта коргоого чыккан волейбол оюнчусунун каршы соккусу берилет. Эксперименталдык маалыматтардын негизинде мүнөздөөдөгү муктаждыктын өзгөрүүсү өз-өзүнчө физикалык көнүгүүдөгү волейбол оюнчуларынын соккуларындагы жана алардын түзөөгө ашырылуусундагы кыймылына көнүп кетүү жөндөмдүүлүгүнө алдын ала баа берилет. Кээ бир айырмачылыктар уюмдун кыймылынын жүрүшүндөгү чуркоодогу жана секирүүдөгү волейбол оюнчуларынын жогорку жана төмөнкү жөндөмдүүлүгүн сүрөттөөдө.

Түйүндүү сөздөр: Волейбол, чабуул учурундагы сокку, функционалдык уюмунун кыймылынын фазасы, жиберүүсү, бөлүм.

Аннотация: В статье дается краткий анализ элементов техники нападающего удара, а также системной организации движений в частности выхода волейболиста к мячу при нападающем ударе. На основе экспериментальных данных характеризуется зависимость изменчивости отдельных фаз разбега от способности волейболистов к предварительной оценке передач и от умения корректировать движения в ходе их выполнения. Описываются некоторые различия в организации движений разбега и прыжке у волейболистов высокой и низкой квалификаций.

Ключевые слова: Волейбол, нападающий удар, функциональная организация движений, фазы, подфазы, передача, блок.

Annotation: The article gives a brief analysis of the elements of the striker's attack technique, as well as the systemic organization of the movements, in particular, of the volleyball player's exit to the shield during the attack by impact. On the basis of experimental data, the dependence of the variability of individual runaway physical persons on the ability of volleyball players to preliminarily evaluate gears and on the ability to correct movements during their execution is characterized. Some differences in the organization of movements, run-ups and jumps in volleyball players of high and low qualifications are described:

Keywords: Volleyball, attack blow the functional organization of phase movements, under the phase movements, under the phases, transfer, block.

Волейбол техникасы өтө татаал бул татаалдык биринчи ирээтте оюндагы техникалык ыкмалар менен түшүндүрүлөт. Бирок, эң маанилүү, оюндагы чечүүчү техникалык элемент болуп, чабуулчу сокку болуп эсептелинет. Ал командага көбүрөөк упай алып келет.

Чабуулчу сокку – бул оюндагы чабуул жасоочу техникалык ыкма, бул бир кол менен тордун кыры ар-

кылуу атаандашка топ менен сокку уруу болуп эсептелинет. Даярданууга жана чабуул соккусун жасоого: чуркоо, секирүү жана соккуну ичине камтыйт. Чуркоо жеткиликтүү горизонталдык ылдамдыкка жетүү үчүн жана эң жогорку бийиктикке секирүү үчүн багытталат. Чуркоо узундугу 3-4 метр (3 кадам). Биринчи кадам бул өтө чоң эмес, кыймыл ылдамдыгы да тез эмес, бул кадам чуркагандагы багыт алуу үчүн, экинчи ка-

дам чуркоо багытын оңдоо үчүн, багытталат. Экинчи кадамдын узундугу чоң, бул кадамды аткаруу үчүн убакыт аз сарпталат, кыймыл тездиги чоңоёт. Үчүнчү кадамдын горизонталдык ылдамдыгы секирүү керектелет. Акыркы кадам кадилиси секирүү менен аткарылат. Секирүүнүн бийиктиги кол шилтеминен жана аяккы чуркамдагы колдун бүгүлүүсүнөн көз каранды. Бир убакытта секирүү жана оң кол менен өйдө ылдый шилтем жасоосу абзел. Кол кыймылы ушундай кырдаал менен түшүрүү жана көтөрүү кыймылынан түзүлөт.

Чабылуучу сокку – бул команданын эң жакшы кыймылы болуп эсептелинет. Бул техникалык ыкманы чуркап келип торго секирүү аркылуу жасайт. Чабылуучу соккунун татаалдыгы – оюнчу топко секирүү үчүн өзүнүн кыймылын так даана эсептеп, топтун секиришин да эң жогорку чекитте чабууга жетими керек. Көпчүлүк учурлардагы ката – өз убагында топко жетишип чаппагандыктан келип чыгат. Оюнчу кеч же эрте секирүүсүнөн да ката болот. Бул катачылык туура эмес кыймыл жасап, натыйжада, топтуу да туура эмес чабууга өбөлгө болот.

Чабуулчуну чаап топтун чыгуу аткаруу техникасын үйрөнүү маселеси. Волейболдо маанилүү бири бойдон калууда. Бул бөлүгүндө үйрөнчүктөр жана толук даярдалган волейболисттер кетирген каталар, чабуулчунун кыймыл аракетинин төмөндөшүнө алып келет. Методикалык волейбол боюнча адабияттар ыкмасынын адаттагыдай кемчилиги төмөндөгүдөй сүрөттөлгөн: биринчиден, ал негизинен тышкы үлгүгө мүнөздүү кыймылды кыскартат; экинчиден, кыймылдардын эч кандай системалык түшүндүрмө иш-аракеттери жок; үчүнчүдөн, технология натыйжалуулугун маанилүү көрсөткүчтөрүн аныктоого мүмкүндүк берүүчү иш-аракеттеринин расмий моделдерин пайдалануу. Биздин изилдөөдө жогоруда айтылгандарды эске алуу менен иш уюмун талдоо кыймылын алдыга таштоо.

Чабылуучу сокку – бул команданын эң жакшы кыймылы болуп эсептелинет. Бул техникалык ыкманы чуркап келип торго секирүү аркылуу жасайт. Чабылуучу соккунун татаалдыгы – оюнчу топко секирүү үчүн өзүнүн кыймылын так даана эсептеп, топтун секиришин да эң жогорку чекитте чабууга жетими керек. Көпчүлүк учурлардагы ката – өз убагында топко жетишип чаппагандыктан келип чыгат. Оюнчу кеч же эрте секирүүсүнөн да ката болот. Бул катачылык туура эмес кыймыл жасап, натыйжада, топтуу да туура эмес чабууга өбөлгө болот.

Методика жана организация

Волейболисттердин чабуул аракеттери жогорку жана төмөнкү деңгээлде экендиги аныкталды.

Хроноструктураны окууда негизги материалды изилдеп жатканда контурограмма, хонограмма чабуул коюучу, ар кандай биримдиги жана эл аралык конкурстарга катышуу үчүн жазылган волейболист катышуучулардын мелдешти. Изилдөөнүн натыйжасында мейкиндик ылдамдыгы комплексттик өзгөчөлүктөрү, хронографиялык жана механографиялык каттоо кыймылы чабуул коюучуга жана топ берүүгө колдонулган.

Жыйынтыктар жана анын талкуулары чабуулчунун соккусу блок-схема баскыч түзүлүшүндө

иштелип чыккан. Бул схемада өз алдынча тиешелүү фазалар техникалык алуу функционалдык белги тарабынан белгиленген, а баяндоо жалпы жана жеке милдет кыймылы лакондук форма тизмеси менен спецификалык баш ийүү кыймылы берилген акыркысы өзгөчө маанилүү, анткени бир гана мүнөзүн өз алдынча аныктоого «өз ара» башка кыймыл бири-бирине анын системалык уюмун ачып жатат.

Бир иштеп кыймылга убактылуу уюштуруунун өзгөчөлүктөрүн айтып, биринчиден белгилей кетсек, бул кыймылдын жалпы узактыгын төмөнкү формула менен аныктайбыз: $T_0 = T_p + T_r$, кайда. T_0 - чуркоо жана секирүүнү камтыган топтун соккусуна чейинки убакыт, T_p - экинчи соккуга чейинки топтун учуу убактысы, T_r - чуркоонун жана экинчи соккунун ортосундагы убакыттын айырмачылыгы T_0 - оң жана терс белгиге ээ: оң белги ошол учурда, эгерде чуркоо жетектөө учуру менен башталса заманбап волейболдо учурлар көп каралат, -бардык мындай аталыштагы темптик чабуулчунун соккусу, - терс белги - чуркоо убактысынан кеч баштайт.

Келтирилген формуланын анализи сапаттуу ар кандай багыттагы өзгөрүүлөргө мүмкүндүк берет, кайсы бир топ үчүн чыгаруучу кыймыл кездешет. Бул өзгөрүүлөр орун алмашуу убагында же башынан баштоо убагында да болушу мүмкүн. Бул иш боюнча эки башка уюштуруу жолу болот, ал алдын алуу жана түзөтүү.

Алдын алуу – бул ыкмада орун алмашуудагы баштапкы туруктуу кыймылы бир гана убакыт өзгөрөт.

Түзөтүү – бул ыкмада жеткиликтүү узак убакытта бир гана орун жылдыруусу гана өзгөрөт. Ошол эле учурда чуркап баштоо өткөрүп берүү учуруна карата өзгөрөт. Белгилей кетсек, чыгуу технологиясы топтун классификациясына туура келет. Ушул эксперименттик маалыматтар, реалдуу чабуул коюучу иш көп учурда өзгөртүү жана өткөрүү түздөн-түз кыймылы волейбол узактыгына карата башталышы эле. Ошентсе да, бул классификация бул жагынан ыңгайлуу болуп саналат. Анын талдоо ыкмасы бир сарамжалдуу чеберчиликтин натыйжалуулугуна ныктоого негизги себептерин аныктап чыгат. Бул жагдайлар төмөнкүлөр кирет: 1-оюн кырдаал боюнча алдын ала маалыматты кароонун негизинде өтүүгө жөндөмдүүлүгү; 2 - жөндөмдүүлүктөрүн жана көнүгүүлөрүн ишке ашыруунун жүрүшүндө учуу кыймылынын өзгөрүшү.

Техниканын чыгуу убакытындагы олуттуу дагы өз ара кинематикалык өзгөчөлүктөрүн бүт комплексинин ар кандай болушу мүмкүн: жалпы сүрмө апта бою, горизонталдык учуу ылдамдыгы ж.б. Бул тизмедеги мүнөздөмөлөр топтун чыгуу жолдору алардын уюм менен карама-каршы божомолдоолордун тез, тура, жай жана жашыруун болушу керек. Бардык бул ыкмалар чиймеде көрүнүп турат. Кинематикалык параметрлери жабдуусунун түрдүүлүгүнө карабастан эки волейболчунун чыныгы аткаруу иш-аракеттери ар башкача жетүүсүнө туура келет.

Кыймыл-аракеттин келип чыгуусу ар тараптуу уюмдар аркылуу бир гана жеке техникалык көрсөткүчтөр гана эмес жана башка группа волейболисттер менен салыштырмалуу чыккан. Тактап айтканда, алар 15 кмс жана 15 уч разряддуу бир берүү башталганда узактыгы айрым этаптарында узактыктын ортосундагы өз ара айырмачылыктар боюнча аныкталат.

Фазалык түзүлүш-чабуучунун функционалдык мүнөзүндөгү кыймылы

Сырткы шарттар	Биринчи берүү	Экинчи берүү		Блок	Соккудан кийин топтун учуусу	
Кыймыл-дын максаты	жеңүү					
Жалпы программа-лык маселелер	Топтун так жана өз убагында жүзөгө ашы-руу учун мүмкүнчүлүк			Выполнять удар по мячу, обыграв соперника		
Жеке прог-раммалык тапшырма	Иш-ара-кет үчүн алдын-ала күчтөрүн даярдоону жүзөгө ашырат.	Топтун так аткаруу үчүн, ошондой эле зарыл болгон учуу ыл-дамдыгы.	Так жана бийик секирге-нин жүзөгө ашыруу үчүн.	Аткарыла турган сокку үчүн даяр-дык көрүү .	Соккуну аткаруу.	Топ кайра түшө электе коопсуздук кыймылды аткаруу.
Мотордук кыймыл-дын кура-мы.	Кый-мылдын башталы-шы: алдыга ийилүү же бир эки ка-дам алдыга жылуу.	Бир эки кадам басуу же алдыга жүгүрүү.	Секирүү, түртүнүү.	Соккуга чейинки учуу кыймылы: колун силкүү буттары менен экинчи колу толуктоочу кыймыл.	Колдун сокку кый-мылы, толуктоочу кыймыл.	Соккудан кийинки учуу кыймы-лы. Жерге түшүү.
Система		Чабуулчунун соккусу				
Баскыч		Даярдык			Иштөө	Жыйынтык-тоо
Төмөнкү система		Топко чыгуу.			Сокку	
Төмөнкү баскыч.	Баштоо	Даярдоо	Иштөө		Жыйын-тыктоочу даярдык.	Иштөө. Жыйынтык .

Ошондуктан, КМС нускасын берүү топтун учуу жолу менен менен тыгыз мамиледе болуп башталган, үч разряддуу бул мамилеси жакын; Нускасы жана убактылуу параметрлери башталганда ортосунда КМС олуттуу пикир башталат жана даярдоо баскычында үч разряддуу төмөнкү баскыч табылган жок. Волейбол оюнчулары ар башкача жогорку жана төмөнкү квалификацияларды аткарат жана мизин майтарат: КМС-с азайтуу менен кыймылдар төмөндөйт. Жыйынтыктап атканда, бул изилдөөлөр уюмдун кыймылынын чыгуусу волейболчунун чабуулчунун соккусуна каршы топ менен чыгуусун көрүнбөгөн жактарын ачып көрсөтүү.

Адабияттар

1. Беляев А.В, Савин М.В. Волейбол. -М.: ФИС, 2009.

2. Всероссийская федерация волейбола (сборник статей). -М., 2000.

3. Железняк Ю.Д, Портнов Ю.М. Спортивные игры: техника, тактика, обучение. -М., 2001.

4. Кутенский В.А «Волейбол у истоков мастерства» -М.: ФИС, 1988.

5. Принцип системной организации функций. -М.: Наука, 1973.

6. Ашмарян В.А Теория и методика физического воспитания. -М.: ФИС, 1990.

7. Платонов В.Н «Управление тренировочным процессом квалифицированных спортсменов». -Киев, 1985.

8. Хапко З.Е., Маслов В.Н. «Совершенствование мастерства волейболистов» -Киев, 1990.

9. Фетисова С.П «Теория и методика преподавания спортивных игр» -Минск, СПБ, 2002.

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ В ПРОЦЕССЕ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ

ОКУТУУЧУЛАРДЫН КОММУНИКАТИВДИК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮН ӨНҮКТҮРҮҮ ПРОБЛЕМАЛАРЫН ЖОГОРУЛАТУУ СИСТЕМАСЫНЫН АЛКАГЫНДА

PROBLEMS OF DEVELOPMENT OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF THE TEACHER IN THE COURSE OF PROFESSIONAL DEVELOPMENT

Аннотация: В статье приведены проблемы развития коммуникативной компетентности преподавателя и рассмотрены пути решения существующих проблем в рамках системы повышения квалификации.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, преподаватель, система повышения квалификации.

Аннотация: Макалада окутуучулардын коммуникативдик компетенттүүлүгүн өнүктүрүү проблемалары келтирилген жана проблемалардын чечүүнүн жолдору квалификациясын жогорулатуу системасын алкагында каралды.

Түйүндүү сөздөр: коммуникациялык компетенттүүлүк, окутуучу, квалификациясын жогорулатуу системасы.

Annotation: The article presents the development of the teacher's communicative competence and examines ways of solving existing problems within the system of professional development.

Key words: ccommunicative competence, teacher, system of professional development. .

На динамику изменений в содержании и методах организации учебно-воспитательного процесса, несомненно, влияет модернизация в сфере образования. Повышению компетентности преподавателей в настоящее время придается большое значение. Компетентность преподавателя это совокупность профессиональных качеств, которые каждый преподаватель должен быть готов эффективно применять в своей педагогической деятельности. Для развития своих профессиональных качеств, преподаватель должен развивать свои ключевые компетентности, в том числе и коммуникативную. Определение коммуникативной компетентности многие авторы трактуют по-разному. Например, по определению Петровской Л.А., коммуникативная компетентность, это умение устанавливать и поддерживать необходимые контакты с другими людьми [1]. Еще один автор Зимняя И.А. считает, что коммуникативная компетентность основывается на жизнедеятельности человека, которая имеет интеллектуальную, личностно – обусловленную и социально – профессиональную структуру [2]. Коммуникативная компетентность состоит из следующих компонентов, которыми должен владеть преподаватель: необходимо уметь определять цели

коммуникативного общения, нужно уметь излагать свои мысли четко и ясно, уметь аргументировать свои высказывания и суждения, уметь убеждать и строить доказательства. Преподаватель должен обладать умением создавать межличностные связи, выбирать такой стиль общения, который подходит к данной ситуации, уметь контролировать свое речевое поведение [3]. Из всех этих составляющих формируется развитая коммуникативная компетентность преподавателя – как показателя эффективного педагогического общения. Мудрик А.В. утверждает, что развитие коммуникативной компетентности преподавателя формируется с учетом его воспитания, т.е. развитие происходит при взаимодействии воспитателей и воспитываемых. В быту, в воспитательных и других организациях, в процессе этого взаимодействия они обмениваются жизненными ценностями (эмоциональными, интеллектуальными, социальными и др.) [4]. Уровень коммуникативной компетентности, которым владеет преподаватель, несомненно, влияет на психологический климат в коллективе. Преподаватель, владеющий высоким уровнем коммуникативной компетентности, повышает мотивацию и интерес у студентов к учебе. Поиск путей, которые повысили бы коммуникативную

компетентность преподавателя, является проблемой, стоящей перед исследователями в настоящее время. Проблема очень важна, и ее необходимо решать, поскольку от уровня развития коммуникативной компетентности зависит, во-первых, социальная сфера преподавателя, во-вторых его профессиональные показатели, и в-третьих весь учебный процесс в целом.

По результатам изучения учебно-методической литературы выявлено, что авторы имеют различные взгляды на определение коммуникативной компетентности. Емельянов Ю.Н. рассматривает коммуникативную компетентность как индивидуальное качество личности и определенное состояние группы людей. Жуков Ю.М. видит коммуникативную компетентность и как качество личности и как часть других видов компетенций одновременно. Спивак В.А. считает, что коммуникативная компетентность является частью другого понятия. А другие авторы, такие как Цветкова Л.А., Сидоренко Е.В., Макаровская И.В., трактуют коммуникативную компетентность как определенную характеристику личности. Таким образом, проблемами развития коммуникативной компетентности является то, что нет единых понятий, которые полностью бы раскрывали структуру коммуникативной компетентности, недостаточно исследована ее роль в сфере образования, нет определенных условий формирования. Эти проблемы еще недостаточно исследованы и требуют дальнейшего изучения. Очень много противоречий и расхождений во взглядах.

Уровень квалификации преподавателя отражается в его профессиональной характеристике. Достичь на раз нужного уровня квалификации невозможно, так как общество быстро развивается, развиваются наука и технологии. Возникает необходимость повышения квалификации, т.е. необходимость профессионального обогащения своей деятельности. Для научно-педагогических кадров должны быть созданы определенные условия, чтобы каждый преподаватель мог повысить свой уровень профессиональной компетентности, в том числе и коммуникативную. Преподаватель является ключевой фигурой в учебном процессе, он реализует образовательную программу в учебный процесс. Преподаватель ответственен за формирование содержания образования и за его обновления. Большинство форм повышения квалификации преподавателей, направлено на рост научного уровня, знаний в предметной области, но не на рост педагогического мастерства и коммуникативной компетентности. Поэтому повышению квалификации преподавателей необходимо уделять больше внимания, создавать условия при учебных заведениях, где преподаватели могли бы заниматься своим развитием. Достаточно квалифицированным считается тот преподаватель, который знает свой труд, готов к преобразованиям и умеет правильно использовать коммуникацию.

Итак, анализируя современное состояние и пути развития коммуникативной компетентности преподавателей, мы видим, что необходимо разработать единую педагогическую технологию, которая в действительности будет эффективно повышать уровень коммуникации у преподавателей в условиях системы повышения квалификации. Для этого необходимо:

- коммуникативную компетентность считать одним

из главных составляющих педагогического мастерства;

- создать основы (теоретические и методические) для эффективного развития коммуникативной компетентности;

- создать благоприятные условия для мотивации и стремления преподавателей на развитие их коммуникативной компетентности;

- разработать и реализовать программу для успешного развития коммуникативной компетентности преподавателей;

- выявить и классифицировать уровни коммуникативной компетентности преподавателей;

- распространять коммуникативный инновационный опыт, создав группы преподавателей, которые будут реализовывать программу повышения коммуникативной компетентности, посредством курсов, методической, проектной и исследовательской работы [5].

Важно также, чтобы у каждого преподавателя было стремление к развитию своих профессиональных и личных качеств, совершенствованию, к новому профессиональному опыту, к развитию коммуникативной компетентности. Психологические и педагогические данные преподавателя, играют важную роль при развитии коммуникативной компетентности. Преподаватель должен уметь определять у студентов положительные и отрицательные черты характера. При определенном поведении и поступке студента, преподаватель должен учитывать психологические особенности личности, т.е. его цели, мотивы, жизненные приоритеты, потребности. Объективно оценивать личность обучаемого, независимо от его успеваемости. Предвидеть, как студент поведет себя в конфликтных ситуациях и в зависимости от этого принимать нужные действия. Чтобы обладать высоким уровнем коммуникативности, нужно умение устанавливать с обучающимися студентами и коллегами доверительные отношения, необходимо наличие между ними межличностного доверия и уважения (6).

Эффективному педагогическому мастерству относят и правильно выбранный стиль педагогического общения. Общение преподавателя со студентами и с другими окружающими его людьми, зависит от его коммуникативной культуры. В педагогике и психологии, рассматривается такое понятие как педагогическая эмпатия. Это умение преподавателя, переживать, понимать состояние своего обучаемого, мысленно поставив себя на его место. Если преподаватель способен на такие чувства, это говорит о том, что у него хорошо развита рефлексия. Преподаватель, обладающий развитой эмпатией и рефлексией, будет вести эффективное общение со студентами и с другими окружающими его людьми.

Преподаватель, обладая достаточным опытом и знаниями в своей профессиональной области, а также развитой коммуникативной культурой, должен побуждать и создавать условия студентам для саморазвития. В настоящее время существует жесткая конкуренция между учебными заведениями нашей страны, и привлечение все большего количества студентов, является одной из главных задач. Но чтобы быть конкурентоспособным вузом, необходимо иметь профессиональный профессорско-педагогический состав.

Т.е. преподаватели должны быть профессионалами в своем деле, постоянно заботиться о своем профессиональном росте и владеть хорошей коммуникативной культурой. Только такие преподаватели могут подготовить хороших специалистов, конкурентоспособных выпускников.

Итак, для формирования, развития и совершенствования коммуникативной компетентности преподавателей максимально подходит дополнительное обучение, такое как повышение квалификации. Различные курсы, учебно-методические, проектные семинары, тренинги, методы интерактивного обучения, все это способствует включению преподавателя в процесс совершенствования, развивают его коммуникативные умения. Но, в настоящее время, нет единой системы определения методов оценки качества, повышения квалификации преподавателей.

Исходя из вышеизложенного, можно сделать вывод, что разработка и выявление способов, методов и систем повышения квалификации для преподавателей

вузов, а именно для улучшения преподавателями коммуникативных качеств, является актуальной проблемой и предметом для дальнейшего исследования.

Литература

1. Петровская Л.А. Компетентность в общении: Социально-психологический тренинг. — М.: Изд-во МГУ, 2000.
2. Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. Авторская версия. М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004.
3. Маркова А. К. Психология профессионализма. [Текст] — М., 1996.
4. Мудрик А. В. Социализация человека. — 3-е, перераб. и расшир. — М.- Воронеж: РАО-МПСи, 2011.
5. Шаршов И.А., Макарова Л.Н. Проблемные аспекты повышения квалификации научно-педагогических кадров // Вестник Тамбовского университета. Серия Гуманитарные науки. Тамбов, 2010. Вып. 10 (90).
6. Рябов В.В., Фролов Ю.В., Махотин Д.А. Критерии оценки педагогической деятельности на языке компетенций и компетентностей. -М.: "ООО НИЦ Инженер", 2007.

А.С. Жолдошбаев, к.филол.н –
Международный университет в городе Жалал-Абад,
г. Жалал-Абад, Кыргызская Республика

ВОПРОСЫ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ДЛЯ СТУДЕНТОВ ПО НАПРАВЛЕНИЮ «ЭКОНОМИКА»

“ЭКОНОМИКА” БАГЫТЫ БОЮНЧА БИЛИМ АЛГАН СТУДЕНТТЕРГЕ ОРУС ТИЛИН КЕСИПТИК ТИЛ КАТАРЫ ОКУТУУ МАСЕЛЕЛЕРИ

ISSUES OF TEACHING RUSSIAN LANGUAGE AS PROFESSIONAL FOR THE STUDENTS OF PROFESSION IN «ECONOMICS»

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы преподавания русского языка, как профессионального, а именно, вопросы практического курса русского языка для национальных групп высших учебных заведений по направлению “Экономика”. Учитываются и профили по направлению “Экономика”: “Экономика и управление на предприятии”, “Финансы и кредит”, “Бухгалтерский учет, анализ аудит”.

Ключевые слова: Практический курс русского языка, профессиональная подготовка, лексика, обзорные темы, тексты, термины, диктант, изложение, эссе, экономика.

Аннотация: : “Экономика” багыты боюнча билим алган студенттерге орус тилин кесиптик тил катары окутуу маселелери”. Бул макалада орус тилин кесиптик тил катары окутуу маселелери каралган, т.а. “Экономика” багыты боюнча жогорку окуу жайлардын улуттук тайпаларынын студенттери үчүн орус тилинин практикалык курсун окутуу маселелери. Макалада “Экономика” багытынын төмөнкү профилдери эске алынган: “Ишкана экономикасы жана башкаруу”, “Каржы жана насыя”, “Бухгалтердик эсеп, талдоо жана көзөмөл”.

Түйүндүү сөздөр: Орус тилинин практикалык курсу, кесиптик даярдык, лексика, серептик темалар, тексттер, атоолор, жат жазуу, дил баян, эссе, экономика.

Annotation: Title of the article: «Issues of teaching Russian language as professional for the students of profession in «Economics». In this article considers on items of teaching Russian language as a professional, exactly items of practical course of Russian language for national groups of Higher Educational Institutions, profession of «Economics». It's taken into consideration and profiles profession of «Economics», «Economics and Management of Enterprise», «Finance and Credit», «Accounting, Audit analysis».

Key words: Practical course of Russian language, Professional preparation, Lexics, Overview topics, texts, terms, dictation, narration, essay, economics.

В учебном плане по направлению «Экономика», согласно государственному образовательному стандарту высшего профессионального образования Министерства образования и науки Кыргызской Республики, в список обязательных дисциплин включена и дисциплина «Русский язык», изучается в плане

профессионального использования. В данной статье хотим акцентировать внимание преподавателей на вопросах преподавания данной дисциплины.

Как известно, кыргызский язык является государственным языком Кыргызской Республики с 1989 года, а русский язык – официальным. С приобретением Кы-

Кыргыстана независимости роль кыргызского языка возрастала с каждым годом и сегодня почти полноценно обслуживает языковое и информационное пространство. Однако, роль и значение русского языка продолжает иметь особый статус в том же языковом и информационном пространстве. Может быть, придет время и английского языка, как международного (имеется в виду в Кыргызской Республике), но сегодня официальным и международным языком в Кыргызстане по-прежнему является русский язык. Такой же официальный и неофициальный статус русский язык имеет во многих странах бывшего Советского Союза, в странах Содружества Независимых Государств. Русский язык особенно активно используется в сфере производства, технического обслуживания, банковских услуг, международного сотрудничества, в средствах массовой информации, в информационных технологиях.

Как видно по теме статьи, в этой статье будут рассмотрены вопросы преподавания русского языка как профессионального для студентов по направлению «Экономика». На практических занятиях по данной дисциплине, конечно же, опираясь на предыдущие школьные знания, необходимо в первую очередь уделять внимание профессиональной лексике и ее практическому использованию по тематике и в различных ситуациях, подразумевающих в профессиональной деятельности высококвалифицированных специалистов по направлению «Экономика» (по профилям «Финансы и кредит», «Бухгалтерский учет, анализ аудита», «Экономика и управление на предприятии»).

В процессе обучения специалистов по направлению «Экономика» требуется уделять особое внимание

их общепрофессиональной подготовке, подготовке по профилям, подготовке по перечню экономических дисциплин. В плане общепрофессиональной подготовки начнем с вводной лексики и обзорных тем, учитывая первоначальную дисциплину «Экономика» (общая экономическая теория).

Итак, в связи с названной дисциплиной студентам необходимо предложить изучение лексических групп, имеющей отношение к общей экономической терминологии, например:

для связи с дисциплиной «Экономика» (общая экономическая теория)

лексические группы

- политическая экономия, экономика, экономические системы, экономические модели, макроэкономика, микроэкономика, собственность, потребности и блага, промышленность, сельское хозяйство, производство, факторы производства, продукция, торговля, услуги, объем производства, природопользование, ресурсы, рынки, импорт и экспорт;

- спрос и предложение, товар, деньги, заработная плата, прибыль, убыток, издержки, доход, расход, капитал, производительность труда, рынок, цена, стоимость, процентная ставка, экономический рост, экономический кризис, рыночная экономика, конкуренция, государственное регулирование, бюджет, инвестиции и др.

Названные экономические темы, конечно же, необходимо объяснять языковыми средствами русского языка, но нужно и сопровождать переводами на кыргызский язык, к примеру (таблица №1):

Таблица №1

Экономика	- хозяйственная деятельность общества, а также совокупность отношений, складывающихся в системе производства, распределения, обмена и потребления;	Экономика	- коомдун чарбалык ишмердиги, о.э. өндүрүш, бөлүштүрүү, алмашуу жана керектөө тутумунда түзүлүүчү мамилелер жыйындысы;
Продукция	- все количество продуктов, произведенных за определенный промежуток времени (в мире, стране, в отрасли хозяйства, на предприятии, отдельным работником);	Өндүрүм	- убакыттын белгилүү ченеминде өндүрүлгөн (дүйнөдө, өлкөдө, чарба тармагында, ишканада, жумушчу тарабынан) товарлардын жыйындысы;
Экспорт	- вывоз за границу товаров, проданных иностранному покупателю или предназначенных для продажи на иностранном рынке.	Экспорт	- чет мамлекеттик сатып алуучуга сатылган товарларды чет өлкөлөргө алып чыгуу же чет мамлекеттик соода тармагында сатылууга арналган товарлар.

В целях выработки связанной речи необходимо предложить в качестве примерных текстов следующие темы, например:

для связи с дисциплиной «Экономика» (общая экономическая теория)

обзорные темы

«Экономическая мысль Древнего мира и феодализма», «Натуральное и товарное хозяйство», «Основные направления мировой экономической мысли», «Актуальные проблемы экономики Кыргызстана», «Экономические приоритеты Кыргызстана», «Социально-экономическая характеристика Жалал-Абадской области и т.п.

Приведем пример одной из названных обзорных тем (тема №1):

Тема №1

Социально-экономическая характеристика Жалал-Абадской области (макроэкономическая ситуация)

Жалал-Абадская область относится к группе экономически развитых регионов Кыргызской Республики, обладающая достаточным потенциалом и соответствующей ему базой. Здесь расположены более 80 промышленных предприятий, имеющие высокий экспортный потенциал, их объем выпускаемой продукции составляет около 30% общего республиканского объема...

На практических занятиях русского языка ознакомление с общей экономической терминологией должна осуществляться параллельно с вышеуказанными темами. По этим темам должны осуществляться чтение, пересказ, вопросы и ответы, диалоги. При подведении итогов по отдельным темам необходимо писать диктанты, изложения, эссе и т.п. Приведем пример эссе на тему «Экономика Кыргызстана» (тема №2):

Тема №2

Кыргызстан на пути рыночных преобразований

Кыргызстан – индустриально-аграрная страна. После 1991 года экономика Кыргызстана вступила на путь рыночных преобразований. До периода независимости экономика Кыргызстана в основном служила источником сырья, которое отправлялось на переработку в другие регионы Советского Союза. До конца 1991 года республика не могла самостоятельно экспортировать и импортировать товары и вступать в экономические отношения с зарубежными странами.

Переход к рыночной экономике оказался трудным. Нехватка собственных ресурсов, инфляция и плохая организация труда создали большие экономические проблемы в молодой независимой стране, сильно снизились доходы населения. В целях активизации рыночных отно-

шений была инициирована приватизация промышленных объектов, объектов сферы торговли и услуг. Активные приватизационные процессы начались в сельском хозяйстве ...

В целях продвижения языковой подготовки экономистов по профилю «Бухгалтерский учет, анализ и аудит» на занятиях по практическому курсу русского языка должна вестись аналогичная работа с учетом межпредметной связи по дисциплине «Бухгалтерский учет», например:

для связи с дисциплиной «Бухгалтерский учет» (теория бух.учета)

лексическая группа

бухгалтерский учет, бухгалтер, имущество, активы, средства, запасы, инвентаризация, счета, двойная запись, отчетность, бухгалтерский баланс, кассовые операции, приход, расход, движение денежных средств и т.д.

обзорные темы

История бухгалтерского учета, Содержание бухгалтерского учета, Профессия бухгалтера, Почему я выбрал профессию бухгалтера и т.д.

Названные экономические темы так же необходимо объяснять языковыми средствами русского языка и сопровождать переводами на кыргызский язык (таблица №2):

Таблица №2

Бухгалтер	- специалист по бухгалтерскому учету; лицо, ведущее торговые и учетные книги с соблюдением правил бухгалтерии;	Бухгалтер	- бухгалтердик эсеп боюнча адис; соода жана эсеп-кысап китептерин алып барган, жүргүзгөн кызматкер;
Бухгалтерский учет	- производимое на основе хозяйственной документации сплошное, непрерывное и взаимосвязанное отражение хозяйственной деятельности предприятия в стоимостном выражении;	Бухгалтердик эсеп	- чарбалык документациянын негизинде текши, үзгүлтүксүз жана бири-бири менен байланышкан түрдө чарбалык ишмердикти баа менен туюндуруу аркылуу чагылдыруу;
Актив	- 1) любая собственность компании; машины и оборудование, здания, запасы, банковские вклады и инвестиции в ценные бумаги, патенты; 2) часть бухгалтерского баланса, отражающая материальные и нематериальные ценности предприятия с точки зрения их состава и размещения.	Актив	- 1) ишкананын болгон менчиги; машинелер жана жабдыктар, имараттар, камылгалар, банктык салымдар жана баалуу кагаздарга, патенттерге болгон инвестициялар; 2) бухгалтердик баланстын бир бөлүгү, ишкананын материалдык жана материалдык эмес баалуулуктарын алардын курамы жана жайгаштырылышы боюнча чагылдырат.

Пример на обзорные темы (тема №3):

Тема №3

Почему я выбрал профессию бухгалтера?

Профессию бухгалтера я выбрал не случайно. Вся наша семья является династией бухгалтеров: дед, бабушка, отец, мать, мой старший брат. Мой дедушка до начала Великой Отечественной войны закончил школу бухгалтеров в г. Фрунзе (ныне Бишкек), где и познакомился с моей будущей бабушкой. После окончания школы бухгалтеров дед был принят на должность бухгалтера

колхоза им. В.И. Ленина Аламединского района. Вскоре началась война и деда призвали в Красную Армию. Пока он воевал, бухгалтером колхоза была бабушка. Вернувшись с войны, дед продолжил свою работу, бабушка работала кассиром. Мой отец, окончив школу, отслужив срочную службу в армии, поступил в Финансово-экономический техникум г. Фрунзе, где также познакомился с моей будущей мамой, оба учились на бухгалтера. Мой старший брат по пути отца поступил на экономический факультет Кыргызского Государственного университета. Я всегда любил и уважал деда и бабушку, отца

и мать. Мне всегда нравилась их профессия, работа. По установившейся в семье традиции я тоже решил стать бухгалтером и поступил в КГУ по специальности «Бухгалтерский учет, анализ и аудит». Думаю, что не ошибся. Мои лучшие учителя и консультанты – мой дед и бабушка, отец и мать, старший брат.

Вокруг вышеприведенной терминологии, текста можно выполнять ряд различных языковых упражнений, которые будут активно развивать словарный запас, речь студентов по избранной специальности и т.д.

Конечно же, все это должно идти параллельно вместе с лексикой и текстами, связанные с культурой, искусством, литературой, наукой и общей жизнедеятельностью.

На практических занятиях по русскому языку нами было определено, что такая методика вполне оправдывает себя, она является востребованной со стороны студенческого контингента, полностью поддерживается профессорско-преподавательским составом таких ка-

федр, как кафедра экономики, менеджмента и бизнеса, кафедра финансов и статистики, кафедра бухгалтерского учета, анализа и аудита Университета экономики и предпринимательства. Исходя из педагогической практики, считаю, что такая тесная межпредметная связь, будет активно способствовать хорошей и качественной языковой подготовке высококвалифицированных специалистов направлению «Экономика».

Литература

1. Русский язык: методические указания к проведению практических занятий для 1 курса. Сост. Пайзуллаева К.У. и др. – Жалал-Абад, 2003. – 84 с.
2. Большой экономический словарь./Под ред. А.Н. Азриляна. -М.: Фонд «Правовая культура», 1994.-528 с.
3. Воронина Л.И. Теория бухгалтерского учета: уч. пособие / Л.И. Воронина. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Эксмо, 2009. – 432 с.
4. Токтомаматов К.Ш., Кочкорбаева М.Д. Общая экономическая теория: учебник. – Б.: «Бийиктик», 2011 – 308 с.

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ЭЛИТОЛОГИЯ ЖАНА ЭЛИТА СОЦИОЛОГИЯСЫНЫН МААНИ-МАҢЫЗЫ

РОЛЬ И СУЩНОСТЬ СОЦИОЛОГИИ ЭЛИТЫ В ЭЛИТОЛОГИИ КЫРГЫЗСТАНА

THE ROLE AND NATURE OF ELITOLOGY AND SOCIOLOGY OF ELITES IN KYRGYZSTAN

Аннотация: Аталган макалада мамлекетибиздин көз карандысыздык мезгилиндеги Кыргызстанда калыптанып келе жаткан элитологиянын калыптануусу жана анын социология жана саясат таануу илимдерине кошкон салымы талдоого алынат.

Түйүндүү сөздөр: элита, саясий элита, бийлик, мамлекет, коом, саясат, революция, аристократия, демократия, цивилизация;

Аннотация: В данной статье анализируется становления элитологии в период независимости Кыргызстана и её вклад в развитие таких наук как, социология и политология.

Ключевые слова: элита, политическая элита, власть, государства, общество, политика, революция, аристократия, демократия, цивилизация;

Summary: This article analyzes the establishing of elitology during the independence period of Kyrgyzstan, and its contribution to the development of sciences such as sociology and politology.

Key words: elite, political elite, power, state, society, politics, revolution, aristocracy, democracy, civilization.

Кыргызстандагы социология илим катары жайылуусу менен бирге, социологиянын илимий тармагы катары коомдун социалдык структурасынын, институттарынын жана жараяндарынын көп түрдүүлүгүн жана татаалдыгын талдоо менен саясаттын көрүнүшүн изилдеген саясий социология илими да жолго коюла баштады. Саясий социология – саясат таануу, саясий психология илимдери менен катарлаш бирдиктүү саясий илимдин бир бөлүгү экендиги баардыгыбызга белгилүү. Мисалга алсак, америкалык саясат таануучу, социолог Сеймур Липсет белгилегендей саясат таануу илиминин изилдөөсүнүн негизин мамлекет менен саясий бийлик аркылуу коомду илиздөө түзсө, саясий социология коомдун социалдык түзүлүшүн, коомдук пикирди, социалдык-саясий жүрүштөрдүн эрежелерин, жараяндардын жүрүм-турумун, алардын психологиялык жана социомаданий абалдарын талдоо аркылуу мамлекет менен саясий бийлик изил-

денет. Ошентип, бул эки илим тең мамлекет менен коомдун өз ара мамилесин изилдеп келет. Заманбаптагы коомдук турмуштун саясатташуусу катуу жүрүп жаткан шарттарды Макс Вебердин учурундагыдай эле саясаттын баардык жагдайларын тереңирээк негиздүү илимий талдоо аркылуу изилдөөгө муктаждыктар кыйла өсө баштады. Бул изилдөөлөр саясат таануу илими менен катар – саясий социологияга тиешелүү бийлик социологиясы, бюрократия социологиясы, конфликт социологиясы же конфликтология, башкаруу социологиясы, этнократия, элита социологиясы же элитология аркылуу ишке ашырыла баштады. Ушулардын арасынан саясий лидерлердин калыптануусун изилдеген элита социологиясынын же илимий түрдө айтканда, элитологиянын өлкөбүздөгү өнүгүү абалы тууралуу белгилей кетсек, бул илим Кыргызстандагы саясий элитанын калыптануусунун изилдөөгө багытталган.

Адегенде “элита” деген эмне? Бул илимий термин эмнени билдирет деген суроого жооп издесек: “Элита” деген сөздүн өзү француз тилинен алганда “мыктылар”, “тандалмалар” деген маанини билдирет. Коомго карата бул сөздү пайдалануу элдин арасынан чыккан кадыр барктуу касиеттери менен калкты башкарууга болгон сапаттарга ээ инсандар үчүн колдонулган аталма. Элитанын курамына коомдогу жетекчи кызматкерлер же үстөмдүк кылуучу, таасирдүү адамдар кирет. Элита теориясынын негизинде коомдун байыртадан эле улуулар жана кичүүлөр, ак сөөктөр жана карапайымдар, башкача айтканда башкаруучу азчылыкка жана башкарылуучу көпчүлүккө бөлүнүп турган. Мисалы байыркы учурдагы “аристос” деген аталма “мыкты” деген маанини билдирип, “аристократия” – мыктылардын бийлиги болгон. Аристократия идеясы тууралуу өзгөчө бир багыттагы түшүнүк Конфуций, Платон, Макиавелли, Ницше тарабынан негизге ээ болгон. Азыркы учурдагы элита тууралуу классикалык көз караш XIX кылымдын аягында - XX кылымдын башында толук теория катары Гаэтано Моска, Вильфредо Парето, Роберт Михельс тарабынан иштелип чыккан. Бул теорияларга ылайык, элитага кирүү үчүн өзгөчө жеке сапаттар биринчи кезекте уюштуруучулук жөндөмдүүлүгү жана интеллектуалдык артыкчылыктардын болуусу зарыл. Азыркы мезгилде элитанын бир нече теориялары бар. Ушулардын ичинен саясий элита тууралуу айта кетсек - өзүнүн таасири, ээлеген ордунун артыкчылыгы менен коомдун калган бөлүгүнөн айырмаланып турган, мамлекеттик бийликти пайдалануу же ага таасир этүү менен байланышкан чечимдерди кабыл алууга тикелей жана ар дайым катышып турган топ.

Мына ушул саясий топтун Кыргызстанда да болушу баардык мамлекеттердей эле классикалык көрүнүшкө ээ. Республикабыз эркиндикке ээ болуп, демократиялык өнүгүүгө багыт алгандан бери, коомубуздагы саясий элитанын калыптанышы менен өнүгүшүнө болгон илимий кызыгуу элитаны изилдөөчү социологдор менен саясат таануучулар тарабынан күч ала баштаган. Ушул процессти социологиялык негизде изилдөө биздин өлкөбүздө биринчи жолу 90-жылдардын башында Фрунзе политехникалык институтунун (азыркы И. Разаков атындагы КТУ) “Социология жана инженердик психология” кафедрасы менен социологиялык илимий изилдөө лабораториясынын негизинде мударис Кусеин Исаевдин жетекчилиги алдында жүргүзүлүп баштаган. Ал мезгил тууралуу изилдөөнүн жетекчиси мындай деп тастыктайт: “Кыргызстанда колдонмо социологиянын ыкмалары менен Республиканын элитасынын беделин изилдөө, калктын социалдык маанайын ченөө сыяктуу изилдөөлөр 1991-жылдын башынан башталып, ушул убакка чейин жүргүзүлүүдө. (Мисалы, “Саясий элитанын коомдук беделі” деген колдонмо социологиянын ыкмасы менен изилденип, биринчи жолу 1991-жылдын 9-февралында “Советская Киргизия”, КыргызТуусу, “Ленинчил жаш” ж. б.) кыргыз, орус тилдериндеги гезиттерге жарыяланган. Ал учурда коомдо азыркыдай саясат боюнча бөлүндүүлүк жана элдешкис күрөш жокко эсе эле, биздин изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын кыргызса, орусча гезиттер талашып басаар эле. (мисалы: “Кыргыз Туусу”, “Эркин Тоо”, “Бишкек шамы”, “Жаштык жарчысы”, “Асаба”, Res Publika, “Кут билим” ж.б.). Ошондон баш-

тап жалпысынан ар жылы гезиттерге 150дөн ашык макалалар жарыяланган жана дагы эле уланууда”.

Кыргызстандын цивилизациялык демократия менен рынок мамилелерине багыт алуусундагы өткөөл мезгилде жарандык коомдун пайда болушу, саясий реформалардын жараяндарын жана андагы саясий элитанын калыптанышын комплекстүү түрдө изилдөө Бишкек Гуманитардык университетинин “Башкаруу жана социология” факультетинде жогоруда аталган илимпоздун жетекчилиги астында улантылып келди. Изилдөө социологиялык иликтөөлөрдүн жыйынтыктарына негизделип, системалуу түрдө ар бир эки ай сайын өлкөбүздүн саясий элитасынын саясий беделин аныктоого негизделип, иликтөө тобунда жигердүү түрдө мударис К. Исаевдин жетекчилиги астында социологдор Э. Ниязов, К. Жигитеков, Б. Сейитбаев, М. Мадалиев ж.б. иштешкен. XXI кылымдын баш ченинде Республикабызда авторитардык үй-бүлөлүк жеке бийлик орной баштаган мезгилдерде бийлик тарабынан изилдөөчүлөргө кысым көрсөтүлгөн учурлар болуп, изилдөөлөрдү үзгүлтүккө учуратууга аракет жасалган. Бул тууралуу бийлик тарабынан кысымга учураган изилдөө жетекчиси К.Исаев мындай деп эскерет: “Элитанын, анын лидерлеринин калк арасындагы беделі өйдө-ылдый болуп турушу толук мыйзамдуу көрүнүш экендигин турмуш да, изилдөөлүк тажрыйба да толук көрсөттү. Тилекке каршы, мындай көрүнүштү лидерлер өтө чычалоо менен кабылдап изилдөөчүлөргө каршы ар кандай агрессиялык чараларды уюштурушат экен. Мисалы, Кыргызстан азтыкка аттанган XX кылымдын 90-жылдарынын башында Республиканын мурунку Президенти А. Акаевди беделі эң жогору болгону толук түшүнүктүү эле. Бирок, 1994-95-жылдардан баштап Республиканын экономикалык-социалдык абалы төмөндөп, коомдук менчикти өзүмдөштүрүүгө адилетсиздик күчөп бараткан учурда Президенттин беделі төмөндөй баштады. Анын беделинин чен-өлчөмү тизмеде 3 орунга, андан кийин 13 орунга түшүп кетти. Мына ошондон баштап, Президенттин администрациясынын жетекчиси тарабынан мага каршы репрессия уюштуруу күчөдү. Ар кандай коркутуулар, телефон аркылуу “жашоо ашыкча болуудабы?”, “балдарыңдын тагдырын ойлойсуңбу?” деген сыяктуу кордуктоо жана эскертүүлөр болду”.

Мындай кырдаалдар кийинки президенттин тушунда, анын аткаминерлери тарабынан изилдөө мүчөлөрүнө да таасирин тийгизбей койгон жок. Мисалы КТРдын “Замана” берүүсүндөгү “Социологиялык иликтөө” рубрикасын коммерциялык берүү кылабыз деген шылтоо менен 2006-жылдын декабрь айынын аягында жабылып калышы да буга далил боло алат (акыркы берүү 2006-жылдын 23-декабрында ХИПИКке эл каршы экендиги аныкталганын “Социологиялык иликтөөнүн жыйынтыгында” социологдор Бактыбек Сейитбаев жана Айдана Стамова тарабынан далилдөөлөрү менен бүткөн эле).

Бирок, ошого карабастан илимий жетекчинин кайратмандыгынын негизинде көпчүлүк маалымат каражаттарына изилдөөлөрдүн жыйынтыктары жарыяланып, илимий диссертациялар жакталган. Азыркы учурда да элита социологиясына болгон кызыгуу токтоп калбастан социологиянын профессору, мударис Кусеин Исаевдин жетекчилиги астында саясий социологиядагы коомдук-саясий изилдөөдөгү социология илиминин жаңы технологиялык ыкмаларын киргизип

жаткан жаш демилгелүү социолог Самар Сыргабаев менен бирге элитолог Бактыбек Сейитбаев, социолог Бакыт Малтабаров тарабынан эксперттик социологиялык изилдөөлөр жүргүзүлүп Кыргызстандагы саясий элитанын калыптанышына уруучулук менен жердешиликти тийгизген таасири, жана коомдук-саясий көз караштар сыяктуу актуалдуу маселелер каралып келүүдө. Тилекке каршы каражаттын жетишсиздигине байланыштуу көпчүлүк калкты аралап социологиялык изилдөө жүргүзүүгө толук мүмкүнчүлүк жетишсиз болууда. Бирок ошого карабастан Республикабызда ушул саясий элитанын калыптанышы тууралуу маселелерди мыкты билген эксперттердин пикирлерин аныктоо менен социологиялык иликтөө материалдарын толук пайдалануу мүмкүнчүлүктөрү болуп келе жатат.

90-жылдардын башында Кыргызстанда коомду түп-тамырынан бери кайра куруу жана анын бардык чөйрөсүн демократиялаштыруу процесси жүрө баштагандан тартып, Республикабыздын жарандары анча-мынча өзүлөрүн эркин сезе башташып, оюндагысын тайманбай айтып, өткөндөгү тарыхы абалы жөнүндө чындыкты билүүгө далалаттанып кулчулуктан, манкуртчулуктан, жүйкүрчулуктан, камырабастыктан жана патерналисттик психологиядан арылып ар бир инсан өз акылы менен күн көрүү сезими ойгонуу башталды десек болот. Бул жагымдуу, адамдын нагыз касиетине төп келише турган процесстердин пайда болуп, тереңдеп жана кеңейтип өнүгүшүнө гезиттер үн алгы, сыналгы журналдар жана башка информация каражаттар аркылуу эркин тарап жаткан маалымдуулук жардамдашты. Басма сөз жана башка массалык информация каражаттарынын эркин болушу коомдук пикирдин көп таасирдүү (плюрализм) жана көп жактуулугуна ар бир адамдын жекече пикирин, ынанымдарды айтуу, изденүү тандап алуу укугунун кеңейишине шарт түзүп, коомду демократиялаштыруунун жаңы баскычына көтөрүлүүгө мүмкүнчүлүк берди. Анткени, башкаруунун традициялуу үч түрүнө - мыйзам чыгаруучу, аткаруучу жана сот бийлигине - төртүнчү түрүнүн кошулушуна жана күндөлүк турмушта артышына шарт түзүлө баштады. Чынчынында цивилизациялуу, маданияттуу жана укуктук өлкөлөрдө коомдук пикир менен эсептешип, андан чоочулап турат эмеспи. Ушуга ылайык, мыйзам кабыл алабы, же жаңы ишкана курабы (пайда көрүү жагынан тышкары), же бирөөнү камайбы, бардык учурда коомчулук кандай кабыл алат, эмне дешет, туура түшүнөбү деген сыяктуу күнөмдүү суроолорго жооп издешет, адамдардын пикири менен эсептешишет. Демек, коомдук пикирдин жогору же төмөн болушу, курчушу же байкалбай калышы коомдук пикирди алып жүрүүчү адамдын деңгээлине жараша болот. Адам руханий жагынан канчалык жогорку, компетенттүү даярдыгы ар тараптуу болсо - коомдук пикир ошончолук туура, салмактуу. Ошондой эле, коомдук пикир турмуштун шартына экономикалык, саясий идеологиялык, руханий, социалдык-психологиялык чөйрөлөрдүн деңгээлине жараша болот. Ошого жараша баарынын, же көпчүлүктүн, же азчылыктын пикири болушу мүмкүн. Коомду жаңылоо тереңдеп кеңейген сайын адамдардын акыл эси улам өөрчүп, адамгерчиликтүү турмушка умтулуп, коомдук пикир социалдык башкаруунун чечкиндүү, бирок эртеңки күндүн жана турмуштун талабына жооп бере турган чечимдерди кабыл алууга мажбурлай тур-

ган чоң күчкө айланууда. Мыйзам чыгаруучу, аткаруучу жана сот бийликтери чыны менен элдин жыргалы үчүн кызмат өтөөгө даяр болсо, өзүлөрүн коомдук пикир менен дайыма өлчөп салмактап турушу зарыл. Жалпы иштин кызыкчылыгы үчүн мунун кереги зор.

Коомдук пикирди изилдөөдө социология илими өзгөчө мааниге ээ экендиги биздин баарыбызга аттык кашкасындай белгилүү эмеспи. Саясий социология илиминин коомдук пикирди иликтеп үйрөнүү бөлүмүндө **саясий рейтинг** башкача айтканда **белгилүүлүктүн** рейтинги көрүнүктүү орунду ээлейт. Бул илим кеңири жана терең өнүккөн батыштын жогорку индустриалдык жана укуктук өлкөлөрүндө саясий белгилүүлүктүн рейтинги саясаттын социологиясында массалык коммуникациянын социологиясында эң кеңири пайдаланылат. Өлкөнүн президентинен баштап кичинекей аймактын губернаторуна чейин, бардык социалдык аймактык бөлүмдөрдүн депутаттары, аткаруучу ишмерлери жана сот, прокуратура, милиция (полиция) кызматкерлери коомчулуктун кеңири жана ар тараптан көзөмөлдөөсүндө болот. Америка Кошмо Штаттарынын президенттери Ф. Рузвельт, Д. Кеннеди, Великобританиянын саясий лидерлери У. Черчилль, А. Иден. Франциянын президенти Шарль де Голь жана батыштын башка лидер жөнүндө жазылган китептерде алардын баарыны өзүлөрү жөнүндө коомдук пикир кандай экендигин такай кызыгып тургандыгы жазылган. Жетекчилер калың элдин пикирин сылап, коомдук пикир менен эсептешкендигинен улам болуш керек. Айтылуу өлкөлөрдө кандай гана чечим кабыл алуу даярданбасын эң оболу калк кандай кабыл алат, менин беделим ушундан кийин көтөрүлөбү дегендей зарыл иликтөөлөрдү жүргүзгөндөн кийин гана ал чечим кабыл алынат. Ар кандай социалдык күчтөрдүн жана топтордун карма-каршылыктуу таламдарын көздөгөн саясий партиялардын жана кыймылдардын айыгышкан катуу атаандашуусунун шартында эмгектенген саясий лидерлердин коомчулуктагы “баалары” илимий жол менен аныкталып, кеңири талкууланып турушу алардын жашоо жагдайынын ажыратылгыс бөлүгү болуп калган.

90-жылдардын башында биздин өлкөдө да коомдук пикирди үйрөнүү кеңири жолго коюла баштаган. Атайын илимий уюмдар пайда болуп, айрым гезиттердин редакциялары чоң-чоң ишканалар бирикмелер андай изилдөөлөрдүн чыгымдарын Батыштагыдан толук төлөп, жыйынтыктарын кеңири калкка жеткире баштаган эле. Социология илиминде саясий белгилүүлүктү аныктоонун бир канча сыналган ыкмаларынын ичинен, эң жөнөкөйү - адамдарга ачык суроо берүү аркылуу аныктоо ыкмасы колдонулуп. 1990-жылдын июнь айында социологдор өлкөнүн 12 чөлкөмүндө 3000 адамга кайрылышкан. Мисалы, “Сиздин пикириңиз боюнча өлкөнүн же республиканын же областтын саясий лидерлеринин кимиси абдан жогорку беделге ээ?” - деген суроого жооптор төмөнкүдөй болгон: Ельцин Б.Н. - 59 процент; Горбачев М.С. - 20 процент; Собчак А.А. - 7 процент. Калган респонденттер башка саясий ишмерлерди аташып, алардын рейтинги - 3 процентке төмөн болгон.

“Ачык” суроолор ыкмасы менен лидерлердин белгилүүлүктүн калыстык менен так аныктоого болот. Бирок, ал ыкма лидерлердин беделинин мүнөзүн жана түзүлүшүн тактап бере албайт. Беделдүүлүк (автори-

теттүүлүк) бир канча бөлүктөрдөн (компонент) түзүлөт. Адамдын атактуулугу (популярность) жана ага карата мамиле биринчи катарда турат. Анын үстүнө атактуулук ар кандай болот, мисалы беделдүүлүктү бекемдебеген, бирок кеңейткен жаңжалдуу болушу да ыктымал. Ошентип, саясий ишмерлерди баалоо белгилүүлүктүн эки кошулуучу бөлүмдөн турат: атак жана ага карата мамиле. Ошол кездеги Б.Н. Ельциндин атагы жана ага карата калктын ар кайсы катмарынын мамилеси буга ачык мисал болуп келген.

Ушундай ыкма менен эсептелген рейтинг да жашоого укуктуу. Суроого жооп берип жаткан тургун (респондент) лидер жана жетекчи деген эки кубулушту дайыма айтып бере албайт. Албетте бул экөө бири-бирине жакын, бирок бирдей эмес. Саясий лидерликте аны колдоп турган социалдык күчтөр менен социалдык-психологиялык мамилелер биринчи орунга чыгат. Адамды жетекчи катары баалоодо ал жетектеп турган чөйрөдө коомдук турмушта жетишилген ачык натыйжалар негизги мааниге ээ. Албетте, рейтингди эсептөөдө жооп берген адамдын жоокерчилиги жана баштап, жетектеп турган адамдардын жигердүү эмгектеринин натыйжасында коомдук турмуштагы өзгөрүштөр биринчи орунга чыгат. Саясий ишмерлер өзүлөрүнүн кызматында ар кандай мөөнөттөн бери эмгектенгени бирдей шартта болбогондугу табигый нерсе. Эгерде бирөөгө ишеним насыясы бүтүп бараткан болсо, ал эми жаңы жетекчиге карата үмүт, ишеним али алдыда. Кандай болсо да, баалоонун кеңдиги жана көптүгү саясий ишмерлердин саясий жигердүүлүгүн толук маалимине жараша болоору түшүнүктүү.

Социология илиминде беш баллдык шкала боюнча баа коюу (же андан жогору же төмөнкү сандар менен деле болот) саясий ишмерлердин белгилүүлүгүн аныктоонун ыкмасы катары эң кеңири пайдаланылып 1991-жылдын жылдын январь айынын үчүнчү он күндүгүндө жана февраль айынын биринчи он күндүгүндө профессор К. Исаевдин жетекчилиги алдында биринчи жолу жумурияттын Президентинин, партиялык, советтик жана чарбалык жетекчилеринин белгилүүлүгүн аныктоо үчүн беш баллдык шкала менен иликтөө жүргүзүлгөн. Сурамжылаганга жумурияттын 6 облусунан, эки калаасынан – 3097 адам, Жогорку Кеңештин 120 депутаты КДКнын биринчи курултайынын 300 делегаты катышкан. Биздин жумуриятты мындай көп адамды кучагына алып жүргүзгөн иликтөө биринчи жолу жүргүзүлгөн.

Ошентип иликтөө жумурияттыбыздын калкынын социалдык-кесиптик этникалык, демографиялык түзүлүшүнүн салыштырмалуу бардык өкүлдөрүн кучагына алынып. Ошондой эле Жогорку Кеңештин депутаттары, Кыргызстан демократиялык кыймылынын биринчи курултайынын делегаттары туташ сурамжыланган.

Бул иш ошол боюнча токтотулуп калбастан Кыргызстандагы көз карандысыз социологдордун чыгармачыл тобу тарабынан ошол мезгилден тартып ушул мезгилге чейин эксперттердин бааларынын негизинде республикабыздагы таасири күчтүү 50 саясатчыны аныктоону социологиялык изилдөөнү ушул мезгилге чейин алып келе жатат. Саясий инсандардын беделин (рейтингин) аныктоого республикадагы массалык-маалымат каражаттарынын өкүлдөрү, саясий баяндамачылар, Улуттук Илимдер Академиясынын жана жогорку окуу жайлардын окумуштуулары жана ошондой эле саясий партия-

лардын, коомдук уюмдардын өкүлдөрүнөн турган комитенттүү эксперттер катышып келүүдө.

Коомдук пикир деген тоңуп калган муз же катып калган таш эмес. Ал абдан элпек, өзгөрүлмө болот. Тиги же бул саясий ишмердин беделди коомчулуктун көз алдында өзгөрүп турушу толук мыйзам ченемдүү көрүнүш. Социологиялык иликтөөнүн жыйынтыгында ошол коомдук пикир канчалык деңгээлде так, айкын, калыс жана чындыкты чагылдырат – маселенин түпкү маңызы ушунда эмеспи. Ошого байланыштуу көз каранды эмес социологиялык топ эч бир партияга, кыймылга же жетекчиге жан тартпастан иликтөөлөрдү жүргүзүп келди.

Албетте, бул борбордогу гана эксперттик иликтөө болгондугун биз унутпашыбыз керек, эгерде социологиялык толук илимий ыкмага таянган массалык иликтөөнү жалпы Республикабыздын түндүк түштүгүн камтыган областтык борборлордо да жүргүзүлгөндө кандай жыйынтыктарга да ээ болор эле, бул дагы биз үчүн өзүнчө маселе болууда.

Ошол мезгилден азыркы учурга чейинки жүргүзүлүп келе жаткан эксперттик социологиялык иликтөөнү этаптарга бөлүп карасак кыргызстандагы саясий элитанын калыптанышын социологиялык изилдөө төмөнкүдөй мезгилдерге бөлүнөт:

1. Азаттыктагы Кыргызстан жана анын саясий элитасынын калыптаныш мезгили – 1991–1995-жылда;

2. Кош палаталуу парламент жана өлкөбүздөгү саясий элитанын өзгөрүү жүрүштөрү – 1995–2000-жылдар;

3. Үй-бүлөлүк кландык башкаруу мезгилиндеги саясий элитанын беделди – 2000–2005-жылдар.

4. 2005-жылдагы марттан кийин элита алмашуудабы же “жаңы элитанын” абалы кандай?

5. 2010-жылдагы апрель окуялары, Конституциялык реформалардан кийинки саясий элитанын калыптануусу жана партиялуулук.

Ушул тууралуу толук маалыматты мударис Кусейин Исаевдин жетекчилиги алдында даярдалган “Саясий элита: коомдогу беделди, социологиясы” жана “Улуттук саясий элитанын беделди: эксперттик баалоо” деп аталган илимий жыйнактардан да толук таанышууга болот.

Келечекте саясий элитанын калыптанышы, дегеле жалпы Кыргызстандагы элитанын абалы жана алардын калыптанышына социалдык-экономикалык абал менен коомдук саясий жараяндын тийгизген таасирин элитология илимине ылайык социологиялык жактан изилдөө улантыла бермекчи.

Адабияттар

1. Ашин Г.К. Элитология. Становление. Основные направления. –М., 1995. –107 б.

2. Вебер М. Избр. Произведения. –М., 1990.

3. Исаев К. Кыргыз социологиясынын: өткөнү, түптөлүшү, келечеги. –Б., 2009. 101 б.

4. Исаев К. Политическая социология. –Б., 1997.

5. Исаев К., Сейитбаев Б.Т. Саясий элита: коомдогу беделди, социологиясы. –Б.: Maxprint, 2014. –516 б.

6. Исаев К. Улуттук саясий элитанын беделди: эксперттик баалоо. –Б.: Maxprint, 2015. –170 б.

7. Тощенко Ж.Т. Социология. Жалпы курс. /Котор. К. Исаев, Э. Кылычев. Б.: КЭнин башкы редакциясы. 1997. –396 б.

8. Сейитбаев Б.Т., Саралаев Т.О. Теория политической элиты и власти. –Б., 2009. –202 с.

ОБЪЕКТИВНЫЕ ОБУСЛОВЛЕННОСТИ СМЕНЫ ПОЛИТИЧЕСКОГО РЕЖИМА 2010 ГОДУ В КЫРГЫЗСТАНЕ

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ 2010-ЖЫЛДАГЫ САЯСИЙ РЕЖИМДИН АЛМАШУУСУНУН ОБЪЕКТИВДҮҮ ШАРТТУУЛУГУ

OBJECTIVE DEPOSITS OF THE 2010 POLITICAL REGIME CHANGE IN KYRGYZSTAN

Аннотация: В данной статье рассматривается объективные и субъективные обусловленности событий, создающих предпосылки и формирующих соответствующую политическую среду необходимую для создания ситуации смены власти в стране. Анализируется его основные обусловленности как ухудшение социально-экономической жизни, внутринациональный раскол общества и ее последствия в обществе.

Ключевые слова: государство, политика, общество, система, субъект, объект, ситуация, власть, политический режим.

Аннотация: Бул макалада өлкөбүздөгү бийликтин алмашуусунун абалын түзгөн саясий чөйрөнүн калыптанышынын объективдүү жана субъективдүү окуялардын шарттуулугу каралды. Коомдогу социалдык-экономикалык жашоонун начарлашы, коомдун улут аралык бөлүнүшү жана анын негизги кесепеттери талданды.

Түйүндүү сөздөр: мамлекет, саясат, коом, система, субъект, объект, абал, бийлик, саясий режим.

Annotation: This article examines the objective and subjective conditions of events that create the prerequisites and form the appropriate political environment necessary to create a situation of change of power in the country. Its basic conditionality is analyzed as the deterioration of social and economic life, the criminalization of power structures, the intra-national split of society and its consequences.

Keywords: State, society, system, political elite, leadership, institution, people.

После обретения суверенитета странами Центральной Азии открылась реальная возможность каждой из них занять достойное место в мировой цивилизации. Сама политическая реальность образования независимых государств в Центральной Азии мотивировала становлению и развитию нового типа государственного устройства основанной на построение государства с основами демократического политического режима. По своей совокупности демократический политический режим основывается на признании народа в качестве источника власти, с признанием его права участвовать в решении государственных и общественных задач, приоритетов, особенно в наделении граждан своего государства достаточно широким

кругом прав и свобод. Поэтому в истории политической мысли “в демократическом государстве, власть основывался на принципе народовластия. Отсутствие характерных черт демократического государства способствует смене политических режимов”[1, с.215]. Смена политического режима происходит не спонтанно и не неожиданно. Этому предшествует целая череда событий, создающих предпосылки и формирующих соответствующую политическую среду, необходимую для создания ситуации смены политической власти в стране. Именно так и происходило в Кыргызской Республике в 2005, а затем 2010 годы. В процесс политической жизни общества в симбиозе “были втянуты огромные массы народы, налицо был

абсолютный закон всех мировых революций: невозможность верхов управлять по –новому и невозможность низов жить по старому”[2,с.26]. Политический режим который установился с приобретением независимости должен был способствовать функционированию политической системы кыргызского общества, определить характер политической жизни в стране, который отражал бы уровень политической свободы и отношения органов власти к правовым основам их деятельности. С тем самым систематически обеспечивать стабильность политической власти, управляемости граждан, выработать приемлемую для власти динамику и направленность политических отношений, при этом стремиться к достижению целей политики, основанной на приоритетом национального и государственного интереса. Смыслосоставляющей этих процессов должна была быть развитость общественно-политической традиции, господствующей в обществе политическим сознанием, культурой и поведением. К сожалению, эти параметры которые должны быть функционирования политической системы в Кыргызстане не сложились, поэтому объективно-субъективные обусловленности мотивировали смены политического режима. К наиболее значимым объективно-субъективными предпосылками смены политического режимы были “социально-экономическая жизнь приведшая к ухудшению самосостояния каждого во всех составляющих, породившие безработицу, материальное положение, росту криминализма во властных структурах, распад всех видов собственности росла по геометрической прогрессии, усугублялся внутринациональный раскол...”[3,с.19].

Ситуация начала постепенно обостряться, большинство участников предвыборной президентской кампании в нарушение избирательного законодательства стали занимать ответственные посты. Стали применять все те же административные ресурсы и грязные политехнологии, которые активно использовались в период выборной кампании, подтверждались факты нарушения норм Конституции и избирательного законодательства во время подготовки избирательной кампании и прокуратура Кыргызстана, утверждавшая о наличии фактов предвыборной агитации до начала ее официального срока и ее осуществлении ее людьми, которые не имели на это права т.е. депутатами, государственными служащими и представителями судебной власти.

В этот период наблюдалось и общее ухудшение криминальной обстановки во всех регионах страны. После мародерств конца марта стали происходить многочисленные случаи массового самозахвата земельных участков на окраине столицы, в Чуйской долине сельским населением, прибывшим из других областей страны. [4,с. 134].

Активно шло перераспределение собственности силовым путем. В парламенте неоднократно поднимались вопросы о «силовых захватах», о держателях пакетах акций акционерных обществ[6, вход.12.03.2016].

Усугубила ситуацию череда убийств бизнесменов и политиков. Так в 2005 году был застрелен Кудайбергенов У., Алиев У. являвшийся главой Южного регионального управления по борьбе с должностными преступлениями МВД Кыргызстана, депутат Жо-

горку Кенеша Сурабалдиев Ж., Эркинбаев Б.[8, вход. 16.03.2015].

Также продолжались столкновения между криминальными группировками в городах Ош и Карасу, связанные с переделом собственности. Причиной конфликта стал «Карасу базары» – один из самых крупных рынков Ферганской долины. Все событиями происшедшие привело к возникновению у населения республики весьма настороженного отношения к избирательной кампании, которое было на грани недоверия к действиям властей и порождало страх за собственное благополучие.

Это было отсутствием гарантий функционирования демократического политического режима, таких как создание системы контроля со стороны гражданского общества за деятельностью органов власти и государственного аппарата. Наиболее значимой гарантией демократического государства является ликвидация системы привилегий, связанных с обладанием властью. При этом наличие возможностей для своевременного полного политического информирования гражданского общества в целом. В этом аспекте мы разделяем мнение российского политолога Рукавишников Н., который отметил, что в демократическом обществе «должны быть до минимума упрощены процедуры отзыва депутатом и смены чиновников, а также гарантии равноправия граждан, признание права каждого человека на критику властей и любых ее представителей» [5,с.56]. К началу июля уже было очевидно, что революция не внесла существенных изменений в жизнь страны: власть стала проявлять наклонности к тоталитарным методам управления. Подтверждением этого были и роспуск парламента, и препятствование принятию проекта новой Конституции, и прочие его действия по укреплению собственной власти. Но одновременно избрание легитимной власти в республике давало шанс стабилизировать общество, переключить внимание с политической борьбы на развитие республики, которое стало столь необходимым и желанным.”[4,с. 139]. В результате выборов к власти пришли новые лица, новый глава государства. Казалось, что обстановка в республике должна была стабилизироваться, а все усилия должны быть направлены на восстановление разрушенного и развитие экономики (во всяком случае многие возлагали такие надежды на Бакиева, как промышленника-хозяйственника). Однако события стали развиваться совершенно иначе.

Следует отметить, что в данный период в республике на государственном, правовом и политическом пространстве сложилась противоречивая ситуация. Парламент и президент были избраны в соответствии со старой Конституцией, которую затем они сами же и отменили. Но при этом все они с маниакальным упорством цепляются за власть, предоставленную им Основным Законом. Участники революционных событий не желали признавать ни одной из Конституций, ни легитимности президента, а по поводу легитимности парламента придерживались молчаливой позиции. Парламент же в свою очередь в борьбе за собственное выживание пытается услужить всем: и оппозиции и президенту. В такой обстановке правительство оказалось зажатым в тисках между парламентом и пре-

зидентом в компании с их легитимностью, поставленной под сомнение. Остается загадкой, как в подобных условиях взаимных склок и повальных обвинений в нелегитимности становится возможным принимать легитимные решения по вопросам стратегической важности в области управления и государственной власти.

Яркими фактами дальнейшего роста кризисного состояния в стране, ухудшения политической обстановки стали назначение нового правительства в сентябре, уже неприкрытое участие организованного криминалитета в политической жизни республики, активный рост национализма в стране, обострение сепаратистской деятельности. В республике наблюдается фрагментация власти, в ходе которой власть стала распределяться по местам: местные акимы стали все меньше и меньше подчиняться центральной власти и превращались в местных «царьков». А в это время центр был занят переделом власти, ее функций и дележом самых крупных объектов собственности. В этот период наблюдается отток из страны кыргызских предпринимателей: многие из них перевели бизнес или просто уехали за рубеж, причем большинство в Россию и Казахстан. Сокращение инвестиционных поступлений в экономику республики стало катастрофическим: печальный опыт показал зарубежным инвесторам, что надежды на правительственные контракты возлагать не стоит, поскольку они не надежны и склонны к частым пересмотрам и изменениям. Более того, экономику в Кыргызстане определяла политика.

Продолжалась череда убийств активистов и политиков, происходили убийства и преследования журналистов, представителей оппозиционных средств массовой информации, избивали аналитиков, экспертов, политологов с целью заставить их замолчать. Преследованиям и избиениям подвергались и представители правозащитных организаций. Таким образом, методично и целенаправленно нагнеталась атмосфера страха, формировалась тоталитарная система, не признававшая ни малейшего инакомыслия.

Общество устало от «реликтовых, незаменимых руководителей как местного, так и республиканского масштаба и с сожалением стали понимать, что толку от избранных представителей власти все равно не будет» [3, с. 73]. «Реликтовые» избранники как нельзя лучше отражали ситуацию в стране, став зеркальным отражением сложности положения постреволюционного Кыргызстана, сложившихся культурно-исторических искажений со всеми вытекающими из этого последствиями.

Дальнейший физический и психологический террор, устроенный в стране организованными преступными группировками, фактически подрывал государственность Кыргызской Республики. Стремление криминальных структур дестабилизировать в республике обстановку весьма негативно сказались на политической и экономической обстановке в стране. Не получая необходимой защиты и поддержки со стороны Правительства страны предпринимательские структуры и деловые люди перестали доверять государственным органам власти и рассчитывать на Закон в ходе осуществления своей деятельности. Более того, ведущие страны мира и главные деловые партнеры Кыргызстана официально высказывали свою озабоченность и беспокойство по поводу роста влияния криминала на власть в нашей стране и его направленной деятельности чтобы стать ведущей политической силой. Это все означало новая политическая система общества с определенным политическим режимом с которой общество в целом «связывала свое будущее и от которого ждали позитивных перемен» [6, с. 174]. Надежды не оправдались.

Из этого, наша общество нашла оптимальный путь дальнейшего развития и приняла правильное решение, чтобы уверенней двигаться вперед. Однако, то, что происходит в наши дни в Кыргызстане, оптимизма не добавляет. Но у общества, как и у природы свои законы.

Литература

1. Анисимов Н. Политические режимы стран Аравийского полуострова. - Киев, 2006. - 289 с.
 2. Арзыматова А.А. Кыргызские революции. К вопросу о терминологии. // Вестник КГУ им. И.Арабаева. Специальный выпуск. Мат. Межвузовской научно-практической конференции "Роль и историческое значение апрельской революции в современной истории Кыргызстана" (3 апреля 2014 года) - Бишкек, 2014, 123 с.
 3. Ибраимов О. Испытание историей. - Размышления и эссе о судьбе Кыргызстана: - Москва, Международные отношения, 2008. - 160 с.
 4. Князев А.А. Государственный переворот 25 марта 2005 г. в Киргизии. - Изд. 3-е, испр. и доп. - Б., 2007. - 272 с.
 5. Рукавишников Н. Политические режимы стран Центральной Азии. - СПб, 2005. - 254 с.
 6. Урманбетова Ж., Абдрасулов С.М. Истоки и тенденции развития кыргызской культуры. - Б.: Илим, 2009. - 187с.
- Интернет ресурсы:**
7. Усупова Д. Спуста год, как расцвели тюльпаны. <http://www.info-tsyes.kz/advertka.php?Вход 12.06.2016г.>
 8. Кынев А.В. Кыргызстан до и после «тюльпановой революции». <http://www.igpi.ru/info/people/kynev/ вход 15.09.2016 г.>

Саидов Алихон

зав. кафедрой философии и политологии
Курган-Тюбинский государственный
университет им. Носира Хусрава

НАРОД. НАРОДОВЛАСТИЕ. ДЕМОКРАТИЯ

PEOPLE. POWER OF PEOPLE. DEMOCRACY

Аннотация: Автор рассматривая проблемы народовластие и демократии общества приходит к выводу что для достижение подлинной демократии, самоуправления и народовластия в любой стране необходимо усилить процесс демократизации общества. Народовластие предполагает тесное сотрудничество государственных органов с общественными организациями и трудовые коллективы. В укреплении института президентства постоянно возрастает роль общественных организаций. Они являются серьёзной школой государственного управления для народных масс, способствуют повышению их сознательности.

Ключевые слова: Демократия, народовластие, Конституция, народ, Таджикистан, Восток, Запад, государство, общества, Европа.

The author considers the problems of sovereignty and democracy of the society and comes to conclusions that in order to achieve real democracy, self-governing and sovereignty in any country one should strengthen the process of democratization of the society. Sovereignty proposes close cooperation of state bodies with social organizations and labour collectives. To strengthen the presidential institution constantly increase the role of social organizations. They are serious school of state governing for people masses and promote to increase of their public spirit.

Key words: democracy, sovereignty, constitution, people, Tajikistan, east, west, state, society, Europe.

Проблема демократизации общества вообще – одна из важнейших в современном мире, поскольку связана с его будущим, с утверждением более цивилизованных и гуманных международных отношений. К тому же она, пожалуй, наиболее ярко высвечивает лицо каждого государства – сущность его политических, социального строя, характер взаимоотношений государства и личности, способность наполнить свободы миллионов граждан реальным содержанием. При всей своей остроте дискуссия вокруг демократии, самоуправления, народовластие в последнее время постепенно очищается от излишнего ожесточения, запальчивости, пропагандистских перефразов, в чем можно усмотреть одну из примет нашей действительности [1.с.604]. Конечно, сейчас преждевременно утверждать, что споры уже превратились в диалог, но едва ли приходится сомневаться в том, что принципиальная дискуссия становится более деловой, конструктивной.

Но ясно одно: без создания реальной демократии, соблюдения права человека на саму жизнь, без обеспечения людей средствами существования у человеческого достоинства и естественного права не может быть никаких шансов. Столь же фундаментальным для человека является право на жизнь в условиях обеспеченного мира. Обстоятельное изучение только что затронутой проблемы показывает, что некоторые

политологи, теоретики, государственные деятели, ратующие за демократию, права и свободы личности, не придают этому принципу значения, которого он заслуживает, относя его чуть ли не к аксессуарам «коммунистической пропаганды»[2. с.6].

Мы полагаем, что достижение подлинной демократии, самоуправления и народовластия в любой стране, наиболее полное осуществление прав человека прямо связано с тем, насколько сама планета застрахована от войны. Поэтому, успешное развитие этого процесса едва ли мыслимо без последовательной борьбы за прекращение гонки вооружений, ненасильственный и безъядерный мир, отказ от мышления силовыми, военными категориями.

Короче, без нравственного начала, без человечности в мировой политике, без гуманизации международных отношений трудно рассчитывать на прогресс и сближение народов, в утверждении первостепенного права на мирную жизнь. Идеалы гуманизма, совесть рода людского не позволяют и не должны позволять мириться с насилием и произволом, унижением человеческого достоинства, с подавлением стремлений к свободе, равенству, справедливости. А без материализации идеалов гуманизма бесполезно говорить о демократии, самоуправлении и народовластии. Знакомая с обширной литературой, посвященные многочисленным проблемам демократии и демократиза-

ции того или иного общества, мы часто сталкиваемся с проблемой народовластия. Итак, что такое на наш взгляд, народовластие?

Известно, что попытки применения демократических начал народного самоуправления неопровержимо доказывают, что политическая демократия представляет собой формулу, которая может быть заполнена различным содержанием. По мере включения масс в активную политическую жизнь стали один за другим возникать вопросы о демократизации экономической структуры общества, народного образования, о правах национальностей на родной язык и национальную культуру, о неприкосновенности для политической власти прав граждан на политические свободы.

На современном уровне политического и культурного развития народных масс (применительно к странам отсталым или слаборазвитым), часто только социальные утопии, обещающие очень много, способны пробудить их активность. Многочисленные примеры из истории общественно-политического движения, их борьба за демократию, права человека, установление народовластия показывает, что люди, говорящие прозой массами руководить не могут: им, толпе, нужны увлекательные иллюзии. На сложные вопросы общественной жизни массы всегда хотят получить простые ответы, которые и пытаются осуществить в жизни путём насилия. Когда эти лишённые политического развития масс, руководимые традиционными предрассудками, эмоциями и иллюзиями, начинают размышлять о причинах сложных, политических и социальных явлений, они всегда находят их в отдельных лицах - носителях добра или зла, «героях» или «врагах народа». Толпа или масса, наделавшая бед, никогда не считает себя виноватой в содеянном: они всегда находят козла отпущения, на которого и взваливает всю ответственность. Но чем больше обещает та или другая социальная утопия, чем больше она упрощает стоящие перед массами политические и социальные проблемы, тем меньше часть её исторически осуществима. Историческая деятельность приемлет из идейного содержания массовых социальных движений только Какую - то их часть: кроме того, движения эти всегда дают исторические результаты, не предвиденные их вожаками и не включённые в их цели и задачи.

Но компетентность народных масс ряда стран в вопросах современной политики вовсе не является прирождённым их качеством. В последней четверти XIX века, на всём протяжении XX века в промышленно развитых странах Западной и Восточной Европы начался культурный и политический подъём народных масс, открывающий совершенно новые политические перспективы для народного самоуправления и его многообразных институтов.

Только культурное и политическое развитие народных масс делает возможную демократизацию современного государства. В них пробуждается способность к политическому творчеству, позволяющая строить всю деятельность государства на демократических началах, на самоуправлении и выборном начале [3.с.17].

Практика общественно-политического развития показывает, что религия и государство веками были

союзниками полагая, что существует только одна истина - та, в которую они верили. Оппозиция, критика определялись как ересь в религиозных терминах и как государственное преступление в светских. Еретики или противники короля, в свою очередь, сами не проповедовали терпимости. Реформаторы были уверены, что их религиозные оппоненты - проповедники сатанинских доктрин, которые должны были быть уничтожены. Светские мятежники считали, что монархия нарушила договор с нацией, ведёт себя аморально и поэтому должна быть заменена новой автократией. А между тем, терпимость к противоположным взглядам, отказ запретить или подавить оппозицию, инакомыслящих не является нормальным поведением в современных условиях. Современному цивилизованному государству для того, чтобы иметь свободное общество, должно быть узаконено право оппонентов выражать свои убеждения, выступать за проведение альтернативной политики.

Надо бы обрести себя, стать самим собой, познать свои истоки, вернуться к тем подданным ценностям, которые прославили историю человечества, сделали благом присутствие человека на земле. А подлинные ценности это достоинство человека, глубокое чувство справедливости и свободы, трудолюбие, инициативность, любовь к семье, уважение к жизни, терпимость и миролюбие, демократия и народовластие. Эти корни находятся в благодатной духовности, а также в светском гуманизме. Это разнообразие богатства может в дальнейшем решающим образом способствовать прогрессу науки, мысли, творчества, овладеет волей людей и воплотиться в живом и действенном сознании.

Настоящая демократия - это и есть подлинное народовластие. Это предполагает, что по мере вызревания необходимых социально-экономических и культурных предпосылок число граждан, непосредственно участвующих в управлении, должен неуклонно возрастать. Последовательной демократизации не только характеризует общественный строй, он должен проникать в социальную экономическую и духовные сферы, стать необходимой чертой жизни людей. Так, если говорить о демократизме судебной системы, то он проявляется также во все более широком участии общественности в осуществлении правосудия. Трудовые коллективы и общественные организации должны обращаться в суд с ходатайством о передачи на поруки (перевоспитания), лиц, впервые совершивших правонарушения. Люди, воочию должны убеждаться в том, что государство непоколебимо защищает их права и свободы, гарантированные Конституцией РТ, решительно устраняет всё наносное, противоречащее принципам и духу демократического государства.

Важным элементом народовластия является повышение роли общественных организаций. Во-первых, общественные организации - неотъемлемый составной элемент механизма народовластия, без них не должен решаться ни один существенный вопрос управления государственными и общественными делами. Они обеспечивают гармоничное сочетание интересов личных с общественными интересами, вовлечения члена организации в обсуждение и решение тех проблем, которые волнуют народ в целом. Ведь общественные организации в демократическом об-

шестве, если они будут действовать целенаправленно и в рамках Конституции, могут играть активную роль в поиске лучших форм организации труда и жизни людей, удовлетворение их запросов, формированию у людей высокого уровня общественного сознания, правильного понимания долга перед страной высоких моральных качеств. Компетентность, обострённое чувство нового, теснейшая связь с людьми, внимание к ним, знание души человеческой вот что должно характеризовать стиль работы общественных организаций в условиях демократизации общества.

Народовластие предполагает тесное сотрудничество государственных органов с общественными организациями. В своё время общественные организации должны широко привлекаться к контролю за выполнением законов и других законодательных актов, решений центральных и местных органов. Помимо этого, общественные организации сами должны контролировать работу органов управления должностных лиц предприятий и организаций. Она должна способствовать преодолению волокиты и бюрократизма, нарушений законодательства, прав и интересов людей.

В вопросах осуществления народовластия важную роль должны играть трудовые коллективы. Они должны участвовать в обсуждении и решении государственных и общественных дел, в планировании производства и социального развития, в подготовке и расстановке кадров, в обсуждении и решении вопросов управления предприятиями и учредителями, улучшение условий труда и быта, использование средств, предназначенных для развития производства, а также на социально-культурные мероприятия и материальное поощрение. Выступая как важный элемент демократии, народовластия, используя в своей работе демократические методы и средства, трудовые коллективы способствуют решению главных вопросов жизни и деятельности производственных подразделений: состояние трудовой дисциплины, социально-культурные мероприятия, воспитательные работы и т.д.

Свобода и демократия - единственное будущее, достойное людей, народов внутри великой человеческой семьи. Свобода, равенство, демократия, народовластие, если хотите, есть цивилизация. Долгое время в общественной мысли само понятие «цивилизация», как правило, употреблялось в единственном числе, обозначая высокий уровень социального развития, и обычно противопоставлялось более низкому уровню если не всех, то большинства стран и народов[4.с.42].

Однако на исходе нашего столетия становится более очевидной историческая ограниченность подобного подхода.

В широком смысле слова, демократия есть важный фактор цивилизации уровня цивилизованности тех или иных стран и народов. Сквозь призму нового мышления, отражающего объективное стремление человечества к общепланетарному взаимодействию, сама проблема цивилизации предстаёт иначе, настоятельно требует философского переосмысления. Тут мы вправе говорить о воплощении в цивилизации общечеловеческих социальных и моральных ценностей. А социальные и моральные ценности, на наш взгляд, прежде всего это положение личности в обществе.

В этом плане заслуживает внимание имевшее место в западной Европе на протяжении её истории разделение власти на политическую и духовную, нравственную, носителями, которых были, с одной стороны государство, а с другой - церковь.

Борьба между политическими и духовными властями (в средние века её традиционно называют борьбой между императорами и папами) завершилась тем, что народы с «царством цезарей» в жизни общества отстояли себя царство духа. По мнению ряда учёных, благодаря этому европейской цивилизации удалось утвердить демократические традиции[5.с.467].

Разделение политической и экономической власти, характерное для европейской цивилизации в новое время тоже имеет важное значение. Именно предоставление экономической власти гражданскому обществу и признание за личностью права экономической свободы с её инициативой, предприимчивостью и изобразительностью стало за последние два-три столетия могучим стимулом развития в Западной Европе, Северной Америке, а теперь и в других регионах. При всех её издержках свобода предпринимательства в современных условиях представляет собой отнюдь не «капиталистическую ценность», как до недавнего времени её воспринимали и на Западе, и на Востоке, а имеет общечеловеческое значение. При разумном регулировании она способна принести человечеству материальное обеспечение и процветание.

В целом, одно можно сказать с верой и надеждой: вновь обретая живую душу, демократия и народовластие, вобравшая в себя вековые мечты человечества о справедливости, равенства и свободе, останется постоянной составляющей мировой цивилизации.

Литература

1. Аристотель. Соч., в 4-х т., том 4, -М., 1983, ст.604.
2. Лобер В.Р. Демократия: от зарождения идей до современности. -М., 1991.
3. Лозинский С.Г. История попства. - М., 1986.
4. Расулов К.Р. "Особенности проявления конфликтов в Таджикистане", -Душанбе; 2000.
5. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. т.22., с.467.

Б.Т. Сейитбаев,

К. Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин
саясат таануу жана укук дисциплиналары кафедрасынын башчысы,
саясий илимдеринин кандидаты, доцент
(sbakyt50@mail.ru)

Таалайбек уулу Бактилек

К.Карасаев атындагы БГУнун магистранты

ТЕРРОРИЗМ - XXI КЫЛЫМДЫН НЕГИЗГИ КОРКУНУЧУ

ТЕРРОРИЗМ - ОСНОВНАЯ УГРОЗА XXI ВЕКА

TERRORISM - BASIC THREAT OF XXI CENTURY

Аннотация: Аталган макалада терроризмдин XXI кылымдын негизги коркунучу катары коомго тийгизген терс таасирлери каралып, андагы көйгөйлүү маселелер саясий талдоого алынат.

Түйүндүү сөздөр: терроризм, экстремизм, фанатизм, дин, оппозиция, социалдык макам, мамлекет, бийлик, коом, саясат, коопсуздук.

Аннотация: В данной статье рассматривается терроризм как основная угроза XXI века, и анализируются его проблемы в политическом аспекте.

Ключевые слова: терроризм, экстремизм, фанатизм, религия, оппозиция, социальный статус, государство, власть, общество, безопасность;

Summary: This article examines terrorism as the basic threat of XXI century, and analyzes it from the political point of view..

Key words: terrorism, extrinism, fanaticism, religion, opposition, social status, state, power, society, security.

Эл аралык терроризм заманбап мезгилдеги дүйнө жүзүнүн коопсуздугу менен туруктуулугуна коркунуч туудурбай койбойт. Анкени, ал бир нече мамлекеттердин коомдук, экономикалык, маданий коопсуздугуна, конституциялык жана укуктук түзүлүшүнө, алардын улуттук кызыкчылыктарына өтө чоң кесепетин тийгизип келүүдө. Бул азыркы учурдагы коомго ар кандай багытта жогорку деңгээлдеги коркунуч факторлорун жаратып, узак мезгилге чейинки туруксуздукту алып келүү менен адамзаттын прогрессивдүү өнүгүүсүнө тоскоолдук жаратууда.

Негизинен алып карасак, терроризм түшүнүгү бул латын тилинен алынган “terror” – “коркунуч” деген сөздөн келип чыккан. Терроризм – бул саясий күрөштүн ыкмасы болуу менен саясий жана башка каршылаштарын коркутуу жана басым көрсөтүү максатында эч нерсе менен чектелбеген, согуштук аракеттер менен да байланышкан, зордук-зомбулуктарды системалык түрдө колдонуудан турат. Бул феномен өзүнө саясий ишмерлерди, мамлекеттик мекемелердин кызматкерлерин кызматкерлеринин жана жөнөкөй жарандарды өлтүрүүнү, жардырууларды, банктарга, курал-жарак складдарына кол салууну, самолёттерду ж.б. айдап кетүүнү камтыйт. Негизинен террористтер – стратегия-

лык жеңишке эмес көбүнчө өздөрүнүн аракеттеринин психологиялык натыйжалуулугуна үмүт кылышат. Терроризм мамлекеттик жана оппозициялык, ички жана эл аралык болушу да мүмкүн. Анын багытталышына ылайык азыркы күндө анын негизги түрлөрү катары буларды белгилеп кетсек болот: коомдук түзүлүштү туруксуздаштыруу менен өзгөртүү максатында ишке ашырылуучу социалдык терроризм – буга мисал катары карасак оңчул жана солчулдар – Италия, ФРГ, Түркия, Перуда ж.б. өлкөлөрдө болуп келүүдө; улуттук көз-карандысыздыкка жетишүүнү максат кылган улутчулдук терроризми – буга Ольстердеги ИРА, бир катар палестиналык топтор ж.б. кирет; диний ураандардын астында жүргүзүлүүчү терроризм – буга ИГИЛ, Аль-Каида, Хезболла, Жабхат ан-Нусра ж.б. реакциялуу динчил уюмдар кирет. Дегеле, терроризмдин бул түрлөрү эч бир жерде таза түрүндө кездешпейт, алар бири-бири менен айкалышып, терең чырмалышкан. Террористтик ишмердүүлүк байыркы мезгилден бери эле белгилүү. Анын активдештирилиши экономикада, социалдык курамда, коомдун баалуулук-нормативдик системасында терең өзгөрүү мезгилдерине туш келет. Социалдык статустун төмөндөшү, келечектен коркуу, адаттагы жүрүм-турумдун маданий-нравалык тескөө-

лөрүнүн артка жылуусу калктын кандайдыр бир бөлүгүн ыгы жок импульсивдүү саясий аракеттерге түртөт. Өзгөчө эл аралык терроризм Бириккен Улуттар уюму жана башка уюмдар аркылуу дүйнөлүк коомчулук тарабынан айыпталып азыркы учурда глобалдуу проблемалардын бири болуп эсептелинет.

Кыргыз Республикасынын окумуштуулары менен тажрыйбалуу адистерин үчүн эл аралык терроризм жана ага каршы күрөшүү маселесин таанып билүүнүн актуалдуулугу, өлкөбүздүн өткөөл мезгилдеги социалдык-саясий жактан түп тамырынан бери өзгөрүүлөргө туш келген учурдагы, анын геосаясий, социалдык-саясий, экономикалык, криминологиялык, маданий ж.б. факторлорунун шартына ылайык келүүдө.

Маселенин тажрыйбалык жагына сереп салып карасак, Кыргызстан өзүнүн эгемендик жылдарынын алгачкы баскычтарында мурдагы постсоветтик өлкөлөрдүн ичинен алгачкылардан болуп терроризм менен бет келишкен өлкөлөрдүн бири болуп калды. 1999-2000-жылдары Баткен окуяларында биздин өлкөбүз согушчан топ менен жакындан бет келишүүгө мажбур болду. Афганистан тараптан кирип келген куралчан топ менен кагылышуулар учурунда кыргыз аскерлери бир топ жоготууларга учурагандыгын жакшы билебиз. Ошол мезгилде өлкө Президентин Аскар Акаев дүйнө коомчулугуна кайрылуу жасап, терроризм менен чогуу күрөшүүгө үндөөгө аргасыз болгондугун тарых тастыктай алат. Ушуга байланыштуу, кийин Кыргызстанда Американын жана Орусиянын аба майдандарын ачууга аргасыз болдук. Ага чейин, көз карандысыздыктын алгачкы жылдарында Кыргызстанга аскер керекпи же кереги жокпу деген талаш-талкуулар да болуп келген эле. Соңку жылдары терроризм калктын калың катмарын кабатырланткан чон коркунучтардын бирине айланып келүүдө. Азыркы мезгилде ар бир кыргызстандыктын террорчу жөнүндө жалпы түшүнүгү бар. Анткени, террорчулукка каршы күрөш жана өлкөнүн коопсуздугун коргоо маселеси 1999-2000-жылдардагы Баткен окуясынан кийин өзгөчө мааниге ээ боло баштады. Кийинки мезгилдерде Кыргызстандын коопсуздук кызматтары өлкөдөгү негизги коркунучтардын бири катары терроризмди атап келүүдө. Атай кетсек, Ички иштер министрлиги Кыргызстанда 1200дөн ашуун адам террорчу деп катталганын айтып чыккан. Алардын 1192и "Хизб-ут-Тахрир" уюмунун жаткотоочулары, ал эми 49 вахабисттер, 36 акромисттер жана экөө Өзбекстан Ислам кыймылынын өкүлү экенин ырасташкан эле.

Кыргызстанда 2010-жылдын күз айларында террордук жардырууларды уюштурууга аракет кылган деп экстремисттик-согушчан уюмдарга мүчө деп шектелген кишилер жок кылынып, айрымдары кармалганы тууралуу өлкөбүздүн атуулдары жакшы билишет. Коопсуздук күчтөрү аймактарда боло турган ондон ашуун жардыруулардын планын аныктап, бөгөт койгонун айтып чыккан. Бул окуялар Кыргызстанда абдан кооптондурган жана чочулатчу жышаан катары белгиленип келүүдө, ал тууралуу Коопсуздук кеңешинин мурдагы качысы Мирослав Ниязов мындай деп белгилеген: "Диний күчтөрбү, криминалбы, жикчил күчтөр чыгабы террор эмнеден пайда болду? Бийликке ишенбестиктен пайда болду. Бийликке нааразычылыкты билдирген күчтөр терроризмге айланып кетиши мүмкүн. Ушул күчтөр бир

эле топ болбой бир нече топ болсо, анда Кыргызстанды алдыда дагы көптөгөн оорчулуктар күтөт".

Андан көп өтпөй Кыргызстандын Ички иштер министрлиги өз маалыматында Кыргызстанда 1279 адам "террорчу" деп катталганын алардын 1192и "Хизб-ут-Тахрир" уюмунун жаткотоочулары, ал эми 49 вахабисттер, 36 акромисттер жана экөө Өзбекстан Ислам кыймылынын өкүлү экенин ырасташкан. Бирок, коопсуздук маселелери боюнча талдоочу, саясат таануучу Орозбек Молдалиев Борбор Азияда ар кандай террористтик уюмдардын өкүлдөрү пайда болуп, алардын ишмердиги көзөмөлгө алынбай келаткандыгын белгилеп мындай дейт: "Өзбекстанда "хизбуттахрирчилерди" тескей баштаганда акырын гана Кыргызстанга келип отурукташып, бул жакта жайылып кетти. Ошондуктан бардыгыбызга тиешеси бар дегендин негизи бар. "Ислам жихаты" союзунун террористтери пайда болду, Жакынкы Чыгыш мамлекеттериндеги террористтик уюмдар дагы келе баштады бизге. Мурда "Аль-Каида", Өзбекстан ислам кыймылы десек азыр ар кандай уюмдун өкүлдөрү көбөйүп кетти региондо. Буларды биздин адистер жакшы таанып биле албайт. Азыр ошондой кыйынчылыктар болуп атат".

Андан сырткары, Кыргызстандагы терроризм маселеси боюнча талдоочулардын бири - дин маселелери боюнча эксперт Кадыр Маликов да биздин Республикабызда бул түшүнүктөрдү так классификациялай турган адистер жетишсиз болуп жаткандыгы көйгөйлүү көрүнүш экендигин белгилейт. Ошондуктан, биздин күч кызматтар вахабисттер, жихадчылар, террорчулар деп ар кандай аталыштарды айтып жатышкандыгын. Бул биздин коом үчүн өтө опурталдуулугун. Анткени, Кыргызстандыктардын басымдуу көпчүлүгү мусулман экенин эске алсак коомчулук менен бийликтин ортосунда чоң ажырым кетүү коркунучу бар экендигин. Бийликтин ар бир кадамы, ар бир билдирүүсүн коомчулук "антиисламчыл" катары кабылдап калышы мүмкүн болуп жаткандыгына көңүл буруп. Бул жактан алып караганда күч кызматтарынын билими жетишсиздигин баса белгилейт.

Ошону менен бирге, талдоочунун көз карашынан террордук аракеттер белгилүү бир топту, болбосо бүтүндөй мамлекетти бутага алышы мүмкүн экендигин. Анын артында дагы кайсыл бир топтор же болбосо бүтүндөй мамлекет тургандыгын. Ал турсун, бийлик режиминин өз элине каршы жасаган иш-аракеттери дагы террорчулук деп баалана тургандыгын айтып. Террорчулук - бул күч колдонуу экендигин. Ал коомчулукту же болбосо бүтүндөй мамлекетти коркутуу менен өзүнүн саясий максаттарын ишке ашырууга багытталаарын. Ал турсун мамлекет же болбосо өлкө башында турган элита дагы террорчунун ролунда болушу мүмкүн экендигин. Террорчулук бир гана диний көз караштагылар арасында эмес, светтик чөйрөдө дагы боло тургандыгын байкоого болот.

2014-жылы Кыргыз Республикасында терроризмдин бир түрү диний экстремизмден сак болуу максатында, диний жаатына тиешелүү мамлекеттин концепциясы кабыл алынган. Концепцияда 2014-2020-жылдардагы иш-чаралар камтылып, анын негизги максаты диний уюмдардын жана бирикмелердин иш-аракеттерин мамлекет тарабынан бир калыпка келтирүү болуп саналат.

Ушуга байланыштуу, иш чаралардын алкагында терроризм жана диний экстремизмге байланыштуу маселелер, ушул багыттагы өлкөбүздүн компетенттүү адистеринин көңүл сыртында калган жок. Атай кетсек, 2015-жылдын 11-ноябрында Кыргыз Республикасынын Президентинин алдындагы Дин иштери боюнча мамлекеттик комиссия жана "Диалог Евразия" коомдук фонду тарабынан "Терроризмдин тамыры кайда жана анын дин менен байланышы барбы?" деген темада тегерек стол уюштурулуп, а жыйынга КРдин президентинин алдындагы Дин иштери боюнча мамлекеттик комиссиянын ошол кездеги төрагасы Орозбек Молдалиев, Кыргызстан аалымдар кеңешинин төрагасынын орун басары Марс Ибраев, Бишкек жана Кыргызстан епархиясынын башкармалыгынын өкүлү Андрей Кунавин, тарых илимдеринин доктору, эксперт-дин таануучу Назира Курбанова, К. Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин Социология кафедрасынын башчысы, социология илимдеринин кандидаты Бакыт Малтабаров, социология илимдеринин кандидаты Алиясбек Алымкулов, "Диндер арасы Кеңеш" коомдук бирикмесинин аткаруучу директору Галина Колодзинская жана көз карандысыз эксперт, теолог Улан Усуповдор катышышкан. Талкуу жыйынын тарых илимдеринин доктору, "Диалог Евразия" платформасынын улуттук кеңешинин төрагасы Асан Ормушев алып барып, анда тегерек столдун катышуучулары - "Терроризм" деген сөз эмне билдирет жана бул термин качан пайда болгондугун; терроризмди эмнеге ислам менен байланыштырышаарын; азыркы терроризмдин пайда болушунун жана кеңири таралышынын себептерин; терроризмдин идеяларынын коомдо жайылышына каршы эмне кылуу керектигин; Терроризмди жеңүү үчүн кандай практикалык сунуштар берилип, аны ишке ашыруу үчүн биз Кыргызстанда эмне кылышыбыз керек, бүгүнкү учурда кандай кемчиликтерибиз бар, Аларды кантип оңдойбуз? Деген суроолор талкууланган.

Ушундай иш-чаралардын натыйжасында, мезгил талабына ылайык 2016-жылы 12-апрелде Бишкекте Диний кырдаалды изилдөө борбору ачылды. Дин иштери боюнча мамлекеттик комиссиянын карамагында иштей турган бул мекеме изилдөө, мониторинг жана окутуу менен алектенип, мамлекеттик органдарга өлкөдөгү диний кырдаал боюнча сунуштарын, кеңешин берип турмакчы. Ал өз ишмердүүлүгүндө эл аралык уюмдар жана жарандык коом өкүлдөрү менен кызматташарын билдирүүдө. Албетте, мамлекеттик бийликтин өкүлдөрү диний кызматтын өкүлдөрү менен бирдикте тургундар арасында диний экстремизмге каршы туруу, элдин биримдигин жана этностор аралык мамилелерди чыңдоо багытында ар дайым түшүндүрүү иштерин жүргүзсө жеткиликтүү да, ишенимдүү да болмок.

Биздин өлкөбүздө кайсыл уюмдар террористтик, экстремисттик топтордун катарына кире тургандыгы тууралуу белгилей кетсек. 2003-жылдан 2014-жылдар-

дын ортосундагы аралыкта Кыргыз Республикасынын территориясында ар кандай инстанциядагы соттордун чечими боюнча эл аралык деңгээлдеги экстремисттик, террористтик жана деструктивдик уюмдар катары - «Аль-Каида», «Талибан» кыймылы, Чыгыш Түркстан Ислам кыймылы, Күрд элдик конгресси («Конгра-Гель»), Чыгыш Түркстан Боштондук уюму, «Хизбут-Тахрир аль Ислами», Джихад тобу (Союз Исламского джихада), Түркстан Ислам партиясы (Өзбекстан Ислам кыймылы), «Жайшуль Махди», «Джундуль Халифат», «Ансаруллох», «Ат-Такфир Валь-Хиджра», Муна Чиркөө бирикмеси, «Акромия», 2015-жылы «Ислам мамлекети» (ИГИЛ) террористтик уюмдары, Кыргызстандын территориясында тыюу салынган террористтик уюмдар катары тизмеге киргизилген.

Жыйынтыктап келсек, биринчиден идеологиялык стратегияны иштеп чыгуу менен терроризм жана диний экстремизмди жеңүү үчүн илимпоздор, эксперттер, теологдор жана башкалар баарыбыз биргеликте идеологияны иштеп чыгышыбыз керек. Экинчиден, эксперт, серепчилер тарабынан жаштар арасында, дегеле калың катмарга экстремизм боюнча түшүндүрүү иштерин жүргүзүүнү сунуштап келүүсү абзел. Үчүнчүдөн, диний билим берүү тармагын реформалоо менен бул багыттагы билим берүү мекемелерин лицензиялоо жана ислам дини боюнча атайын маалыматтык агартуу борборун түзүү зарыл. Төртүнчүдөн, Коопсуздук комитетинин Террорчулукка каршы борбору жер-жерлерде атайын окууларды жана машыгууларды өткөрүп келүү менен бирге, баары өлкөдөгү терроризмди алдын алуу максатында кесипкөй адистер, окумуштуулар, аналитиктер бирдикте иш алып баруусу зарыл.

Адабияттар

1. Морозов Г.И. Терроризм - преступление против человечности. М.: Эдиториал УРСС, 2001
2. Требин М.П. Терроризм в XXI веке. Истоки, цели, методы, организации, фигуры, прогнозы. Минск: Харвест, 2003.
3. Большая актуальная политическая энциклопедия / Беляков А.В. и др. - М.: Эксмо, 2009. - 424 б.
4. Асекова С. У. Кыргызстандагы диний кырдаалдын учурдагы абалы/ ОшМУ Жарчысы, №3, I чыгарылыш, 2016-жыл, 13-15 июнь. - Ош, 2016. - Б.78-81.
5. Афанасьев Н.Н. Идеология терроризма // Социально-гуманитарные знания. 2001. №6.
6. Дзлиев М.И. Международный терроризм социально-политический феномен// Безопасность Евразии. 2002. №3.
7. Абдылдаев А. Кыргызстандагы эл аралык терроризм коркунучу. 15.08.2011. www.bbc.com/kyrgyz/
8. Борбор Азияны чочуткан экстремизм. 12.12.2011-ж. <http://www.azattyk.kg>
9. Султанбекова С. ИГИЛ как фактор угрозы национальной безопасности КР. <http://www.zoofirma.ru/источник: http:// easttime.ru/analytics/ kyrgyzstan/islamskoe- gosudarstvo- ugroza- natsionalnoi- bezopasnosti- kyrgyzstana/12352>
10. "Терроризмдин тамыры кайда жана анын дин менен байланышы барбы?" 11.11.2015ж. <http://www.vb.kg/kabarordo>

Айтиев Шухрат
Аспирант ОшГУ, г.Ош
Кыргызская Республика

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЭЛИТА В СОЦИО-ПОЛИТИЧЕСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ КЫРГЫЗСТАНСКОГО ОБЩЕСТВА

КЫРГЫЗСТАНДЫН КООМЧУЛУГУН СОЦИАЛДЫК-САЯСИЙ МЕЙКИНДИГИНДЕГИ САЯСИЙ ЭЛИТА

POLITICAL ELITE IN THE SOCIO-POLITICAL SPACE OF THE KYRGYZSTAN SOCIETY

Аннотация: в данной статье рассматриваются характерные черты политической элиты и их роль в политической системе государства. Автор на основе анализа отметил, что в истории политической элите всегда отводился роль локомотива политического развития общества, что и характерно для Кыргызстана.

Ключевые слова: государство, общество, система, политическая элита, лидерство, институт, народ.

Аннотация: бул макалада саясий элитанын маңыздуу мүнөздөрү жана алардын коомдун саясий системасындагы орду каралды. Автор талдоонун негизинде тарыхта коомдун саясий өнүгүүсүндө саясий элитага ар дайым локомотив ролу ыйгарылган, бул Кыргызстанга да мүнөздүү.

Түйүндүү сөздөр: мамлекет, коом, система, саясий элита, лидерлик, институт, калк

Annotation: in this article the characteristic features of the political elite and their role in the political system of the state are examined. The author on the basis of the analysis noted that in the history of the political elite the role of the locomotive of the political development of society has always been assigned, which is typical for Kyrgyzstan.

Keywords: State, society, system, political elite, leadership, institution, people.

Характер происходящих в последнее время в нашей республике событий, становится очевидным тот факт, что государственность в Кыргызстане в должной степени все еще не состоялась. В доказательство этого можно констатировать следующее. После более двух десятилетий суверенитета и самостоятельного развития республики и государственная власть, и действующие в ней политические институты в первой же критической ситуации не смогли пройти серьезной проверки на зрелость, абсолютно не в состоянии были оправдать возложенное на них доверие своего народа [1, с.16]. И вина за это возлагается на политические элиты, которые претендуя на политическое лидерство и государственную власть, по сути, не способны качественно и квалифицированно реализовывать эту власть в интересах всех граждан. Всегда и во все времена подавляющую часть проблем общества предопределяет характер и качество политической элиты государства. Именно политической элите отводится роль локомотива политического развития общества в целом и его от-

дельных граждан. Для более подробного анализа роли политической элиты и насколько она есть в реальном социокультурном пространстве нашего государства, рассмотрим характерные черты политической элиты и их роли в политической системе государства. Политическая элита как отметил российский политолог Кислов П.Д. «это небольшая социальная группа, которая сконцентрировала в своих руках значительный объем политической власти, обеспечивающая интеграции, субординацию и отражение в политических установках интересов различных слоев общества и создающая механизм воплощения политических целей» [3, с.16] при этом, его характерными чертами это небольшая, достаточно самостоятельная социальная группа, высокий социальный статус, значительный объем государственной и информационной власти, непосредственное участие в осуществлении власти, организаторские способности и компетентный, высокообразованный и владеющий определенным талантом как убеждать. От таланта убеждения зависит насколько представляющая

власть может внутренней, как во внешней региональной, так и глобальной политике реализовать интересы государства и нации в целом [2, с. 34]. От этого зависит критерии эффективности деятельности политической элиты. А критерии эффективности отражаются в достигнутом уровне прогресса и благосостояния своего народа, обеспечения политической, экономической, социальной стабильности в государстве, обеспечения национальной безопасности и его составляющих. В политической элите личный авторитет политических лидеров способствует формированию активной позиции у рядовых граждан, а последнее, в свою очередь, оказывает активное влияние на характер политических, экономических, социальных процессов в стране. Поэтому факт отсутствия так называемой лидера в «политической элите», действительно политически грамотных, морально чистоплотных и с четкой платформой политических целей становится причиной слабого развития государственности и общества в Кыргызстане [7, с. 4]. Поэтому, все виды реформ, осуществляемые в нашем государстве, будь они экономические, социальные или политические не приносят результатов, потому, что нет лидера, который смог бы и стремился бы провести в жизнь реформы, руководить процессом преобразования общества и в состоянии брать на себя политическую ответственность за ход реформ и их результаты.

Все реформы, которые были приняты, но так и не реализованы, во многом объясняются отсутствием необходимых квалифицированных кадров, в частности – управленческих [7, с. 3], которые в недалеком будущем, будут пополнять ряды элиты. Все это требует тщательного анализа характера политической элиты Кыргызстана и степени ее воздействия на политические события в стране.

Для анализа характера и особенностей политической элиты Кыргызстана следует рассмотреть ее формирование в хронологическом аспекте, с учетом особенностей развития Кыргызстана на разных этапах.

После обретения республикой независимости вся советская система подготовки качественных кадров с теоретическими и практическими навыками была разрушена. Это было связано с ухудшением системы образования, трансформацией в масштабе общества моральных ценностей, снижением роли семьи в нравственном воспитании, что являлось залогом воспитания настоящей элиты. Кроме того, с обретением независимости возникла потребность в принципиально новых управленцах и руководителях страны, способных ориентироваться и осуществлять руководство сначала в переходной, а затем и в рыночной экономике.

И следовало учитывать тот факт, что родоплеменные связи, характерные для кыргызского общества, существенно усилили свое влияние на органы государственного управления. Любой кыргыз, вне зависимости от круга общения и полученного им образования в первую очередь определяет себя как члена определенного рода и выходца определенного региона страны, [8, с. 3] с традиционными национальными ценностями.

Важной особенностью называемой «политической элиты» в Кыргызстане является то, что любой из них всегда старается сохранить тесные связи со своим родом. Особенно сильное проявление этого явления

наблюдается в высших эшелонах власти, в результате чего в основе всей системы управления лежат принципы привлечения так называемых «своих» – родственников и земляков, на чью поддержку управленец может всегда рассчитывать в случае необходимости. Таким образом, формируются сплоченные неформальные союзы, внутри которых члены очень крепко друг с другом связаны и крайне заинтересованы в продвижении своего лидера.

С середины 90-х годов политическая элита в Кыргызстане стал проявляться отчетливо. Следует отметить, что и по сей день характер политических процессов в нашей республике обусловлен достаточно сложной многоуровневой системой традиционных и нетрадиционных отношений. На национальном уровне это имеющий длительную историю традиционный конфликт между северной и южной кыргызскими субэтническими общностями. При этом северные общности отличаются большей степенью урбанизации, русификации и меньшей зависимостью от традиционных укладов, включая и религиозный компонент. Южные же общности представлены преимущественно аграрной частью населения, которое исторически находилось в сфере влияния узбекского этноса, в котором исламские традиции закрепились гораздо крепче. Дополнительным элементом такой системы стали противоречия между «пришлым» и «коренным» этническим населением, которые выражаются в определенной степени ограниченности доступа «пришлых» в политическую сферу, в наличии большего числа барьеров в борьбе за власть. [6, с. 56]

Региональный характер разделения кыргызского общества сохраняется в полной мере, несмотря на огромные изменения в социальной и политической жизни общества, произошедшие как в социалистический период, так и за период независимости.

Региональный фактор существенно преобладает в формировании политической жизни Кыргызстана, что обусловлено родовой структурой общества, так, как родоплеменные отношения являются структурообразующими для кыргызского этноса. Мы в данном аспекте разделяем мнение Дж. Тольбашиевой которая считает, что «политическая элита формируется на основе административно-командного разделения, т.е. область, район, также не исключено и объединение каких-то политических сил против центра» [6, с. 623].

Использование социально-экономического ресурса региона политиком в ходе продвижения к власти является первоначальным и крайне необходимым условием для участия в политической жизни республики. Такое положение вещей привело к тому, что политической жизни Кыргызстана наблюдается высокая степень персонификации и выраженная устойчивость влияния отдельных деятелей на политический процесс. При этом зачастую не имеет значение, обладает ли этот деятель властными полномочиями или нет. Так члены политической элиты осуществляют поддержку своих политических лидеров, и зачастую в нарушение законов. Это создает определенные проблемы как для развития политической системы государства, так и для общественной безопасности, в процессе функционирования государственного института в правовом поле.

По идее эти проблемы должны решать партийная система. Слабость партийной системы обусловлена тем, что партия как политический институт искусственна для кыргызского общества. Партии – это результат активной деятельности неправительственных организаций, финансируемых зарубежными спонсорами, с целью развития в нашей стране политических структур. Их пытаются выстроить по образцу европейской модели, которая довольно слабо приживается в местных условиях и не учитывает нашей специфики. В последние годы наблюдается резкий рост числа партий в стране, но костяк даже наиболее живучих из них составляют сородичи и родственники их лидеров. Поэтому что наши политические партии фактически не несут никакой идеологической нагрузки [9, с.2].

Если объективно охарактеризовать современную элиту Кыргызстана, находящуюся у власти, то следует в первую очередь отметить ее разобщенность, выражающуюся в неспособности принимать грамотные политические решения, стремлении продвинуть во власть собственные интересы в виде управленческих решений, принимаемых даже во вред государству и в минимальном морально-ценностном облике политических лидеров. На первый взгляд большинство политиков декларируют практически одинаковые цели, но затем некоторые из них либо меняют свое мнение, либо действуют вопреки этим целям, демонстрируя разнонаправленность в деятельности [2, с. 62].

Все это обостряет политическую борьбу и направляет ее далеко не в цивилизованное русло, сводя к примитивной борьбе между различными политическими группировками и даже лидерами.

Таким образом, политическая элита, сформировавшаяся в советский период, в новой ситуации оказалась непригодной, а система воспитания и формирования новой элиты Кыргызстана в постсоветский период так и не была создана. Результатом этого стала плачевная ситуация в области формирования управленческих кадров высшего и среднего звена на современном этапе развития Кыргызстана, а сегодняшняя правящая элита фактически представляет собой группу неофеодалов, сознание и моральный облик которых весьма архаичен, целеустремления направлены на личное обогащение и реализацию исключительно собственных амбиций.

В связи с этим политическое и социальное объединение коренного населения Кыргызстана происходит исключительно на основе регионально-семейственных связей, а важнейшей особенностью такого объединения является зависимость низов от своих элит. Политическое сознание людей, составляющих подобные объединения, базируется на твердой убежденности, что победа «своего» политика над «чужими» в борьбе за государственную власть означает широчайший доступ каждого конкретного клана к распределению и использованию общенациональных ресурсов. Пресытившись прежними режимами президентов, отчаявшийся народ постепенно и все в большей степени активно включается в политические процессы. Исходной точкой этого процесса стало недоверие президентской форме правления, к политической элите, заикленной только на проблемах собственного обогащения и личных политических рейтингах и популярности, которую порой пытаются заработать вопреки интересам государства.

Литература

1. Ануфриев П. Политические кланы в истории стран Юго-Восточной Азии. – М., 2001, -125 с.
2. Аязбеков А., Ногонбаева Э. Политические элиты Кыргызстана: оценка и анализ // Экономические стратегии – Центр. Азия. – 2006. – № 3. -198 с.
3. Кислов П.Д. Политические перевороты как продукт деятельности политических кланов. – Киев., 2001. -167 с.
4. Пахоменко Н. Власть и элита: проблемы и перспективы. – М., 1999, -216 с.
5. Тихомиров Б. Политические элиты современного мира. – М., 2001. -167 с.
6. Тольбашиева Дж. Особенности проявления этнорегионализма в постсоветском Кыргызстане. //НАН ИФП-ПИ Гуманитарные проблемы современности. Вып.21.- Б., 2015.-671 с
7. Омаров Н. Эволюция политической системы Кыргызстана в 90-е – годы XX-го – начале XXI- го веков: итоги и перспективы демократического строительства // Политический класс. – 2005. – № 6.

ИНТЕРНЕТ РЕСУРСЫ

8. Мусабеева А. Элита не должна появляться ниоткуда, у ее представителей должна быть профессиональная биография. http://www.ipp.kg/ru/analysis/vxod_11.02.2017_z.
9. Жуманов А. О незрелости политической элиты и отсутствии лидера в Кыргызстане. http://dixi.kz/2010/08/26/vxod_12.03.2017_z.

Ширинджонов Фирдавс
соискатель кафедры философии и
политологии Таджикского государственного
университета коммерции
firdavsshr@mail.ru

МЕТОДЫ РЕАЛИЗАЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

ТАДЖИКИСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МАМЛЕКЕТТИК БИЙЛИКТИ ИШ ЖҮЗҮНӨ АШЫРУУНУН ЫКМАЛАРЫ

METHODS OF IMPLEMENTING STATE POWER IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Аннотация: В статье анализируется понятие методов реализации государственной власти, их значение и роль в осуществлении задач государства Таджикистан. Автором выделены и проанализированы такие методы реализации государственной власти как убеждение и принуждение. Определяются проблемы и актуальные вопросы применения как убеждения, так и принуждения.

Ключевые слова: метод, государственная власть, реализация, убеждение, принуждение, поощрение.

Аннотация: Бул мақалада Тажикистан Республикасынын мамлекеттик бийликти иш жүзүнө ашыруунун ыкмалары жана алардын Тажикистан мамлекетинин максаттарына жетүүдөгү маңызы менен ролу талданды. Автор тарабынан мамлекеттик бийликти иш жүзүнө ашырууда ишендирүү жана мажбурлоо ыкмалары аныкталды. Ишендирүү жана мажбурлоо ыкмаларын колдонуудагы көйгөйлөрдүн актуалдуулугу баамдалды.

Түйүндүү сөздөр: ыкма, мамлекеттик бийлик, иш жүзүнө ашыруу, ишендирүү, мажбурлоо, кызыктыруу.

Abstract: The article analyzes the concept of methods for implementing state power, their significance and role in the implementation of state tasks in the Republic of Tajikistan. The author singled out and analyzed such methods of implementing state power as persuasion and coercion. The problems and pressing issues of applying both persuasion and coercion are identified.

Key-words: Method, state power, realization, persuasion, coercion, encouragement.

Государство как сложный политический институт при реализации своих задач применяет разнообразные методы. Именно выбор того или иного метода государственного управления является определяющим фактором того на сколько государственная власть является демократической или наоборот. Поэтому анализ методов применяемых государственной властью представляет существенный интерес.

Методы реализации государственных функций можно определить как совокупность способов, средств и приемов, используемых государственными органами для воздействия на юридических и физических лиц с целью решения стоящих перед ним задач.

Поскольку главным объектом государственной власти является человек то осуществлении государственной власти должна основываться на применении социально-оправданных методов. Чтобы не утратит легитимность, государственная власть при применении того или иного метода должна учитывать возможные негативные последствия для граждан. также это может дискредитировать саму идею реализации государственной власти.

Именно применяемые методы государственной власти являются важнейшими показателями демократичности и гуманности государственной власти. Необходимо отметить, что методы осуществления го-

сударственной власти изменяются наряду с происходящими в обществе преобразованиями. Проблема реализации методов особо обостряется на поворотных этапах развития государства и общества, когда прежние методы управления уже не соответствуют новым общественным отношениям, а новые методы государственной власти еще не выработаны. Эта посылка относится к методам, применяемым органами государственной власти в Республике Таджикистан. Такое положение методов реализации государственной власти в Республике Таджикистан обусловлено прежде всего тем обстоятельством, что отсутствует единая стратегия государственной политики в сфере управления и власть не желает менять свои старые "испытанные" инструментарию осуществления государственной власти.

Метод в общепринятом понимании «означает способ теоретического исследования или практического осуществления чего-либо» [1, с.353]. В философии метод рассматривается как «способ достижения определенной цели, совокупность приемов или операций практического или теоретического освоения действительности» [2, с.266].

К числу основных методов реализации осуществления государственной власти относятся убеждение и принуждение, которые «являются универсальными методами государственной власти» [2, с.267].

Убеждение определяется как способ положительного воздействия на сознание субъектов для того чтобы вызвать его на полезную деятельность или затормозить, предупредить его негативное поведение. А под убежденностью следует понимать чувство уверенности лица, принимающего решение в полезности и законности своих действий. Цель мер убеждения это предотвращение негативных проявлений в политической и социальной сфере, выработка способов и средств убеждения, воспитания политической активности и политической сознательности, а также предупреждение конфликтов.

Убеждение представляет собой совокупность разъяснительных и воспитательных мероприятий, реализуемые ради повышения уровня политической дисциплинированности, сознательности, и добросовестного соблюдения предписаний государственной власти.

Государственная власть в Республике Таджикистан в процессе реализации своей деятельности все чаще применяют принуждения, так как одним только убеждением невозможно реализовать поставленные перед государством задачи. Кроме того принуждение является важнейшим признаком самого государства [3, с.242].

В философских энциклопедических словарях термин «принуждение» используется как синоним категории «насилие» [4, с.401]. Тем не менее указанные явления имеют следующие отличия:

- принуждение законодательно регламентировано, а насилие не урегулировано;
- государственное принуждение предполагает достижение положительных общественно полезных целей, в то время как цели насилия чужды обществу и имеют значения только для отдельного индивида или группы лиц;

-субъекты применения государственного принуждения определены законодательством, субъект насилия как правило не определен;

- результаты государственного принуждения предопределены поскольку закреплены в нормативных актах органов государственной власти, а насилие практически непрогнозируемо.

Следует отметить, что государственное принуждение имеет высокую социальную значимость поскольку, поддерживая стабильность в обществе, «позволяет большинству населения стабильно реализовать отправлять свои важнейшие жизненные функции. Принуждение стимулирует желательное поведение. В таком аспекте оно проявляется как средство защиты существующего строя общественных отношений» [5, с.48]. Социальная значимость принуждения выражается в том, что с помощью принуждения снимается социальная напряженность, создаются условия для политической стабильности и развития общества.

Государственное принуждение «означает физическое или психическое воздействие органов государства на определенное лицо с целью заставить его побудить силой к совершению предписанных государством действий или воздержанию от действий, или определенному поведению, или наконец, к подчинению известным ограничениям, связанным с личностью или имуществом» [6, с.65]. В философском учении Г. Гегеля принуждение трактуется как «поступок, стесняющий свободу другого человека или не признающий в нем свободную волю» [7, с.242].

Принуждение традиционно характеризуется как вспомогательный метод и должно, применяться, только после того, когда другие положительные методы исчерпают все свои ресурсы.

Цель принуждения принудит конкретного субъекта соблюсти определенные предписания или удержаться от выполнения определенных действий, т.е. принудить действовать по воле властвующего субъекта, в интересах государства. Посредством применения метода принуждения, формируется состояние подчиненности субъектов. Достижение ожидаемого результата при применении принуждения происходит вопреки воле субъекта. Принуждение в той или иной мере ограничивает свободу человека, ставит его в такое положение, когда у него нет выбора, кроме варианта, предложенного государством. Посредством принуждения стимулируется общественно полезное поведение. Тем не менее, принуждение, предполагает подавление воли подвластного, оставляет душевные раны, вызывает внутренний протест, психологические травмы. Постоянное применение принуждения, приведет к падению доверия к власти и ожесточить общество. В связи, с чем в реализации государственных функций приоритетным должен быть метод убеждения.

Таким образом в научной доктрине всегда выделялось особое внимание проблеме методов реализации государственной власти. в частности отмечалось недолговечность власти которое основывается на принуждении и насилии. Так, С.Л. Франк писал: «Власть, основанная на авторитете, есть власть над душами, в ее основании лежит свободный акт веры в godность и признанность властвующего в правомер-

ность его полномочий. В этом отношении, как всякий социальный институт, есть отношение двухстороннее: властвующий и подчиненный совместно входят в отношение и активно его строят» [8, с.385].

Несомненно сегодня в силу происходящих коренных преобразований в сфере государственного управления в Республике Таджикистан необходимо выработки рекомендаций по реформированию методов реализации государственной власти. В связи чем считаем необходимым :

- определит основные методы государственного управления и подробно регламентировать законодательно применение методов осуществления государственной власти,

- поощрять работников властных органов за действенное применение методов в своей профессиональной деятельности.

Литература

1. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. -М.: Азбуковник, 1999. -С. 353
2. Краткая философская энциклопедия. -М.: Издательская группа «Прогресс» «Энциклопедия», 1994. -С. 266
3. Зокиров Г.Н. Политология (на тадж. языке): Учеб. Пособие. 2 издание «Матбуот» -Душанбе 203.- С. 242
4. Философский энциклопедический словарь. - М., Советская энциклопедия. 1983.- С. 401;
5. Кожевников С. В. Государственное принуждение: особенности и содержание -М., // Советское государство и право. 1978. № 5. -С. 48.
6. Николаев П. Убеждение как метод политики «мягкой силы» в условиях глобализации. -М., 2001, -219 с.
7. Гегель Г.В.Ф. Философская пропедевтика. // История философии права. - -СПб., 1998.- С. 242.
8. Франк С.Л. Духовные основы общества: Введение в социальную философию // Русская философия права: Антропология. - СПб., 1989. -С. 384-385.

К.Абдымомунова,
саясий илимдердин кандидаты, доц., БГУ
(sbakyt50@mail.ru)
Шенер Убейдуллах
К.Карасаев атындагы БГУнун магистранты

ДЕМОКРАТИЯ ЖАНА ШАЙЛОО СИСТЕМАСЫНДАГЫ ЭЛ ӨКҮЛЧҮЛҮГҮ

ДЕМОКРАТИЯ И НАРОДНОЕ ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВО В ИЗБИРАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЕ

DEMOCRACY AND PEOPLE'S REPRESENTATION IN THE ELECTORAL SYSTEM

Аннотация: Аталган макалада демократиянын негизги белгилери жана шайлоо системасындагы эл өкүлчүлүгү маселелери каралып саясий талдоого алынат.

Түйүндүү сөздөр: демократия, шайлоо, бийлик, депутат, саясий элита, мамлекет, коом, саясат, пропорционалдык система, мажоритардык система;

Аннотация: В данной статье анализируются основные признаки демократии и вопросы народного представительства в избирательной системе

Ключевые слова: демократия, выборы, власть, депутат, политическая элита, государства, общество, политика, пропорциональная система, мажоритарная система;

Summary: This article analyzes the basic attributes of democracy and the issues of people's representation in the electoral system.

Key words: democracy, elections, power, deputy, political elite, state, society, politics, proportional system, majority system.

Демократия саясий режим катары XX кылымда эң кеңири жайыла баштады, анткени кандай гана саясий кыймыл болбосун демократияга багытсыз максат койгон эмес. Заманбап мезгилде демократиянын популярдуулугунун себеби байыркы грек тилинен алынган “демос”- эл, “кратос” – бийлик, же болбосо “элдин бийлиги”, “эл тарабынан эл үчүн шайланган элдин бийлиги” деген түшүнүктү берип гана тим болбостон, коом мүчөлөрүнүн тең укуктуулугуна жана негизги чечимдерди кабыл алууда көпчүлүк менен эсептешүүгө негизделген ар кандай уюмдун уюштурулу формасы катары кабыл алынып келүүдө.

Демократия - уюм, бийлик, уюштуруу болгон жерде гана кездешип тим болбостон, анын принциптерине адамзаттагы баалуулуктардын бир системасына таянган коомдук түзүлүш болгондуктан, ага дүйнө таанымдагы негизги идеалдардан турган - эркиндик, тендик, адам укугу, элдин эгемендүүлүгү сыяктуу идеалдар кирет. Ал идеалдардын максаты, эл бийлигин түзүүгө багытталган социалдык-саясий кыймылдар аркылуу ишке ашып келүүдө. Тарыхка көз салсак, мындай кыймыл Европада абсолютизмге каршы, үчүнчү катмардын теңдиги үчүн күрөштөн башталган. Ушундай кыймылдардын кеңири жайылышы менен

катышуучуларынын көбөйүшүн тарых өзү айгинелөөдө. Анын далили катары, заманбапта демократиялык кыймылдар көп кырдуулугу менен айырмаланып – либералдык, социал-демократиялык, социалдык ж.б. түрлөрү менен толукталып келүүдө.

Демократиянын негизги белгилери тууралуу белгилей кетсек. Анда, биринчиден - чечимдерди кабыл алууда, ишке ашырууда азчылыктын көпчүлүккө баш ийүүсү болуп эсептелет. Мында, азчылыктын укугун сактоо менен бирге көпчүлүктүн эркин таанып билүү өзгөчө мааниге ээ экендигин унутпоо абзел. Андагы жетишсиздик катары, азчылыктын көпчүлүккө баш ийүүсү толук адилеттүүлүккө жатпастыгын, мындай караганда демократия аша чапкан идеалдуу эместигин, бирок адамзат мындан мыкты адам эркиндигин формасын ойлоп таба электигин белгилүү саясатчы Уинстон Черчилль баса белгилеп кеткен. Ошондуктан, демократиялык коомдо көпчүлүктүн да, азчылыктын да укугу мыйзам аркылуу корголушу зарыл. Демек, эл бийлигинин көз карандысыздыгы мыйзам аркылуу бекемделип, мында бийликтин булагы эл болуп саналат. Элдин суверенитетине – мамлекеттик түзүүчүлүк, конституциялык бийликтин элге тиешелүү болгондугунда. Эл ошондой эле өз бийлик өкүлдөрүн шайлап,

мезгили менен алмаштыра алат; көптөгөн өлкөлөрдө маанилүү мыйзамдарды кабыл алууда референдум аркылуу түздөн-түз катышат. Экинчи белги катары, мамлекеттин негизги органдарынын мезгил-мезгили менен шайланып туруусун айтууга болот, мында өкмөт башчысы белгилүү мөөнөткө гана шайланган өлкөнү демократиялуу десек болот. Үчүнчүдөн мамлекетти башкарууга катышууга бардык жарандардын бирдей укуктуулукка ээ болуу принцибинин сакталышы. Азыркы мезгилдеги татаал уюшулган саясий системада жарандардын эркин көз караштарын чагылдыруу, жетекчи кызматка атаандашууга уку берүү үчүн саясий партиялардын эркиндиги зарыл.

Ушул демократиянын негизги белгилерине ылайык, эл башкарууга кандайча катышат, ким, кандай функцияны аткарат, бийлик кимге тиешелүү ж.б. маселелердин чечилүүсүнө жараша демократия түздөн-түз, плебисциттик, өкүлдүк болуп бөлүнөт. Атай кетсек, *түздөн-түз демократия* – жарандар чечимдерди кабыл алууга өздөрү тике катышышат. Катышуунун мындай ыкмасы античтик демократияда кеңири кездешип келген. Демократиянын мындай жолу маселелер анча татаал болбогон чакан топ, уюмдардын ичинде жеңил ишке аша алат. Азыркы учурда демократиянын бул формасын жергиликтүү башкаруунун деңгээлинде кездештирүүгө болот. Мисалга алсак, америкалык, швейцариялык общиналарда жана израилдик кибуцилерде жолугат. Мындай формага императивдик мандат тиешелүү, бул боюнча шайланган өкүлдөр шайлоочулардын наказын сөзсүз аткарууга тийиш. Мисалы, АКШда президентке кандидатура кайсы штаттан көрсөтүлсө, ошол штат бүтүндөй ага добуш берет. Бул шайлоочуларды альтернатива мүмкүнчүлүгүнөн ажыратат. *Плебисциттердик демократиянын* түздөн-түз демократиядан айырмачылыгы мында, эгерде *түз демократияда* жарандар саясий актынын баардык этаптарына катышса, демократиянын бул түрүндө жарандардын саясий кийлигишүү мүмкүнчүлүгү чектелет. Мында эл добуш берүү аркылуу президент, өкмөт тарабынан даярдалган тигил, же бул мыйзам, чечимди колдоп же четке кага алышат, бирок өздөрү түздөн-түз бийликке катыша албайт. Ал эми *өкүлдүк демократия* бүгүнкү күндө кеңири жайылган. Демократиянын мындай жолу аркылуу, жарандар негизги иш аракеттерге өздөрү шайлаган өкүлү аркылуу катышышат. Бул форманын ыңгайлуулугу – өлкө өтө чоң болгондо же айрым чечимдерди кабыл алууда анын сапаттуулугу гарантияланат, анткени көпчүлүк учурда өкүл болуп компетенттүүлүгү бар, билимдүү адам шайланат.

Демократиялык түзүлүштөгү ушул шарттарга байланыштуу мамлекетте шайлоо системасы ылайыкташат. Демек, биз демократиялык режимдеги мамлекеттерде жалпы элдин бийлиги ишке ашырууда шайлоо системасы кандай жолго коюлууга тийиш, ушул тууралуу шарттарын белгилей кетүүбүз абзел.

Шайлоо системасы – бийликтин шайланма, баарыдан мурда өкүлчүлүк органдарын түзүүнүн жана добуш берүүнүн натыйжасы аныкталган соң аларда кызматтарды бөлүштүрүүнүн тартиби. Бийликтин шайланма органдарын түзүүнүн белгилүү тартиби катары шайлоо системасынын жыйындысы шайлоо укугу деп аталган укуктук нормаларга таянат. Ал конс-

титудиянын туура делген бөлүктөрүнө жалпы түрдө бекитилген да, атайын шайлоо мыйзамдарында деталдаштырылган. Ал граждандардын мамлекеттик шайлоо органдарын түзүүгө катышуу укугуна негизделген: активдүү шайлоо укугу шайлоолордо жана референдумдарда катышууга мүмкүндүк берген добуш берүү укугу, пассивдүү – шайлануу укугу. Шайлоо системасы өзүнө шайлоо органдарын түзүүдө катышуунун принциптерин жана шарттарын, ошондой эле шайлоолордун уюшулушун жана жүзөгө ашырылышын камтыйт. Шайлоо системасы формалдуу жалпы кабыл алынган жалпылык жана теңдик принциптерине негизделишет. Бирок айрым колдонууларда аларга “ценз” деп аталган түрдүү чектөөлөр киргизилет. XVII-XIX кылымдарда көптөгөн жана кеңири таркаган ценздерден жаш жана граждандуулук ценздери сакталып калган. Андан тышкары, шайлоо мыйзамдарында атайын шарттардан улам шайлоо укугуна ээ эмес кээ бир топтор көрсөтүлөт. Мисалы, АКШда бийлик органдарын түзүүнүн түрдүү деңгээлдеринде кээ бир топтордун укуктарын чектеген он чакты ценздер өкүм сүрөт. Укуктарды чектөө “плюралдык вотумда” башкача айтканда, калктын ири менчикке ээ кээ бир топторунун бир нече добушка ээ болуу укугунда чагылдырылышы да мүмкүн. Бул система Австриянын жана Жаңы Зеландиянын кээ бир штаттарында жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарын шайлоодо сакталып калган. Добуштун жыйынтыгын келтирүүдө кызматтарды бөлүштүрүүнүн жалпы кабыл алынган системасы да шайлоо укугунун белгилүү өлчөмдө чектелүүсү болуп саналат. Шайлоо – шайлоо процессинин өзү – түз жана кыйыр боло алат. Көптөгөн өлкөлөрдүн шайлоо системалары эркин мандатка мүмкүндүк берет. Бир катар өлкөлөрдүн мыйзам чыгаруучулугунда императивдик мандат аныктамасын табууга болот. Бул учурда депутат өзүнүн шайлоочуларына талаптардын системасы менен байланган. Мындай учурда депутаттык мандаттан ажыратуунун жалпы нормаларынан башка депутатты чакрып алуу процедурасы эске алынат. Шайлоолорду дайындоо, эреже катары мамлекет башчынын артыкчылыгы болот. Алар шайлоочуларды регистрациялоо жана мыйзам орноткон тартипте шайлоо округдарын уюштуруу процедураларына негизделген. Андан соң талапкерлерди сунуш кылуу болот да, шайлоо компаниясы башталат. Анын нормалары да шайлоо жана добуштарды эсептөө процедуралары сыяктуу, улуттук мыйзам чыгаруучулук менен тескелет. Добуштарды эсептөө жана орундарды бөлүштүрүү системасы эки негизги системаларга таянат: Мажоритардык жана пропорционалдык, же аралаш системага. Көпчүлүк өлкөлөрдө шайлоо системасы менен же комбинацияланган (экинчи тур үчүн) же параллель (бир орундардын, мисалы парламенттин шайлоосу бир система, ал эми бийликтин жергиликтүү органдарын шайлоо экинчи система менен жүргүзүлөт) колдонушат.

Өкүлчүлүктүн мажоритардык системасы – (француз тилинде – “көпчүлүк” деген маанини билдирет) – көп мамлекеттерде - АКШ, Улуу Британия, Франция ж.б. пайдалануучу борбордук жана жергиликтүү өкүлчүлүк бийлик органдарын, *президентти* жана бир катар жогорку кызмат адамдарын шайлоодо добуш берүүнүн натыйжаларын аныктоо системасы. Өкүл-

чүлүктүн мажоритардык системасы учурунда *мыйзам* тарабынан орнотулган шайлоо округу боюнча добуштардын көбүн алган талапкер, же талапкердин тизмеси шайланган деп эсептелет. Практикада бул системанын үч түрү белгилүү, булар:

1. Абсолюттук көпчүлүктүн мажоритардык системасында, ким абсолюттук, же жөн эле көпчүлүк добушту 50%+1 алса, анда ал шайланды деп эсептелинет. Добуштун абсолюттук көпчүлүгү дайым эле мүмкүн болгондуктан, бул системада добуш берүү эреже катары эки турдан турат, бирок экинчи турда добуштарды эсептөө башка система боюнча аныкталат.

2. Салыштырмалуу көпчүлүктүн мажоритардык системасында жеңүүчү тартипче ири партиялар көбүрөөк артыкчылык алышат.

3. Квалификацияланган көпчүлүктүн мажоритардык системасында жеңүүчү алдын ала белгиленген добуштардын теңинен көбүнө – үчтөн экисине же, бештен төртүнө ээ болууга тийиш, бирок бул өтө сейрек колдонулат.

Өкүлчүлүктүн *пропорционалдык системасынын* негизи катары *партия* үчүн берилген шайлоочулардын добушу менен добуш ала алган мандаттардын ортосундагы пропорционалдуулук принциби алынган. Бул системада ирилешкен шайлоо округдары түзүлөт. Алардын ар биринен бир нече депутат шайланат, мында округдун чоңдугуна жараша өкүлчүлүктүн мажоритардык системасына караганда пропорционалдык система артыкчылыктары даана билинет. Өкүлчүлүктүн пропорционалдык системасы боюнча жүргүзүлгөн шайлоолордо өкүлчүлүк органдарына талапкер жалаң гана саясий партиялар тарабынан көрсөтүлүп, партиялардын ар бири талапкерлердин тизмесин көрсөтүшөт. Ал эми шайлоочу бул же тигил партиянын тизмеси үчүн добуш берет. Кээ бир учурларда эркин тизменин жардамы менен шайлоочуларга талапкерлерге карата мамилесин аныктоого мүмкүнчүлүк берилет, тагыраак айтканда шайлоочулар партиялык тизмеде өзүлөрү каалаган талапкерлердин фамилиясынын тушуна белги коюшат. Бул же тигил партиянын мандатынын көлөмүн аныктоо үчүн квота белгиленет. Квота – бул депутатты шайлоо үчүн зарыл добуштар-

дын эң аз саны. Ал ар бир шайлоо округуна өзүнчө же ошондой эле, бүт өлкө үчүн жалпы болушу да мүмкүн. Пропорционалдык система кеңири жайылган. Аны Финляндияда, Швейцарияда, Швецияда, Норвегияда, Австрияда, Бельгияда, Австралияда ж.б. өлкөлөрдө колдонушат. Кээ бир - ФРГ, Россия сыяктуу өлкөлөрдө бул система өкүлчүлүктүн мажоритардык системасы менен катар аралаш пайдаланылат. Мажоритардык системага салыштырганда пропорционалдык система өлкөдөгү партиялык күчтөрдүн накта катышынын ылайык түзүлгөн курамдагы борбордук жана жергиликтүү мекемелерин түзгөнгө мүмкүнчүлүк берет.

Кыргызстанда пропорционалдык шайлоо системасы, 2007-жылы Жогорку Кеңешке болгон шайлоодо киргизилип, ошол кезден бери парламенттик шайлоого партиялык тизме боюнча талапкерлер катышып келишүүдө. Ал эми 2010-жылдын 27-июнунда өткөрүлгөн референдумдун жыйынтыгы боюнча Кыргызстанда Парламенттик башкаруу ишке аша баштап, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин, Бишкек, Ош жана айрым шаарлардын Кеңештеринин депутаттыгына партиялык система аркылуу талапкерлер сунушталып келүүдө. Демек, азыркы учурда Кыргызстан дүйнөлүк тажрыйбадагы демократиялык туура жолдо бара жаткандыгы анык десек болот.

Адабияттар

1. Исаев К., Сейитбаев Б.Т. и др. Сравнительный анализ избирательных систем в Кыргызстане. –Б., 2008. –108с.
2. Исаев К., Сейитбаев Б.Т. Саясий элита: коомдогу бедели, социологиясы. Б.:Махprint, 2014. –516 б.
3. Ожукеева Т.О., Акунов А.А., Байболов К. Политология/ Кыскача сөздүк. –Б., 1996. –400 б.
4. Ожукеева Т.О., Иманалиев К.Т. Политология: Лекциялар курсу/ Президенттин алдындагы Башкаруу Академиясынын ЮНЕСКО кафедрасы. –Б.: Илим, 2004. –292 б.
5. Политология. Мельвиль А.Ю. и др. -М., 2008. - 618 с.
6. Политология. Мельвиль А.Ю. и др. www.alleng.ru/d/polit/pol045.htm.
7. Президентские выборы в США (2016) — Википедия [https://ru.wikipedia.org/wiki/Президентские_выборы_в_США_\(2016\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Президентские_выборы_в_США_(2016))

Ширинджонов Фирдавс
соискатель кафедры философии и
политологии Таджикского государственного
университета коммерции

ПРЕДЕЛ РЕАЛИЗАЦИИ ПРИНУЖДЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТЬЮ

МАМЛЕКЕТТИК БИЙЛИКТИ ИШ ЖҮЗҮНӨ АШЫРУУДАГЫ МАЖБУРЛООНУН ЧЕГИ

THE LIMIT OF THE USE OF COERCION BY THE STATE AUTHORITIES

Аннотация: Статья посвящена актуальной проблеме государственного принуждения при реализации государственной власти. Особое внимание в работе уделяется ограничителям применения мер принуждения. По мнению автора важнейшими ограничительными элементами, применения мер государственного принуждения являются свобода и справедливость

Ключевые слова: государственная власть, принуждение, реализация, свобода, справедливость.

Аннотация: Бул макала мамлекеттик бийликти иш жүзүнө ашырууда мамлекеттин мажбурлоо ыкмасынын актуалдуу көйгөйлөрүнө арналды. Макалада, мажбурлоо чараларынын чектелүүсүнө өзгөчө көңүл бурулду. Автордун пикири боюнча мамлекеттик мажбурлоодо чектөөлөрдүн негизги элементтери эркиндик жана акыйкаттык экендиги тастыкталды.

Түйүндүү сөздөр: мамлекеттик бийлик, мажбурлоо, иш жүзүнө ашыруу, эркиндик, акыйкаттык.

Abstract: The article is devoted to the actual problem of state coercion in the implementation of state power. Particular attention is paid to the use of coercive measures limiters. In the author's opinion, the most important restrictive elements of the application of measures of state coercion are freedom and justice.

Key-words: State power, coercion, realization, freedom, justice.

Специфика целей государственного принуждения предопределяет его качественное своеобразие, а социальная ценность в первую очередь выражается в том, что с его помощью осознается необходимость подчинения государственной политике, снимается социальная напряженность, создаются условия беспрепятственного прогрессивного развития общества.

Несмотря на монополию принуждения, государство несвободно в его реализации, оно сдерживается законом. Не случайно, например И. Кант отмечал, что «все неправовое препятствует свободе, сообразной со всеобщим законом, или оказывает ей сопротивление... стало быть ..., с правом также связано правомерно применять принуждение к тому, кто наносит ущерб этому праву» [1, с.251].

При применении принуждения государству необходимо учитывать такие важные ограничительные элементы, как свобода и справедливость. Свобода и справедливость выступают базовыми элементами системы демократического общества. Данные категории в демократических государствах являются важнейшими, как отмечал, Ф. Хайек: «Три ценности,

на которых стоит цивилизация, мир, свобода и справедливость. ... Будучи самым важными ценностями, они - все еще наименее гарантированные продукты цивилизации» [2, с.35]. Возможно, именно благодаря этому очень часто назначение государства связывали с обеспечением свободы.

Человек существо социальное, что, в свою очередь, предопределяет важность понимания переноса акцента с понятия свободы как индивидуального состояния на понимание необходимости установления свободы. Еще Ж.Ж. Руссо полагал, что назначение государства в обеспечении общей свободы.

Относительно данного вопроса заслуживает внимания идея свободы, выдвинутая Ф. Шеллингом. Каким путем свобода может быть соотнесена с принуждением? Рассуждения о свободе философ осуществляет через призму постижение смысла воли, соразмерности воли индивидуума и воли всеобщей. Исходя из чего, Ф. Шеллинг рассматривает принуждение следующим образом: «принуждать кого-либо в общем смысле слова означает обуславливать форму его воли через материю. Это объяснение имеет в виду

как «физическое при нуждение в узком смысле слова так и психологическое принуждение» [3, с.211]. Подобным образом, Г. Гегель определял принуждение «поступок, стесняющий свободу другого человека или не признающий в нем свою свободу» [4, с.242].

Именно свобода собственной воли подвергается воздействию со стороны государства. Принуждение делает свободную волю несвободной.

Отсюда, пользуясь пониманием принуждения, можно предложить определяющую меру свободы, не нарушая смысла - позволено все, что не связано с принуждением. Так по Гегелю, позволено все то, что прямо не запрещено и что не связано с принуждением, исходящим не от государства, как следствие - принуждение запрещено [5, с.268]. В контексте принуждения также нам представляются интересными взгляды на свободу А. Шопенгауэра, описавшего свободу в трех проявлениях.

а) физическая свобода, которая осуществляется как свобода мощи и силы, например, политическая свобода человека, которая в данном случае прямо проявляется как мощь, ограниченная нравственными нормами и юридическими законами;

б) интеллектуальная свобода, (свобода духа и разума, необходимая для познания ситуации, для оценки и выбора мотивов действия);

в) нравственная свобода, состоящая в воображаемой возможности делать или не делать все, что хочешь [6, с.583].

На вопрос какая же свобода становится объектом принуждения, однозначно ответить нельзя.

Сама идея свободы и справедливости отвергает насилие, в связи с чем, есть мнение что там, где есть принуждение, там нет права. Но следует, отметить, что в государственном управлении обществом присутствует ограниченный насильственный элемент. Именно «ограниченный», что означает легитимный и подконтрольный, вынужденного в силу возникающих, предусмотренных позитивным правом. У Шопенгауэра человек, хотя и проявляет свободную волю, но самостоятельно осуществить свободу не в силах. Свобода человека условна, так как совпадает с необходимостью. А значит, государство создает условия реализации свободы.

Ф. Шеллинг, определяя концепцию эволюции государственных и политико-правовых институтов, приходит к заключению, что совместное развитие государства и права приводит к тому, что принуждение в праве и государстве постоянно идет на убыль. По его мнению, в каждом последующем типе государства увеличивается мера всеобщей и индивидуальной свободы [7, с. 427]. Но тогда можно предположить, что индивидуальная свобода, постоянно прирастая, дойдет до абсолюта, а абсолютная же свобода в обществе нереальна. До какого предела возможна прораствание свобода индивида? Как показывает история, развитие свободы прямо зависит от процессов демократизации общества. И свобода наиболее полно проявляется в правовых государствах.

Другим ограничителем, при применении принуждения государством является категория справедливости. Справедливость сложная категория. Еще со времен древности римляне возвели в принцип «*justitia est constans et perpetua voluntas suum cuique*

tribuere» (справедливость есть постоянная и неизменная воля каждому воздавать по заслугам). Тем самым, как бы определяется - воздаявая по заслугам, т.е., отмеряя меру воздаяния необходимого, достигается справедливость. Без сомнения, основные требования к субъектам власти, реализующим государственное принуждение, являются беспристрастность, законность, честность, и только при соблюдении данных требований можно вести речь о справедливом решении. Понятие справедливости содержит в себе требование соответствия между деянием и воздаянием. Справедливость рассматривается в контексте общего порядка. Потребность людей в справедливости также естественна, как потребность в свободе и в порядке.

Еще мыслители Античности, рассуждая о справедливости, задавались вопросом ее предназначенности. У Цицерона «задача справедливости - не оскорблять людей», а это значит, сама справедливость играет роль ограничителя при реализации принуждения. Более того, он расширяет свою позицию и говорит, что «...первая задача справедливости - в том, чтобы никому не наносить вред» [8, с.312]. Здесь может возникнуть вопрос, как же так ведь осуществление принуждения неизбежно ведет к причинению вреда. Неужели при этом действие субъекта власти станут несправедливыми? Следует, подчеркнуть, что Цицерон несправедливым признавал действие одного индивида, причиняющее вред другому. А это означает, что цель государственного принуждения восстановление справедливости, т.е., несмотря на причинение вреда, оно будет иметь положительный эффект и его можно считать справедливым.

Парную категорию справедливости это несправедливость. И. Кант находит рациональный способ деления справедливого и несправедливого принуждения государства. В основу он берет - принцип добровольности, «принятие своим» [9, с.43]. Государство принудительной силой только поддерживает свои законы, основанные на нравственности и праве. Но если государство принуждает к тому, с чем не согласен человек, даже если его «произвол совместим со свободой каждого, сообразной с всеобщим законом», то такое принуждение следует расценивать как несправедливое, сравнимое только с насилием. В связи с этим причиной деспотии, следовательно, внешнего принуждения в форме насилия Кант считал политический режим, который определяет методы властвования [10, с. 151]. Иными словами, характер государственного принуждения находится в зависимости с существующим режимом властвования.

В законе предусмотрен исчерпывающий перечень случаев, обусловленного ограничения пределов распространения государственного принуждения. Условиями неприменения государственной силы, по отношению к гражданам, нарушившим установленных государством предписаний выступают следующие факты: отсутствие события общественно- опасного поведения; амнистия, если он устраняет применение наказания за деяние, недостижения лицом к моменту совершения общественно опасного деяния установленного возраста; отказ священнослужителя от дачи показаний по обстоятельствам, известным ему из исповеди и т.д..

Сегодня требования ограничение государственного принуждения выдвигает и мировое сообщество. Так, в принятом 7 сентября 1990 Восьмым Конгрессом ООН, Основные принципах применения силы и огнестрельного оружия должностными лицами по поддержанию правопорядка, содержится положение о том, что не может служить оправданием исполнение приказов вышестоящих должностных лиц, если должностные лица было известно незаконность приказа о применении силы и огнестрельного оружия, что привело тяжким последствиям (к смерти или серьезному ранению). В указанном документе подчеркивается: «В любом случае ответственность возлагается также на вышестоящих должностных лиц, отдавших незаконные приказы» [11, с.167].

Каждый субъект, применяющий государственное принуждение, обязан соизмерять соответствуют ли меры принуждения и принятое им решение опасности исходящей от лица. Законодательная власть, создает норму, содержащую меру принудительного воздействия, и правоприменитель, реализующий ее предписание (властный субъект, применяющий принуждение), должны быть справедливыми. Ведь применение мер принуждения почти всегда означают лишение виновного его прав или каких-либо социальных благ. Тем не менее, в науке существует точка зрения, в соответствии с которым абсолютная справедливость понимается воздаянием злом за зло, сознаваемой разумом каждого и происходящей из нравственного порядка, господствующего над всеми разумными существами. Тем не менее, границей справедливости должна служить полезность. Правонарушение наказывается, так как наказание заслужено, но конкретный способ принуждения определяется по иным соображениями правосудия – степени несправимости, опасностью преступления, степенью несправимости. Такое воззрение отчасти можно соотносить с взглядами современного общества на мораторий к смертной казни. Физическим принуждением достигается материальное возмещение причиненного вреда. Последнее не всегда возможно: нельзя, например, путем наказания возратить убитому жизнь, равно и смертная казнь как наказание имеет совершенно иную функцию.

Таким образом, пределы реализации принуждения определяются, исходя из отнесения института властвования к конкретной социокультурной среде и изменяются в зависимости от изменений, происходящих в этой среде, что обусловливается, имеющимися тенденциями развития современной государственности.

Принуждение является важным методом государственной власти, и поэтому, пока существует государство, отказ от принуждения практически невозможен. Но необходимо отметить, что в условиях демократизации общественной жизни, модернизации законодательства сфера применения принуждения сужается, тогда как значение позитивной ответственности возрастает. Тем не менее, считаем оправданным использование в Республике Таджикистан принудительных методов в борьбе с коррупцией, терроризмом, экстремизмом и другими преступлениями, разрушающими политическую безопасность и систему страны.

Литература

1. Кант И. Метафизика нравов // Правовая мысль: Антология /Автор-составитель В.П. Малахов. -М., 2003. -С. 251.
2. Хайек Ф. Общество свободных // Открытая политика. 1995. № 8. С. 35.
3. Шеллинг Ф.В.Й. Новая дедукция современного права // История философии права. -СПб., 1998. -С. 211.
4. Гегель Г.В.Ф. Философская пропедевтика. // История философии права. - СПб., 1998.- С. 242.
5. Гегель Г.В.Ф. Указ. соч. -С. 268.
6. Шопенгауэр А. Мир как воля и представление. -М., 1998. -С. 583.
7. Шеллинг Ф. Система трансцендентальной философии // История философии права. -Пб., 1998.-С.242
8. Цицерон М.Т. О государстве // Антология мировой философии. М., 1969. Т. 1, ч. 2. -С.312
9. Некрасова М. П. О состоянии морали и права в философии Канта (по материалам современного итальянского кантоведения // Вести. МГУ. Сер.7. Философия. 1994, N1, -С.43
10. Абдулаев М.И. Учение Канта о праве и государстве. // Известия Вузов. Правоведение. 1998, №3, -С. 151
11. Действующее международное право в 3 т.. Составители: проф. Ю.М. Колосов и проф. Э.С.Кривчикова.- М., 1997, -С.167.

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В ОТНОШЕНИИ КНР

FOREIGN POLICY OF THE CENTRAL ASIAN COUNTRIES TOWARDS THE PRC

БОРБОРДУК АЗИЯ ӨЛКӨЛӨРҮНҮН КЫТАЙ ЭЛ РЕСПУБЛИКАСЫНА КАРАТА ТЫШКЫ САЯСАТЫ

Аннотация: В статье рассматривается Внешняя политика стран Центральной Азии в отношении КНР, применение новых моделей сотрудничества и строительство «экономического пояса «Шёлковый путь».

Ключевые слова: Китай, Центральная Азия, Политика Китая, Безопасность, политика стран ЦА.

Annotation: In the article examines the foreign policy of the Central Asian countries in relation to the PRC, the application of new models of cooperation and the construction of the "economic belt" Silk Road "

Key words: China, Central Asia, Policy of China, Security, Policy of the countries of Central Asia .

Аннотация: Макалада Кытай менен Борбордук Азия өлкөлөрүнүн Кытай Эл Республикасына карата тышкы саясаты, кызматташуунун жаңы моделдери жана «Жибек Жолу» «экономикалык аймагынын» курулушу каралат.

Түйүндүү сөздөр: Кытай, Борбордук Азия, Кытай Эл Республикасынын саясаты, Коопсуздук, Борбордук Азия өлкөлөрүнүн саясаты.

Если говорить о государствах Центральной Азии, то, в их отношении китайская торговая экспансия фактически состоялась, а для их экономик, учитывая более чем скромные их размеры, фактически разрушенные легкую и обрабатывающую промышленность, деградирующее сельское хозяйство, экономическое взаимодействие с КНР имеет важнейшее значение для поддержания положительной экономической динамики.

Также нельзя не признать, что уже сегодня даже не Китай, а всего лишь СУАР КНР успешно справляется с ролью «промышленной мастерской» государств Центральной Азии, не оставляя последним шансов на развитие сколько-нибудь значимого обрабатывающего сектора.

И наконец, главная стратегическая задача Китая - превращение в глобальную торговую державу. Решение этой задачи предполагает не только поддержание добрососедских отношений с окружающими Китай странами, но и создание в этих странах условий для продвижения китайских товаров, как на их рынки, так и транзитом на рынки России, Европы, государств Ближнего и Среднего Востока, Юго-Восточной и Южной Азии и других регионов мира. А это означает, что Китай нуждается в развитой транспортной и логистической инфраструктуре государств транзита, формировании устраивающего Китай таможенного и

валютного режима, увеличении объемов торговли с этими государствами. [1]

Совокупность всех этих факторов и предопределила выдвижение идеи создания собственных интеграционных зон с опорой на использование колоссальных финансовых ресурсов. В Центральной Азии – это «Экономический пояс «Шёлковый путь».

Необходимо признать, что пока отношение китайского экспертного сообщества к концепции создания «экономического пояса на Шелковом пути» только формируется. Хотя уже сейчас некоторые трактовки заслуживают пристального внимания со стороны экспертов и политиков государств Центральной Азии.

По последним данным, «экономический пояс» должен связать по суше Китай, Центральную Азию, Ближний Восток, Россию и Европу. Попутно планируется создать «Морской шёлковый путь XXI в.», который пройдет от берегов Китая по Южно-Китайскому морю, Индийскому океану, Красному морю и Средиземному морю (через Суэцкий канал) до Италии, «захватив» порты Африки, в частности, Кении. Склонные к афористичности китайцы называют «двусоставный» проект по его девизу «Один пояс, один путь» или еще коротко - «Пояс и путь».

На данный момент 85% от общего объема международных грузоперевозок осуществляется морским путем. КНР по сути планирует изменить положение

вещей - на территории отдельно взятого континента. По скоростной железной дороге товары будут намного быстрее достигать пункта назначения. Окупиться много миллиардный проект должен за счет увеличения товарооборота и развития инфраструктуры регионов, через которые пройдет Новый шелковый путь.

В понимании китайских экспертов концепция формирования «Экономического пояса «Шёлковый путь»» - всего лишь более красивая упаковка принятой Россией и странами Центральной Азии концепции «создания зоны свободной торговли на пространстве ШОС», а главной ее сутью является создание наиболее благоприятных условий для продвижения китайских товаров, услуг и капиталов в государства Центральной Азии.

По оценке китайских экспертов, самым большим вызовом для Китая на пути практической реализации этой концепции будет являться налаживание отношений с центрально азиатскими странами, Россией и США.

Центральная Азия - очень непростой регион, здесь переплетаются интересы и сталкиваются противоречия не только России, США, Европы, Китая, Индии, Ирана и Турции, но и отношения между самими государствами региона оставляют желать лучшего. А потому для Китая как инициатора нового интеграционного проекта необходимо приложить усилия модератора этих отношений и противоречий.

В настоящее время Китай и страны Центральной Азии активно планируют строительство «экономического пояса «Шёлковый путь»», основанного на древнем Шёлковом пути, который некогда пересекал Восток и Запад, соединял Европу и Азию. Строительство «Экономического пояса «Шёлковый путь»» превратило китайский Синьцзян в исходную точку на карте сотрудничества Китая и Центральной Азии. Синьцзян из стратегического тыла превращается в стратегический форпост, продвигая шаги Китая на пути проведения открытости на Запад.

Китайско-казахстанский международный центр приграничного сотрудничества является первым международным центром приграничного сотрудничества, созданный Китаем совместно с другой страной. Он также является образцовой зоной регионального сотрудничества в рамках ШОС. В нем ведется закрытое управление. Центр главным образом используется в качестве площадки для ведения торговых переговоров, проведения выставок, реализации, хранения и транспортировки товаров, оказания коммерческих и финансовых услуг, проведения разных региональных международных торгово-экономических ярмарок и т.д.

После того, как КПП Хоргос стал первым на севере от Великой китайской стены экспериментальной зоной оффшорных финансовых операций в юанях, китайский и иностранный капитал, технологии и кадры постепенно начали прибывать в МЦПС «Хоргос», что заложило основу для превращения Хоргоса в международный финансовый центр и центр по расчетам в жэньминьби и валютах стран Центральной Азии.

Касательно конкретных мер СУАР спроектировали «три коридора» и активно прилагает усилия, чтобы центральная власть включила этот проект в «12-ю пя-

тилетку», также существуют проекты, находящиеся в стадии совершенствования.

Во-первых, проектирование строительства связующего транспортного узла. Первый железнодорожный коридор начинается от залива Бохай, проходит по Внутренней Монголии и ведет в северную часть СУАР, а также до границы с Казахстаном и Россией. Второй коридор из Шанхая идет по Ланчжоу, Урумчи до Казахстана. Третий коридор из Гурсена по южной части СУАР доходит прямо до границы с Пакистаном и Кыргызстаном.[2]

Во-вторых, строительство торгового и логистического центра. В настоящее время СУАР всеми силами создает торговый кластер, укрепляет роль своей центральной части в «Экономическом поясе «Шёлковый путь»». Активно проводится строительство производственных баз машиностроения, легкой промышленности, текстиля, химической промышленности, сельского хозяйства и полезных ископаемых.

В-третьих, создание расчетного центра по сделкам в «жэньминьби», в частности, ценным бумагам. В Урумчи, Хоргосе ожидается создание регионального международного финансового центра, оффшорного центра «жэньминьби» и инновационной пилотной базы финансов и торговли.

Правительство КНР огромное внимание уделяет развитию экономики Синьцзяна. Если сравнивать два конкурирующих проекта: Транссибирскую магистраль в России и «Новый Шёлковый путь» в Китае, то нельзя не заметить огромной разницы в подходах к ним. Китай делает ставку на индустриально-экономическое развитие Синьцзяна, тогда как Россия уповает почти исключительно на транзитный потенциал и добычу полезных ископаемых.

В отношении западных районов Китая бытует неверное мнение, что это отсталые районы, в которых властвует уйгурский сепаратизм. Однако СУАР воспринимается как отсталая окраина разве что в сравнении с другими районами страны. Из семи городов Китая с ВВП более 95 млрд. юаней в год ни одного в автономном районе нет. Но в масштабах Центральной Азии - это страна с крупной и развитой экономикой. СУАР экспортирует одежду, обувь, продукцию машиностроения, электронику, а ввозит сырую нефть, железную и медную руду.[3]

Особая роль СУАР в экономических связях Китая со странами Центральной Азии обусловлена наличием общих границ. Например, через район идет не менее 73% всей китайской торговли с Казахстаном. В 2005 г. с открытием КПП Кульша - Карасу резко увеличился таджикско-китайский торговый оборот, дошедший до 150 млн. долларов. Пока что в общем объеме внешне торгового оборота СУАР, достигшего в 2005 г. 7,94 млрд. долларов, это небольшая доля, но начало, определенно, положено.

Для развития торговли создаются специальные экономические зоны, в которых устанавливаются особенно благоприятные условия для предпринимательства. Далеко не последнюю роль в создании таких зон играет строительство дорог. Сейчас в СУАР - имеется шестнадцать приграничных автодорог общей протяженностью 1676 км.

С помощью автомобильных погранпереходов

развиваются торговые отношения с Кыргызстаном, Узбекистаном и Таджикистаном. В настоящее время основной поток грузов идет через наиболее крупные переходы, многие из которых расположены на месте почтовых станций Шелкового пути. КПП Тургат на китайско-кыргызской границе был почтовой станцией на Шелковом пути еще в эпоху династии Хань (II в. до н.э. - II в н.э.), а в качестве современного погранперехода с пропускной способностью 200 тыс. тонн грузов открыт в 1983 г. В 1997 г. открылся КПП «Илкэштань/Иркештан» на стыке границ КНР, Кыргызстана и Таджикистана. Его пропускная способность составляет 500 тыс. тонн грузов в год. В руководстве КНР планируют изменить текущую ситуацию, в частности, реализация стратегии Нового Шелкового пути предусматривает кооперацию региональной транспортной системы и экономики с приграничными странами: Казахстаном, Туркменистаном, Таджикистаном и Кыргызстаном. Через Урумчи будут проходить поставки природного газа и нефти; планируется, что город станет административной и финансовой столицей Нового Шелкового пути, что создаст в регионе новые рабочие места и качественно повысит уровень жизни местного населения.[4]

Отсюда следует сделать вывод о том, что СУАР играет важную роль в проекте Нового Шелкового пути из Китая в страны Центральной Азии.

Хотя Си Цзиньпин в своем выступлении специально акцентировал внимание на том, что реализовывать эту концепцию Китай собирается совместно с Россией, подписанные со странами региона документы говорят об обратном. Китай уже сейчас действует не только в обход России, но и особо не считаясь с ее национальными интересами.

Литература

1. Романов М.Т. *Евразийские трансконтинентальные оси и их «восточные экономические плацдармы»* // Гуманитарный вектор. - 2014 г. - №2 (38).
2. *Стратегии развития нового Шелкового пути в XXI веке* // Молодой ученый. - 2015. - №15. - С. 391-394.
3. *Прекрасные перспективы и практические действия по совместному созданию Экономического пояса Шелкового пути и Морского Шелкового пути XXI века. Генеральное консульство КНР в Алматы.* - Алматы, 2015 г.
4. Сыроежкин К.Л. *Нужно ли Казахстану бояться Китая: мифы и фобии двусторонних отношений.* - Алматы: ИМЭП при Фонде Первого Президента РК, 2014 г. - С. 70-71.

К.Абдымомунова,
саясий илимдеринин кандидаты, доц. БГУ
А. Маратова,
БГУнун магистранты

КЫРГЫЗСТАНДА ПАРЛАМЕНТТИК ИНСТИТУТТУН КАЛЫПТАНЫШЫ ЖАНА ӨНҮГҮШҮ

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ИНСТИТУТА ПАРЛАМЕНТА В КЫРГЫЗСТАНЕ

FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE INSTITUTION OF PARLIAMENT IN KYRGYZSTAN

Аннотация: Макалада парламент жана парламентаризм түшүнүгү, Кыргызстанда парламенттин калыптаныш тарыхы жана өнүгүү этаптары каралат.

Негизги сөздөр: парламент, парламентаризм, Жогорку Кеңеш, Кыргызстан, демократия, парламенттик башкаруу формасы.

Аннотация: В статье рассматриваются понятия парламента и парламентаризма, история становления и этапы развития парламента в Кыргызстане.

Ключевое слово: парламент, парламентаризм, Жогорку Кеңеш, Кыргызстан, демократия, парламентская форма правления.

Annotation. Art ide considers conceptions like parliament and parliamentary, history of formation and stager of developing parliament in Kyrgyzstan.

Key words: parliament and parliamentary, Jogorky Kengesh, Kyrgyzstan, democracy, parliamentary form of government.

Биринчи парламенттик институт X кылымда Исландияда пайда болуп, ал мыйзам чыгаруу жана сот иш-милдеттерин бириктирүү менен альтинг деп аталган. Исландиялык альтинг бүгүнкү күндө да иш алып барат, дүйнөдөгү алгачкы парламенттердин бири болуп саналат.

«Парламент» деген сөздүн өзү «parle» француз сөзүнөн келип чыккан, ал «айтуу, талкуулоо» дегенди түшүндүрөт. Орто кылымдагы Англияда 1236-жылы парламент деген сөз биринчи жолу колдонулган. Парламенттин негизги иш-милдеттери азыркы мезгилге чейин сакталган, өзүнө мыйзам чыгаруу, өкүлчүлүктү, б.а. шайлоочулардын кызыкчылыгын көрсөтүү жана коргоо, мыйзамдардын аткарылышын контролдоо, өз ара байланышуу иш аракеттерин, мамлекеттик бюджетти аныктоону камтыйт.

Парламентаризм мамлекеттик бийлик системасы болуп саналат. Соңку мезгилде көптөгөн мамлекеттерде мыйзам чыгаруу жана аткаруу органдарынын функциялары менен катар эле парламенттин чечүүчү ролу да так көрсөтүлгөн. Парламентаризм шарттарында парламент мамлекеттин өкмөттүн түзөт жана өкмөт анын астында жоопкерчиликте болот. Ошону менен бирге парламент башкы саясий иш-чараларды өзү беките алат жана өкмөткө ишенич көрсөтпөө уку-

гуна ээ жана парламентаризм мыйзам чыгаруу тармагында парламентти толук жана чексиз компетенция менен камсыз кыла алат.

Парламентаризм системасында президенттин ыйгарым укуктары негизинен өкүлчүлүк же протоколдук мүнөзгө ээ. Мамлекет башчысынын башкы ыйгарым укуктарын ал өкмөт менен макулдашып иш жүзөгө ашырат. Бир катар өлкөлөрдө нормалардын укугу катталган. Парламенттин ыйгарым укуктары көп учурда атайын делегацияланган мыйзам чыгаруучулуктун жардамы менен өкмөттүк бийлик тарабынан тартып алынган. Бул учурда өкмөттүн парламенттин алдында жоопкерчилиги формалдуу мүнөздө болот. Парламентке каршы болгондой, мыйзам чыгаруучу жана аткаруучу бийликтердин функциясы аралашып, мамлекеттик бийликтин бөлүнүшү так болбой калат.

Ааламдашуу шарттарында парламенттик башкаруу формасын тандап алган өлкөлөрдүн Конституциясына ылайык жогорку бийлик парламентке тиешелүү. Парламент өз алдынча министрлер кабинетин түзүп, премьер-министрди шайлайт, конституциялык көзөмөлдүн органдарын жана башка мамлекеттик институттарды дайындай алат. Эреже катары азыркы кээ бир парламенттик республикаларда парламент президентти да шайлайт.

Парламент негизинен өкүлчүлүк жана кеңеш берүүчүлүк функцияларын аткаруу менен парламенттин ишмердүүлүгүнүн конституциялык нормаларга ылайыктуулугун көзөмөлгө алат. Парламенттик республикага мүнөздүү өзгөчөлүк катары өкмөттөрдүн туруксуздугу саналат, бийлик парламентте көпчүлүк түзгөн партиянын өкүлдөрүнөн түзүлгөн өкмөткө жана өкмөт башчыга тиешелүү болот. Кээ бир өлкөлөрдө (Франция, Финляндия, Португалия) Президенттик республика менен Парламенттик республиканын белгилерин камтыган «аралаш» башкаруу формасы бар. Кыргызстандагы башкаруу формасы буга көбүрөөк окшош: жалпы эл тарабынан шайланган президент мамлекет башчысы болуп эсептелет, ал эми өкмөттүн ишин премьер-министр башкарат жана ал парламент тарабынан шайланат жана анын алдында отчет берет.

Парламенттин депутатын тигил же бул саясий партияга (шайлоолор пропорциялуу тутум боюнча өткөрүлсө), же конкреттүү кандидатка (мажоритардык тутум) өз добушун берген талапкерлер шайланат.

Дүйнө жүзү боюнча парламенттер жана палаталар системасы тигил же бул өлкөнүн өнүгүүсүнүн тарыхый өзгөчөлүктөрүн чагылдырган ар кандай аталышка ээ. Алсак, британиялык парламент Община жана Лорддор палатасы деген эки палатадан турат, ал эми Германия менен Швециянын парламенттеринин аталыштары окшошуп кетет Бундестаг жана Риксдаг, коңшулаш өлкөлөрдүн парламенттеринин аталыштары да окшош, Казакстандын парламенти Сенат жана Мажилис, Өзбекстандыкы Олий жана Мажилис, Түркменистандыкы – Меджлис, Тажикстанда – Маджлиси Оли ж.б.

Кыргыз коомунда биринчи «парламенттерден» болуп, уруулар үчүн маанилүү чечим кабыл алынган, мүлктүк же аймактык талаш-тартыштар каралган, уруулардын башчылары шайланган курултайлар эсептелген.

Кыргызстандын Россия империясына кошулушу менен кыргыздардын саясий активдүүлүгү өскөн, абдан олуттуу көрүнүштөрдүн бири, Кыдыр-аке Байсариевдин IV чакырылыштагы Мамлекеттик Думанын курамына шайланышы болгон.

1917-жылдаы Октябрь революциясынан жана Кыргызстанда Совет бийлиги орногондон кийин, жергиликтүү тургундар партиялык жана мамлекеттик институттардын түзүлүшүнө активдүү катышышкан. 1924-жылы Кара Кыргыз автономиялуу областы түзүлүп, убакыттын өтүшү менен Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасы болуп кайрадан түзүлгөн.

1938-жылдын 18-июлунда Кыргыз ССРнин Жогорку Советинин – Советтик Кыргызстандын мамлекеттик бийлигинин жогорку органы парламенттин биринчи жыйналышы өткөн. Жогорку Советтин иши сессиялык негизде жүргүзүлгөн, парламенттин депутаттары жылына экиден кем эмес жалпы жыйналышка чогулушкан.

Республикада формалдуу түрдө эң жогорку мамлекеттик орган Жогорку Совет болгон, бирок иш жүзүндө мыйзамдарды кабыл алуу жана алардын аткарылышын контролдоо жөнүндө демилгелер, колунда бардык бийлик топтолгон Коммунисттик Партиянын Борбордук Комитети тарабынан жүзөгө ашырылган.

Ага карабастан, Жогорку Совет мамлекет менен калктын түз байланышын камсыздоодо маанилүү роль ойногон: ал мезгилде парламенттин курамына калктын ар кандай катмарынын өкүлдөрү – чабандар, заводдун жумушчулары, интеллигенция жана кызматчыларга чейин шайланышкан.

12-чакырылыштагы Жогорку Совет өзүнүн ишин 1990-жылы баштаган, атап айтканда, ага маанилүү тарыхый вазийпа – өлкө үчүн тагдыр чечүүчү маселелерди кабыл алуу: мамлекеттик эгемендүүлүк жөнүндө декларация, мамлекеттик көз карандысыздык жөнүндө декларация, мамлекеттик жаңы символдорду – туу, герб, гимн жана жаңы Конституция кабыл алынып, ага ылайык өлкө Кыргыз Республикасы деп аталып калды. Бул өзгөрүүлөрдүн негизги максаттары катары өлкөнүн саясий тутумун демократиялаштыруу, элдердин ишенимдүү өкүлдөрүнөн мамлекетти башкарууга катыштырууга өбөлгө түзүү, Кеңештердин иштөө ыкмасын өзгөртүү менен алардын коомдук, саясий турмуштагы ордун жана ролун жогорулатуу.

Эгемендүү Кыргызстандын биринчи парламенти «легендарлуу» деп аталган. Анткени дал ошол биринчи сессияда Кыргызстан саясий плюрализмге биринчи кадам таштаган мезгили эле. Сессия саясий кайра куруунун, айкындуулуктун, демократиянын жаңы алкагында өтөп, коомчулукка зор таасир эткен. Эң алгачкы жолу республикабыздын жогорку бийлик органында ар бир депутат өз оюн ачык айтып, элдин көйгөйлүү маселелерин ортого салган. Эгемендүүлүктүн алгачкы жылдары өлкөбүздөн мыйзам чыгаруу укугуна ээ болгон дал ошол Жогорку Кеңеш «легендарлуу парламент» деген ат менен кыргыз элинин тарыхында калды. Ошол парламент чындап эле, легендарлуу болгону талашсыз. Анткени мурунку чакырылыштардан айырмаланып, бул жолку Жогорку Кеңешке жалаң кыргыз интеллигенциясынын каймактары шайланып, эгемендүү Кыргызстандын, кыргыз мамлекетинин келечегин, тагдырын чечүүдө алар зор роль ойногону чындык.

Эгемендүү Кыргызстанды куруу багытына түшүү менен, көз карандысыздыктын алгачкы кадамдарын парламенттик башкаруу таризинде иштей баштаган. Мына ошол өткөөл мезгил аралыгында буйрукчул бийликтин кулашына кыйла кызмат өтөгөн «легендарлуу парламенттин» тушунда эгемен Кыргызстандын көз карандысыздыгынын жана анын демократиялык түзүлүшүнүн саясий, укуктук жана экономикалык негиздерин түзгөн бир катар орчундуу укук ченемдик актыларды кабыл алынды.

2000–2005-жылдардагы экинчи чакырылыштагы Жогорку Кеңеш 105 депутаттан турган [3, 30–56]. 1998-жылдагы үчүнчү конституциялык реформанын негизинде шайлоо тутумуна киргизилген өзгөртүүлөргө ылайык Мыйзам чыгаруу жыйыны 60 депутаттан туруп, алардын 15 депутаты партиялык тизме боюнча шайланган. Ал эми Эл өкүлдөр жыйыны 45 депутаттан турган [2, 111]. Тең шайлоо шарттарында шайланган эки палатанын депутаттарынын укуктары бирдей болгон. Бүт дүйнөнүн башка парламенттеринен айырмаланып турган эки палаталуу кыргыз парламентинин өзгөчөлүгү эле.

Бирок эки палаталуу кыргыз парламенти да туруктуу болуп, өз жемишин толук бере албады. На-

тыйжада кыргыз мамлекети кайрадан бир палаталуу парламентке кайттык. Бир палаталуу 90 депутаттан турган Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешине кайрадан 2005-жылы кайрылды. Бирок, президент, мамлекеттик бийликтин мыйзам чыгаруучу жана аткаруучу бийликтеринин ортосундагы карама-каршылыктардын айынан ошол кездеги Жогорку Кеңеш Президенттин атайын жарлыгы менен мөөнөтүнөн мурда таркатылып, 2007-жылдын 23-октябрдагы жарлыгы менен IV чакырылыштын депутаттарын мөөнөтүнөн мурда шайлоо чечими чыгарылган [5,380-381]. Натыйжада эгемендүү Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин IV чакырылышынын депутаттары өлкө тарыхында, биринчи жолу партиялык тизмелер боюнча шайланган. Анда үч саясий партия - «Ак-Жол» - 71, «Кыргызстандын социал-демократиялык партиясы» - 11, «Кыргызстандын коммунисттер партиясы» - 8 депутаттык мандатка жетишип, эл атынан өкүлчүлүк кылышкан. Бирок булар да өз мөөнөтүн толук иштетишкен жок. 2010-жылдагы апрель окуясына байланыштуу IV чакырылыштагы Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши өз ыйгарым укуктарынан мөөнөтүнөн мурда ажыратылып, таркатылган. Натыйжада жаңы шайлоолор өткөрүлүп, учурдагы Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши өз тарыхый вазыпасын аткарды [1].

2010-жылдын 7-апрель окуясынан кийин Кыргызстанда мамлекеттик бийлик алмашып, коомдук, саясий турмуш бир топ өзгөрүүлөргө дуушар болду. 2010-жылдын 27-июнунда кабыл алынган жаңы Баш-мыйзам жоболоруна ылайык, Жогорку Кеңештин ыйгарым укуктары кыйла кеңейип, анын жоопкерчилиги да ошончолук артты.

Эгемендүүлүктүн жана көз карандысыздык жылдардагы Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин аталыштары жөнүндө маалыматтарды эске сала кетсек ашыкча болбойт.

1995-жылдан тартып 2005-жылга чейин I жана II чакырылыштагы Мыйзам чыгаруу жыйынынан (35 депутат) жана Эл өкүлдөр жыйынынан (70 депутат) турган эки палаталуу парламент иштеген.

2005-жылдан тартып Жогорку Кеңеш көпчүлүк өлкөлөрдүн парламенттеринин айырмаланып, Жогорку Кеңештин депутаттарынын саны ар бир чакырылышта: III чакырылышта – 75 депутат, IV чакырылышта – 90, V жана азыркы VI чакырылышта -120 депутат болуп өзгөрүлүп, жогорку жана төмөнкү эки палатадан турган Жогорку Кеңеш бир палаталуу орган болуп эсептелет.

Адабияттар

1. Абытов Б.К. Кыргыз парламентинин тарыхына саресеп // Баракелде. Тарых. Санжыра. Каада-салт 25.11.2013; Akipress. Мурас. 25.11.2013 37.
2. Акунов А. Государственное управление Кыргызстана в транзитный период... – С.111;
3. Кучуков М.М. Жогорку Кеңеш Кыргызской Республики. –Б., 2002. –С.30-56.
4. Кыргыз Праламентинин таржымалы // <http://kenesh.kg/> [3] КР БМА... –Ф.1445. –Он.17. –Ед.хр. 2394. –Л.184-185;
5. Сааданбеков Ж. Сумерки авторитаризма: закат или рассвет. – Киев, 2000. – С. 380-381.
6. Чиналиев У. Реализация принципа разделения властей в современном Кыргызстане. – Киев, 1998 – С.23;
7. Эркебаев А. 1990 год: приход к власти А. Акаева. – Б., 1997 – С.44.

О РОЛЕ КИТАЯ В ПРОЦЕССЕ РАЗВИТИЯ ШОС

THE ROLE OF CHINA IN THE DEVELOPMENT PROCESS OF SCO

Аннотация: Как первый региональный многосторонний институт, инициированный Китаем и играющий главную роль в продвижении регионального сотрудничества, ШОС уже стала важным носителем взаимодействия между государственными-членами, и актуальной платформой для взаимного влияния региональных структур и государственных интересов. Эффективное функционирование ШОС может играть роль рычага в последовательном продвижении Китаем добрососедской, дружественной дипломатии в окружающем регионе и реализации его региональной стратегии. Благодаря ШОС и своему активному ролевому позиционированию, Китай продуктивно продвигает осуществление своих многосторонних интересов в Центральной Азии. В рамках ШОС, если государственные интересы являются отправной точкой и необходимым условием для ролевого позиционирования Китая, то уже изменившийся по сравнению с прошлым международный статус, повышающаяся с каждым днём государственная совокупная мощь, а также политические и дипломатические возможности подготавливают Китаю достаточное условие для проявления своей активности.

Ключевые слова: ШОС, Китай, Центральная Азия

Abstract. As the first regional multilateral institution initiated by China and having the primary role in the promotion of regional cooperation, the SCO has already become the important carrier of interaction between government members and relevant platform for the mutual influence of regional structures and the public interest. The effective functioning of the organization can play the role of leverage in the promotion of china friendly diplomacy in the region and of its regional strategy. Because the SCO and his active role position, China effectively promotes implementation of their multilateral interests in central Asia. In the framework of the SCO, if the public interests are the starting point and prerequisite for the role positioning of China, already changed compared with the past international status rising with each passing day, the total power, and the political and diplomatic opportunities prepare China sufficient condition for expression of his activity.

Key words. SCO, CHINA, Central Asia

Как первый региональный многосторонний институт, инициированный Китаем и играющий главную роль в продвижении регионального сотрудничества, ШОС уже стала важным носителем взаимодействия между государственными-членами, и актуальной платформой для взаимного влияния региональных структур и государственных интересов. Эффективное функционирование ШОС может играть роль рычага в последовательном продвижении Китаем добрососедской, дружественной дипломатии в окружающем регионе и реализации его региональной стратегии. Благодаря ШОС и своему активному ролевому позиционированию, Китай продуктивно продвигает осуществление своих многосторонних интересов в Центральной Азии. Опираясь на ШОС, в

области безопасности, Китай сдерживает террористическую деятельность «Восточного Тюркистана», обеспечивает стабильность в пограничных регионах, создаёт мирную внешнюю среду для развития. В области торговли, Китай, как локомотив, продвигает экономическое и торговое сотрудничество в данном регионе, в особенности, вместе со среднеазиатскими странами оформляет рамки механизма стратегического сотрудничества, и тем самым в определённой степени обеспечивает политическую и техническую безопасность в потреблении энергии. Самое важное это то, что опираясь на ШОС, Китай развивает отношения многостороннего сотрудничества нового типа, что проявляет позитивное внешнее влияние «мирного возрождения» Китая. Благодаря созданию ШОС, Ки-

тай и Россия сформировали отношения партнёрства, уменьшили возможные подозрения и конфликты в Центральной Азии, заложили отличную основу для развития двусторонних отношений в данном регионе. Кроме того, ШОС создала платформу, которая предоставляет Китаю и России не только формы и шансы контактов и обменов, но и новые темы и содержание взаимодействия в изменяющейся международной обстановке. 8-го мая 2015 года в Москве опубликовано «Совместное заявление Российской Федерации и Китайской Народной Республики о сотрудничестве по сопряжению строительства Евразийского экономического союза (ЕАЭС) и Экономического пояса Шёлкового пути (ЭПШП)». В данном совместном заявлении ШОС была определена как платформа и основа для сопряжения ЭПШП и ЕАЭС.

В рамках ШОС, если государственные интересы являются отправной точкой и необходимым условием для ролевого позиционирования Китая, то уже изменившийся по сравнению с прошлым международный статус, повышающаяся с каждым днём государственная совокупная мощь, а также политические и дипломатические возможности подготавливают Китаю достаточное условие для проявления своей активности.

Во-первых, существуют тесные связи между созданием, сохранением и развитием международных механизмов и системы институтов с одной стороны, и проявлением господствующими в данной системе государствами своего политического влияния и мощи с другой стороны. Как отметили в структурном реализме, пользующиеся большим влиянием в какой-л. системе государства имеют более широкое пространство для действия и обеспечения собственной безопасности. Эти государства ещё имеют больше права на высказывание своего мнения на счёт того, какие игры проводить и как их проводить. Если у государства большое влияние в системе, то у него, естественно, и интересы большие, и такое влияние даёт ему большую возможность принятия действия для осуществления своих интересов. Исходя из этого, несомненно важны два основных фактора: с одной стороны, распад СССР и окончание холодной войны радикально изменили региональную структуру соотношения прав и сил в Центральной Азии, некоторые державы данного региона, в том числе и Китай, заметно повысили свой статус. И эти державы стали влиять и оформлять направление развития регионального порядка и уровень институционализации регионального сотрудничества. С другой стороны, в тех многочисленных международных организациях, в которые с 1971 года Китай вступал по порядку, в основном господствуют крупные державы, в особенности США. В этих организациях, Китай, как присоединившаяся позже страна, в рамках уже существующих институтов, испытывает многочисленные ограничения для проявления своего влияния. А в ШОС, Китай занимает более важное место, и может более полно проявить свою роль и влияние.

Во-вторых, ролевое позиционирование государства обязательно должно основываться на его влиянии и статусе в данной международной системе. А международное влияние и статус государства являются результатом взаимодействия его политической, военной и экономической мощи с его меж-

дународными правами и обязательствами. Для Китая, его растущая совокупная мощь, региональное влияние и способность предоставить общественное благо для региональных стран объективно утверждают его активное ролевое позиционирование в создании, функционировании и процессе развития ШОС. С одной стороны, экономика Китая развивается более быстрым темпом, и ВВП Китая занимает всё большую долю среди государств-членов ШОС. Кроме того, у потребительского рынка Китая огромный объём. И в области инфраструктурного строительства и капиталовложения Китай тоже обладает большими возможностями. На фоне углубления взаимосвязи и взаимозависимости между государствами-членами ШОС, вышеупомянутые факты придают Китаю более выгодное положение для оказания своего влияния на развитие данной организации. С другой стороны, Китай постепенно накапливает опыт принятия участия во многостороннем сотрудничестве, углубляет свои познания по такого рода сотрудничеству. И китайские дипломаты всё более уверенно себя ведут в решении вопросов многосторонней дипломатии и сотрудничества благодаря увеличению своих компетентностей. Всё это самым непосредственным образом обеспечивает то, что Китай играет каркасную, стимулирующую и направляющую роль в рамках ШОС.

В определённом смысле ролевое позиционирование является результатом самостоятельного выбора субъекта государственной деятельности и его представителя – главы государства. И этот выбор объективно зависит от конфигурации интересов государства и его международного влияния в области определённых вопросов. Но ролевое позиционирование государства не только отражает его собственное познание своего международного статуса, позиции и подходящих поведений в международной системе, но и находится под влиянием ролевых ожиданий и потребностей других субъектов государственной деятельности, выраженных через языки и поведения. Иными словами, в международном сообществе, субъекты государственной деятельности обычно имеют чёткие ожидания относительно поведений других субъектов, и в ходе их взаимодействия первое передаёт второму свои взгляды и потребности на счёт того, что надо делать или как надо поступать. Для конкретного государства, реакция международного сообщества в целом и реакция других государств в отдельности являются важными элементами в оформлении его собственного ролевого познания. Эти элементы вместе с познанием государством своих интересов, международного статуса, обязательств и т.п. оформляют его ролевое познание.

В рамках международных организаций и институтов, образованных из государств в качестве субъектов деятельности, установленные принципы, нормы и процедуры принятия решений непосредственно ограничивают и оформляют государственное поведение. Кроме того, в ходе взаимодействия, взаимные ролевые ожидания и потребности государств-членов играют не менее важную роль в оформлении государственного поведения. Если ролевое позиционирование и ролевая практика какого-л. государства-члена не сможет получить признания и поддержки со стороны других государств-членов, то это приведёт к ро-

левым конфликтам. Эти конфликты непременно причинят барьеры для международного сотрудничества, и станут одной из важных причин международного недоразумения и конфликтов. Так что выбор и определение государством своей роли не совсем «самостоятельно», зачастую нужно учитывать ролевые ожидания и потребности других государств-членов. В случае Китая, государства-члены ШОС, включая Россию и 5 стран Центральной Азии, в основном приняли ролевое позиционирование Китая, но у них одновременно по каким-то вопросам существуют и свои мнения, что оказывает давление и создаёт вызовы для ролевого позиционирования Китая в рамках ШОС.

После объявления независимости стран Центральной Азии, Китай стал одним из первых стран, которые их признали установили с ними дипломатические отношения. В свою очередь, в сложной международной и внутренней обстановке, страны Центральной Азии возлагали огромные надежды на своё соседнее государство – Китай. Государственные руководители Казахстана, Киргизии и Таджикистана не раз подчёркивали, что «Китай – самая влиятельная страна в геополитике азиатского континента». В области экономического развития Китай добился «исключительных успехов». У Китая много достойных заимствования опытов. Налаживание сотрудничества и дружественных отношений с Китаем будет работать на обеспечение безопасности и стабильности в Центральной Азии, это также полезно для разрешения среднеазиатскими странами своих проблем в области экономического развития. Именно поэтому, в рамках ШОС правительства стран Центральной Азии в определённой степени приняли и поддержали активную роль Китая и сотрудничество с Китаем. Но находясь в геополитической обстановке со многими могущественными державами, страны Центральной Азии после своей независимости в основном проводят сбалансированную и диверсифицированную дипломатию, ядром которой служат свои государственные интересы. «Это означает, что для среднеазиатских стран развитие отношений с Китаем является важным, но не единственным ориентиром в дипломатии, Китай – их важный партнёр, но они не будут во всём прислушиваться только к его мнениям. Среднеазиатские страны надеются на позитивную роль Китая в данном регионе, однако одновременно и ограничивают развитие Китая. Они, может быть, используют Китай для нивелирования деятельности других держав, или наоборот, используют другие державы для нивелирования усилий Китая. Более того, многочисленные организации безопасности и другие организации, пришедшие в Центральную Азию после холодной войны, осложняют геополитическую среду данного региона. ШОС всего лишь один из, но не единственный выбор для стран Центральной Азии. Такая ситуация в некоторой степени ослабляет привлекательность ШОС, и уменьшает интерес и поддержку стран Центральной Азии в отношении Китая. Особенно стоит отметить, что в рамках ШОС Китай активно продвигает сотрудничество в области энергетики и инфраструктурного строительства между государствами-членами. Хотя Китай уже добился консенсуса о таком сотрудничестве на уровне политического руководства среднеа-

зиатских стран, и такое сотрудничество соответствует всеобщим интересам, но одновременно сотрудничество вызывает и разногласие внутри среднеазиатских стран, и некоторые уже намеченные проекты были опровергнуты из-за отсутствия широкого единого общественного мнения.

ШОС как региональная международная организация, образованная на основе стратегического сотрудничества между Китаем и Россией, является главной платформой взаимодействия двух стран. В определённой степени ШОС претворяет схожие ролевые ожидания и потребности этих двух стран в данном регионе. Но Центральная Азия является традиционной сферой влияния России, и к державам, которые оказывают влияние на Центральную Азию, Россия интуитивно относится с неким сопротивлением и старается их вытеснить.

Исходя из собственных интересов, Россия вовсе не желает, чтобы ШОС ослабила или даже заменила возглавляемые ею региональные институты сотрудничества. Далеко неоднозначное отношение России к ШОС довольно отчётливо проявляется в следующем: Россия хочет, чтобы Китай активно действовал и тем самым содействовал бы региональной стабильности, в то же время, она хочет и предотвратить расширение влияния Китая в Центральной Азии; Россия хочет, чтобы ШОС продуктивно функционировала, в то же время Россия заботится и о том, чтобы ШОС не причиняла вреда сотрудничеству в рамках СНГ. Поэтому в рамках ШОС, хотя Китай активно продвигает и обогащает повестку сотрудничества данной организации в области экономики, торговли, общества и культуры, Россия всё-таки склонена к тому, чтобы ШОС функционировала как институт для проведения диалогов в области политики и безопасности. На практике, Россия всё время подчёркивает важность возглавляемого ею Таможенного Союза. Власть Путина всеми силами продвигает развитие ЕАЭС. А в области безопасности, в Центральной Азии ещё работает ОДКБ (Организация Договора о Коллективной Безопасности), которая находится под руководством России. Хотя ШОС и ОДКБ могут не противоречить и не исключать друг друга, но Россия не хочет, чтобы ШОС ограничивала пространство деятельности ОДКБ, она также не желает видеть превосходства первого над вторым по уровню сотрудничества. Россия наименее хочет, чтобы ОДКБ была вытеснена на периферию или заменена.

Судя по вышесказанному, в рамках ШОС и Россия, и среднеазиатские страны обращают внимание исключительно на свою абсолютную и сравнительную выгоду в области безопасности и экономического сотрудничества. Определяя свои ролевые ожидания и потребности в отношении Китая, они исходят именно из вышеупомянутых выгод. И в целях познания себя эти страны вовсе не рассматривают Китай как «другого государства» вообще. Если ошибочно свести активную ролевую практику Китая в рамках ШОС только к осуществлению Китаем собственных интересов, или ещё хуже, к расширению Китаем собственного влияния в области геополитики и торговли, то проекты сотрудничества, продвигаемые Китаем заранее обречены на провал. А это в свою очередь составит угрозу существованию и развитию ШОС.

«Только при сравнительно высоком уровне региональной интенсификации у государств-членов региональных организаций по сотрудничеству они найдут глубинную общественно-психологическую и культурную поддержку для создания и развития региональных организаций. В то же время, эффективное функционирование региональных организаций, в свою очередь, сформирует ожидаемые интересы и ориентиры политической повестки соответствующих государств-членов. И в конечном итоге в таком взаимодействии осуществляются такие цели, как мир, стабильность и процветание у государств-членов в частности и в регионе в целом.» Можно прийти к выводу, что для более эффективного проявления роли ШОС, необходимо придать всё большее внимание формированию общих региональных правил совместного пользования и соответствующей интенсификации, формированию сообщества региональной судьбы. Если государства-члены на основе эффективного прагматического сотрудничества добьются ещё и чёткого определения на счёт своей «коллективной личности» и консенсуса, окончательно примут концепцию «каждое государство-член организации является неотъемлемой частью региона», то глубинное сотрудничество государств-членов ШОС в области политики, безопасности, экономики и общества станет более продуктивным. Несомненно, ролевое позиционирование и практика Китая в рамках ШОС в долгосрочной перспективе будет преследовать именно такую цель. А развитие нынешней ситуации предоставляет Китаю хорошие шансы.

В сентябре 2013 года во время визита в Казахстан, председатель КНР Си Цзиньпин выдвинул инициативу совместного строительства ЭПШП (Экономический пояс Шёлкового пути). В октябре того же года, во время визита в страны АСЕАН, Си Цзиньпин предложил стратегическую концепцию совместного строительства «Морской Шёлковый Путь 21 Века». И с тех пор «Один пояс и один путь» как большая стратегия внешней политики Китая в новый период постепенно стала оформлять свои контуры. Инициативы, предполагаемые перспективы и планы действия не только придают новый импульс развитию ШОС, но и возлагают на роле позиционирование Китая в ШОС новое содержание, проявляемое в трёх аспектах.

Во-первых, инициатор концепции регионально-го порядка. В рамках ШОС Китай последовательно продвигает взаимовыгодные межгосударственные отношения по сотрудничеству, оформленные на основе давления и принуждения, а на легальной основе общей воли государств-членов в сотрудничестве и в поиске общих интересов. После того, как стратегия «Один пояс и один путь» была внесена в повестку дня, Китай почувствовала необходимость создания между государствами-членами ШОС новых отношений, отличающихся всесторонними связями в области экономики, политики, безопасности и гуманитарных обменов, а также формирования на основе общих интересов «сообщество региональной судьбы». В связи с этим Китай подчёркивает такие новые концепции, как «совместное строительство, участие и развитие; совместные выгоды». Давая разным сторонам полностью проявлять инициативу, Китай сможет снять по-

дозрение и беспокойство некоторых стран по поводу «экспортно-ориентированной» стратегии развития Китая и «теории китайской угрозы».

Во-вторых, составитель повестки регионально-го сотрудничества. ШОС бурно развивается благодаря непрерывному расширению и углублению повестки сотрудничества разных государств-членов. Китай играет важную роль в расширении содержания сотрудничества, которое перемещается из области традиционной и нетрадиционной безопасности в область экономики и торговли. В нынешней обстановке, вполне логично то, что Китай обогащает повестку сотрудничества в рамках ШОС, опираясь на планы действия стратегии «Один пояс и один путь», в особенности, добавить к традиционным областям сотрудничества (экономика, торговля, сырьевые материалы и ресурсы) такие новые сферы, как инфраструктурное строительство и строительство в области взаимных связи и сообщения.

В-третьих, регулятор взаимодействия региональных институтов. В регионе Центральной Азии, который покрывает деятельность ШОС, уже существуют многочисленные региональные организации и институциональные установления, например, возглавляемые Россией ОДКБ и ЕАЭС, направляемая НАТО программа «Партнёрские отношения во имя мира», возглавляемые ЕС отношения партнёрства и сотрудничества, а также созданное по инициативе Казахстана СВМДА (Совещание по взаимодействию и мерам доверия в Азии) и т.д. Эти институты прекращаются по таким факторам, как «членство, сфера деятельности, тематики и функции». В некоторой степени образуется такой феномен, когда всё хаотично накладывается друг на друга. Такой феномен создаёт довольно большую реальную угрозу для развития ШОС и для реализации стратегии «Один пояс и один путь». Поэтому Китай обязательно должен, опираясь на ШОС, продвигать положительное взаимодействие ШОС с другими региональными многосторонними институтами, и играть роль регулятора в конкуренции и сотрудничестве разных региональных институтов.

Многосторонняя внешняя политика субъектов государственной деятельности и их поведения являются непосредственным результатом процесса определения этими субъектами собственного ролевого позиционирования в рамках многосторонних институтов. А эффективность многосторонней внешней политики зависит от объективности ролевого позиционирования государств и активности их ролевой практики. С целью продуктивно продвигать свои интересы и потребности в Центральной Азии и окружающем регионе, опираясь на постоянно повышающуюся государственную мощь, а также на политические и дипломатические возможности, ролевая практика Китая в рамках ШОС превращает его в двигатель институционализации, составитель повестки дня и создатель правил и норм. На основе совместного осуществления своих государственных интересов и общерегиональных интересов, Китай в силах регулировать действия разных сторон для реализации общей цели. В этом смысле, многосторонняя дипломатия Китая в рамках ШОС должна быть признана продуктивной.

Стоит отметить, что на любой арене многосторонней дипломатии ролевая практика какого-либо субъекта всё время сталкивается с ролевыми ожиданиями или потребностями других субъектов, первое и второе вряд ли всегда совпадают, иногда между ними даже появляются ролевые конфликты. Так что, в рамках ШОС Китаю нужно дальше повышать уровень приемлемости другими государствами-членами своего ролевого позиционирования. Это требует, чтобы Китай активно содействовал сопряжению строительства ЭПШП и ЕАЭС, добивался сотрудничества и всеобщего выигрыша в рамках региональных институтов, продвигал процесс формирования «сообщества региональной судьбы», и в непрерывном взаимодействии стал создателем «коллективной личности» государств-членов ШОС.

Литература

1. 马振岗: 《稳步向前的上海合作组织专家学者纵论》, 北京世界知识出版社, 2006年。
2. 外交部欧亚司: 《上海合作组织文件选编》, 北京世界知识出版社, 2006年。
3. 外交部欧亚司: 《顺应时代潮流弘扬“上海精神”上海合作组织文献选编》, 北京世界知识出版社, 2007年。
4. 邢广程、孙壮志主编: 《上海合作组织研究》, 长春出版社, 2007年。
5. 郑雪平: 《上海合作组织与区域经济合作》, 大连东北财经大学出版社, 2007年。
6. Petersen, Alexandros, and Katinka Barysch. *Russia, China and the geopolitics of energy in Central Asia*. Centre for European Reform, 2011.
7. Petersen, Alexandros, and Katinka Barysch. *Russia, China and the geopolitics of energy in Central Asia*. Centre for European Reform, 2011.
8. Andrew Higgins, “Bloc Including China, Russia Challenges U.S. in Central Asia”, *The Wall Street Journal*, 06/18/2001.
9. Россия и Китай в новой международной среде. Проблемы развития ШОС: науч. семинар [Электронный ресурс] // Портал Родон: изучение и дальнейшая разработка идейного наследия Д. Л. Андреева. — Режим доступа: . — Дата доступа: 16.02.2010.
10. Фроленков, В. Коллективное экономическое сотрудничество в ШОС: начальный этап становления / В. Фроленков // Проблемы Дальнего Востока. — 2007. — № 2. — С. 84—95.
11. Шанхайская организация сотрудничества: от становления к всестороннему развитию: материалы третьего заседания Форума ШОС, Пекин, 19—21 мая 2008 г. / Науч.-коорд. совет по междунар. исслед. МГИМО(У) МИД РФ; под ред. А. Лукина. — М.: Университет, 2008. — 147 с.

РЕГИОНАЛЬНЫЙ МНОГОСТОРОННИЗМ И РАЗВИТИЕ ШОС

THE REGIONAL MULTILATERALISM AND THE DEVELOPMENT OF THE SCO

Аннотация: После окончания холодной войны, разрастание институтов многостороннего сотрудничества представляет собой важное содержание и тенденцию развития эволюционирующей системы регионального сотрудничества в Азии. Многосторонняя дипломатия Китая в рамках институтов регионального сотрудничества поддерживает процесс «изучение» и приносит изменение концепции. После распада СССР, Китай активно продвигал сотрудничество с Россией и соседними странами Центральной Азии, превратив его из двустороннего в многосторонний формат, преобразовал механизм сотрудничества «Шанхайской пятёрки» в организацию ШОС (Шанхайская Организация Сотрудничества). ШОС становилась важной платформой и опорой для обеспечения региональной стабильности и сотрудничества.

Ключевые слова: Региональный многостороннизм, ШОС, Китай

Abstract. After the end of the Cold War, the proliferation of institutions, multilateral cooperation is an important content of the development and the trend of the evolution of the system of regional cooperation in Asia. China's multilateral diplomacy in the institutions of regional cooperation supports the process of «study» and brings the change of concept. After the collapse of the Soviet Union, China has actively promoted cooperation with Russia and neighbouring countries in central Asia, transforming him from a bilateral to a multilateral format, transformed the cooperation mechanism «Shanghai five» in the SCO (Shanghai cooperation organization). The SCO has become an important platform and support to ensure regional stability and cooperation.

Key words. The regional multilateralism, SCO, CHINA

После окончания холодной войны, разрастание институтов многостороннего сотрудничества представляет собой важное содержание и тенденцию развития эволюционирующей системы регионального сотрудничества в Азии. В рамках региональных институтов многостороннего сотрудничества, изначальная роль Китая являлась «адаптером», то есть Китай, как страна, которая сравнительно поздно стала принимать участие в деятельности данных институтов, старался приспособиться к существующим организациям, соблюдал, а не разрабатывал их правила, и не устанавливал повестку дня вместе с другими государствами-членами. В начале 1990-х Китай вступил в АТЭС, и в этой многосторонней организации Китай прошёл сложный процесс адаптации, так как в основном это Китай адаптировался к общепринятым правилам международного сотрудничества и конкуренции, на равноправной и добровольной основе дал обещание другим государствам-членам, а не наоборот. А участие Китая в АСЕАН (Региональный форум Ассоциации государств Юго-Восточной Азии) являлось некоего рода адаптацией к новым условиям многостороннего со-

трудничества в области безопасности Азиатского региона после окончания холодной войны, что называется в Китае как «пройти через реку, нащупывая камни». Участие Китая в этой организации также являлось реакцией на развитие разных событий, в особенности появление так называемой «теории китайской угрозы».

Если «адаптация» Китая к уже существующей системе регионального сотрудничества представлялась собой лишь тактической корректировкой на основе переоценки цены и выгоды своей предыдущей практики, то в дальнейшем взаимодействии Китая с системой сотрудничества появился эффект «изучение». Здесь «изучение» подразумевает изменение концепции и убеждения во внешней политике и международных делах, а также появление и оформление новых идей. И в том и в другом случае, «изучение» – результат нового наблюдения и объяснения испытанного в предыдущей практике. Такое «изучение» может проходить в любых общественных институтах и системах. Оно приносит изменение политики, совершенствует познание мира, а также добавляет сложности и гибкости к мыслительным структурам человека.

Многосторонняя дипломатия Китая в рамках институтов регионального сотрудничества поддерживает процесс «изучение» и приносит изменение концепции. Постепенно ослабляло изначальное беспокойство Китая о том, что организации многостороннего сотрудничества и соответствующие механизмы в Азиатско-тихоокеанском регионе своими «институциональными» ограничениями могут вредить государственным интересам Китая или превратиться в платформу вмешательства другими государствами во внутренние дела Китая. В то же время, подход Китая становится всё более активным, и Китай даёт этим организациям всё более положительную и позитивную оценку. По мнению Китая, как в экономическом плане, так и в области безопасности взаимодействие во многостороннем формате означает усилия установления регионального порядка. Не менее важно и то, что в институциональных рамках взаимодействие Китая с региональными государствами способствует снятию подозрения и уменьшению беспокойства последующих в отношении возможностей и намерений Китая, содействует улучшению и развитию двусторонних отношений Китая с этими государствами, продвигает создание и укрепление позитивного имиджа Китая. Китай также осознал, что для обеспечения мира и стабильности в окружающем регионе на благо внутреннего экономического строительства, нужно не только принимать всестороннее и полное участие в региональных международных организациях, добиться больше прав на установление повестки дня и правил взаимодействия, но и инициировать и направлять международные организации, многосторонние механизмы сотрудничества, использовать их в качестве платформы реализации своих национальных интересов, а также региональных интересов в целом.

После распада СССР, окончания холодной войны в мировом масштабе и биполярного мирового порядка, глубоко изменились политическая и экономическая обстановка, атмосфера безопасности в Центральной Азии. Эти изменения принесли новые вызовы и возможности внешней политике Китая в отношении окружающих стран. Китай активно продвигал сотрудничество с Россией и соседними странами Центральной Азии, превратив его из двустороннего в многосторонний формат, преобразовал механизм сотрудничества «Шанхайской пятёрки» в организацию ШОС (Шанхайская Организация Сотрудничества). ШОС становилась важной платформой и опорой для обеспечения региональной стабильности и сотрудничества. Учреждение ШОС знаменует то, что роль Китая в региональных многосторонних институциональных рамках переходила на новый ступень развития, то есть «Китай превратился из пассивного участника существующей международной системы в активного участника в создании каркаса регионального сотрудничества, перестал пассивно реагировать на международные и региональные обстановки, начал сознательно планировать и направлять развитие обстановки в регионе, перемещал основные усилия с поприща двусторонней дипломатии на новую тенденцию развития – многостороннюю дипломатию».

ШОС быстро оформилась в чрезвычайно сложной обстановке Азиатского региона. В данном процессе важную роль сыграло институциональное строительство,

ядром которого являлось создание организационных институтов и механизмов функционирования. От образования целого ряда совещательных механизмов (например, Совет глав государств, Совет глав правительств, Совет министров иностранных дел, Совещания руководителей министерств и/или ведомств, касающихся таких областей, как энергетика, торговля, образование, наука и т.д.) до создания двух постоянных учреждений (Секретариат ШОС в Пекине, Китай; Региональная антитеррористическая структура в Ташкенте, Узбекистан), ШОС оперативно продвигала процесс институционализации. Этот процесс являлся как основой развёртывания продолжительного сотрудничества между государствами-членами, так и надёжным обеспечением непрерывного углубления такого сотрудничества. В рамках институционального строительства ШОС Китай не только пользовался своими преимуществами в области человеческих, финансовых и материальных ресурсов, но и проявлял политическое желание этими своими преимуществами добиться общей цели всех государств-членов. Институциональное строительство, продвинутое Китаем, явно повысило центростремительную силу ШОС и эффективность её деятельности.

Кроме создания ШОС и продвижения её институционального строительства, в плане разработки повестки дня и формирования правил функционирования, ролевая практика Китая также являлась активной и продуктивной.

В начале создания, в плане разработки повестки дня ШОС в основном уделяла внимание темам безопасности в региональном многостороннем координирующем сотрудничестве, чтобы государства-члены через диалоги, координацию и сотрудничество укрепляли взаимодоверие, устраняли угрозы в своём регионе, осуществляли внутреннюю стабильность и безопасность. На этой основе китайское правительство направляло развитие ШОС, обогащало повестку деятельности межгосударственным сотрудничеством в области экономики и торговли. Как отметил глава государства Китая: «сотрудничество в области безопасности и экономики – два столпа деятельности ШОС. Надо ставить во главу угла эти моменты и способствовать дружественному сотрудничеству и в других областях». Китай активно продвигает многостороннее сотрудничество в рамках ШОС, кроме совместной борьбы с терроризмом и сотрудничества в области безопасности, инициировал сотрудничество в таких областях, как экономика, технологии, энергетика, инфраструктура и гуманитарное сотрудничество.

Активность ролевой практики Китая в рамках ШОС «оформляет актуальные потребности и политическую повестку других государств-членов». Расширение и углубление области сотрудничества, продвинутого Китаем, заложило крепкую основу для развития ШОС, избегало возможного истощения этой организации.

В плане установления правил и норм Китай, в рамках ШОС, оперативно инициирует концепцию безопасности нового типа и модель регионального сотрудничества. Концепция безопасности нового типа ратует за осуществление взаимодействия, взаимной выгоды, равноправия, взаимодействия, общей безопасности, концепция выступает также за то, чтобы через гибкие, многообразные формы сотрудничества реализовать

интересы государств-членов в области традиционной и нетрадиционной безопасности. Концепция безопасности нового типа – катализатор межгосударственных отношений нового типа. Межгосударственные отношения нового типа требуют от государств-членов ШОС составить компанию, но не вступать в союз; проявить толерантность, избежать нетерпимости; уважать многообразие цивилизаций и стремиться к всеобщему развитию. А модель регионального сотрудничества нового типа имеет в виду то, что все государства-члены ШОС должны проводить координацию и сотрудничество на равноправной основе, вне зависимости от обширности территории какого-нибудь государства или размера его членских взносов. «Все государства-члены равноправны, нужно стремиться к консенсусу на основе взаимного доверия и уважения, постепенно предпринимать совместные действия и в тех областях, где совпадают их общие интересы».

Первый Генеральный секретарь ШОС Чжан Дэгуан отметил, что «успех в создании данного механизма сотрудничества исходит главным образом из успеха в оформлении его концепции». Можно прийти к выводу, что в рамках ШОС ролевая практика Китая в продвижении концепции регионального взаимодействия и норм поведения является важным моментом для обеспечения успеха ШОС.

Ролевая практика государства всегда исходит из определения и переопределения своего статуса на международной арене, и представляет собой непосредственным результатом данного процесса. При помощи ролевого позиционирования государство ставит соответствующую цель, и согласно этой цели определяет свои права и обязательства, что являются главным основанием для оформления внешней политики и главным ориентиром для дипломатической деятельности государства. На формальном уровне ролевая практика государства касается познания политическим руководством (или тем, кто принимает дипломатические решения) того, какую роль должно последовательно играть государство в международной и региональной системах, какие решения, ответственность, правила и действия соответствуют реальным обстановкам данного государства. В сущности, ролевое позиционирование должно обязательно следовать государственным интересам и потребностям, и одновременно должно основываться на правовом статусе в заданной международной системе. Всё вышесказанное отражает объективность ролевого определения государства.

Для стран азиатского региона, развитие регионального многостороннего сотрудничества и расширение институциональных рамок представляют собой как шансы сотрудничества так и внешние издержки. С одной стороны, региональные международные организации и институциональные установления «предоставляя информации, снижают операционные издержки, дают более надёжные обещания, создают базисные условия для сотрудничества, и тем самым предоставляют государствам-членам организаций общие удобства взаимовыгодного действия». Поэтому, международные организации и механизмы не только стимулируют государства вступить в международные организации, но и дают уже ставшим их членами государствам возможность дальше укрепить их сотрудничество. С другой стороны, создание и содержание любых международ-

ных организаций требуют соответствующего набора «принципов, норм, правил и процедур принятия решений». Следовательно, институциональные установления в той или иной степени ограничивают поведения государств-членов. В итоге, ролевое позиционирование государства в рамках региональных многосторонних институтов объективно зависит от конфигурации интересов государства, его международного влияния и международных прав, а также его совокупной мощи в отношении определённых вопросов.

Как правило, опираясь на практику организаций самых разных форм, включая многосторонние организации, рациональные субъекты государственной деятельности могут выбирать подходящие модели сотрудничества, которые способны организовать их взаимодействие с другими субъектами. Как отметил John Ruggie, с целью получить долгосрочную пользу, многостороннее сотрудничество требует того, чтобы соответствующие государства при принятии решений жертвовали основными стандартами гибкости и противостояли соблазнам краткосрочной выгоды. Нерационально надеяться на то, что государства будут строго соблюдать правила многостороннего сотрудничества, так как они не будут действовать вопреки своим интересам. Только тогда, когда многостороннее сотрудничество в силах реализовать цель (независимо от того, каковы эти цели) государств, они перейдут к многостороннему сотрудничеству.

Для Китая, окружающий регион и соседние страны – ключевое место для государственного безопасного существования, база для государственного развития и процветания, одновременно и очаг, который полон сложностью и нестабильностью. Дружественная или враждебная окружающая среда, успешная или неудачная дипломатия в окружающем регионе, насколько продуктивна внешняя политика Китая относительно своих соседних стран, все выше перечисленные факторы глубоко влияют на осуществление государственных интересов и «мирное возрождение» Китая. Именно поэтому Китаю необходимо развернуть более дальновидное, широкое и глубокое сотрудничество со странами Средней Азии, активно принять участие в оформлении рамок регионального сотрудничества, установить стандарты общих интересов региональных государств, а также утвердить прочные и общепринятые правила поведения и правила функционирования регионального сотрудничества.

Литература

1. 李钢:《上海合作组织加速推进的区域经济合作》,北京中国海关出版社,2004年。
2. 潘光:《21世纪的第一个新型区域合作组织对上海合作组织的综合研究》,北京中共中央党校出版社,2006年。
3. 赵华胜:《中国的中亚外交》,北京时事出版社,2008年。
4. 赵华胜:《上海合作组织评析和展望》,北京:时事出版社,2012年版
5. Banuazizi, Ali, and Myron Weiner. *The New geopolitics of Central Asia and its borderlands*. Indiana University Press, 1994.
6. Amineh, Mehdi Parvizi, and Henk Houweling. *Central Eurasia in Global Politics: Conflict, Security, and Development*. Brill, 2003.
7. Сыроежкин, К. Центральная Азия: выбор приоритетов / К. Сыроежкин [Электронный ресурс] // Диалог. — Режим до- ступа: . — Дата доступа: 25.01.2010.

УДК: 070(575.2)

Юлия Усенко,
Кыргыз-Түрк "Манас"
университетинин магистранты

KIRGIZİSTAN'DA GAZETE HABERLERİNDE ÇOCUKLARA YÖNELİK ŞİDDETİN SUNUMU: "VEÇERNİY BİŞKEK" ÜZERİNE BİR ÖRNEK OLAY İNCELEMESİ

КЫРГЫЗСТАНДЫН ГЕЗИТТЕРИНДЕ ОРУН АЛГАН КАБАРЛАРДА БАЛДАРГА БОЛГОН ЗОРДУК-ЗОМБУЛУКТУН БЕРИЛИШИ: "ВЕЧЕРНЫЙ БИШКЕК" ГАЗЕТАСЫНЫН МИСАЛЫНДА

ОСВЕЩЕНИЕ НАСИЛИЯ В ОТНОШЕНИИ ДЕТЕЙ В ГАЗЕТАХ КЫРГЫЗСТАНА: НА ПРИМЕРЕ ГАЗЕТЫ "ВЕЧЕРНЫЙ БИШКЕК"

Özet Bu çalışmada Kırgızistan'da yayın yapan "Veçerniy Bışkek" gazete haberlerinde çocuklara yönelik şiddetin nasıl sunulduğu incelenmiştir. İlk olarak şiddet kavramı ve türleri, çocuk ve şiddet, dünyada ve Kırgızistan'da çocuklara yönelik şiddet hakkında anlatılmaktadır. Bununla beraber medya ve şiddet konuya değindi. Makalede haberlerin biçimsel ve içeriksel özellikler, kullanılan çerçeveler hakkında bilgi yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Şiddet, Çocuklara yönelik şiddet, Veçerniy Bışkek, Kırgızistan

Кыскача мазмун. Бул илимий макала Кыргызстанда жарыяланган "Вечерний Бишкек" газета кабарларында балдарга багытталган зомбулуктун кандай чагылдырылганы изилденген. Алгач зомбулук түшүнүгү жана түрлөрү, балдар жана зомбулук, дүйнөдө жана Кыргызстанда балдарга багытталган зомбулук тууралуу айтылган. Муну менен биргеликте медиа жана зомбулук темасы каралган. Макалада кабарлардын формалдык жана мазмундук өзгөчөлүктөрү жана колдонулган форматтар жөнүндө маалыматтар камтылган.

Ачкыч сөздөр: Зомбулук, Балдарга багытталган зомбулук, «Вечерний Бишкек», Кыргызстан

Содержание. В данном исследовании было изучено освещение насилия в отношении детей в новостях газеты «Вечерний Бишкек», которая публикуется в Кыргызстане. В первую очередь представлена информация о понятии насилия и его видах, рассказано о ребенке и насилии, насилии в отношении детей в мире и в Кыргызстане. Вместе с этим затронута тема насилия в медиа. В статье найдется информация о формальных и контекстных особенностях и использованном структурировании новостей.

Ключевые слова: Насилие, Насилие над детьми, «Вечерний Бишкек», Кыргызстан

Abstract. In this paper, presentation of the violence against children in the print news coverage, which are published in Kyrgyzstan's newspaper "Vecherniy Bishkek", is studied. First of all will be explained the term and types of violence, children and violence, the violence against childrens in world and in Kyrgyzstan. Afterwards media and violence will be studied. In this essay news format, content and frame of news will be included in the article.

Keywords: Violence, Violence against children, «Vecherniy Bishkek», Kyrgyzstan.

Giriş

Medyanın en önemli işlevlerinden biri haber ve bilgi sunmasıdır. Günümüzde farklı alanlarla ilgili bilgiler kitle medya aracılığı ile geniş halk kesimlerine ulaşmaktadır. Ama sadece ulaşmakla bitmiyor, medyadan alındığı bilgi depolanmakta, işlenmekte ve dağıtılmaktadır. Yani medya insanların yaşadıkları dünya ile ilgili algılarının oluşmasında çok önemli rol oynamaktadır. İnsanlar, medya aracılığıyla bilgilenirken, aynı zamanda medya tarafından yönlendirilmektedir. O yüzden bu güç medyaya özellikle haber aktarımında büyük sorumluluk yüklenmektedir.

Kırgızistan'da resmi istatistik bilgilere göre son yıllarda çocuklara yönelik şiddet olayları artmaktadır. Toplumda olan bu gibi önemli farklı değişimleri yansıttığı için medyada da bu konuyla ilgili haberler daha sık sık yer almaya başladı. Bu çalışmada Kırgızistan'da yayın yapan "Veçerniy Bişkek" gazetesinde çocuklara yönelik şiddet içerikli haberlerin içeriğinin kapsamı, yer alışı biçiminin incelenmesi ve bu tür haberlerinin nasıl sunulduğu araştırmak amaçlanmaktadır. Araştırmamızın amacına paralel olarak, Kırgızistan'da çocuklara yönelik şiddet yazılı basın tarafından nasıl sunulduğu ilgili çalışma bugüne kadar yapılmadığı için Kırgızistan'da tirajı en çok olan gazetelerden biri olan "Veçerniy Bişkek" gazetesinde çocuklara yönelik şiddet içerikli haberlerin sunulmasını incelenen içerik analiz yöntemiyle yapılacak bu araştırma büyük öneme sahiptir.

1. Şiddet Kavramı Ve Şiddet Türleri

Latince'de; violentia "şiddet", "sert", "acımasız", "güç" anlamında, violera fiili ise "şiddet kullanarak davranmak, değer bilmemek, kurallara karşı gelmek" anlamında kullanılmaktadır. İngilizce'de violence sözcüğü "fiziksel zorun iradi kullanımı yoluyla şiddet" ve "(cinayet, kazalar, savaşlarda, ölüm gibi olaylar hayatın bütünlüğünü bozduğu için) hayatın bütünlüğüne tecavüz" anlamlarında kullanılmaktadır (Unsal, 2005:29-36'dan akt.Çalhan, 2008:26). Şiddet; bir kişiye güç veya baskı uygulayarak; istemediği bir şey yapmak ya da yaptırmak şeklinde de tanımlanmaktadır. Burada şiddet uygulama eylemleri; zorlama, saldırı, kaba kuvvet, bedensel ya da psikolojik acı çektirme ya da işkence, vurma ve yaralama olarak yer almaktadır. Başkasını öldürme, sakat bırakma, ya da yaralama yoluyla zarar verilmesini içerdiği için şiddet genel anlamda gücü aşmaktadır. Bu tür eylemleri, başkasına karşı tehdit oluşturmayı ve kısaca insana fiziksel ve ruhsal zarar veren her davranışı şiddet olarak değerlendirmek mümkündür (Halıcı, 2007:11). Yves Michaud'nun (1986) şiddet tanımı ise şöyle: "Bir karşılıklı ilişkiler ortamında taraflardan biri ya da birkaçı doğrudan veya dolaylı, toplu ya da dağılık olarak diğerlerinin veya birkaçının bedensel bütünlüğüne veya törel, ahlaki / moral / manevi bütünlüğüne veya mallarına veya simgesel ve sembolik kültürel değerlerine oram ne olursa olsun zarar verecek şekilde davranırsa orada şiddet vardır" (Özerkmen, 2012:5). Şiddet'in tanımı onu tanımlayan kişiler ve bu kişilerin amaçları doğrultusunda farklılıklar gösterse de Dünya Sağlık Örgütü 'şiddet'i şu şekilde tanımlamaktadır: "Fiziksel güç ya da kuvvetin, amaçlı bir şekilde kendine, başkasına, bir gruba ya da topluluğa karşı fiziksel zarara ya da fiziksel zararlar sonuçlanma ihtimalini artırmasına, psikolojik zarara, ölüme, gelişim sorunlarına ya da yoksunluğa neden olacak şekilde tehdit edici biçimde ya da gerçekten kullanılmasıdır" (Dünya Sağlık Örgütü, 2002: 5).

Genel olarak şiddet türleri; Fiziksel, duygusal, cinsel, ekonomik, siyasal ve sözel olarak sınıflandırılmaktadır. **Fiziksel şiddet:** Fiziksel şiddet, karşıdaki kişinin canının yan-

masına, yaralanmasına ya da ölümüne sebep olan, kasıtlı olarak yapılan davranış ya da davranışlardır (Mutlu, 2013:25). **Duygusal şiddet:** Fiziksel bir eylem uygulamaksızın kişinin ruh sağlığını bozucu davranışlarda bulunma psikolojik şiddet olarak adlandırılmaktadır (Özbey, 2012:38). **Cinsel şiddet:** Bireyin rızası olmadan kişi veya kişilerle cinsel ilişkiye zorlama, tecavüz, cinsel obje olarak kullanılma ya da kullanılmasına göz yumulması, cinsel yönden aşağılama ve zarar verme gibi davranışlardır. Beden ve ruh sağlığını olumsuz yönde etkilemektedir (Çalhan, 2008:36). **Ekonomik şiddet:** zorla çalıştırılma, çalışmaktan alıkonulma, kişisel mal varlığının izinsiz kullanımı v.b. gibi konuları içermektedir. Bir başka tanım ile "bireylerin çalışmalarının ve gelir sağlamlalarının engellenmesi, çalışmaya zorlanmaları, kişisel kazançlarına veya mal varlıklarına el koymak, bunları yönetmelerine engel olmak şeklinde ortaya çıkan davranışlar" olarak ifade edilmektedir (Karal ve Aydemir, 2012:23). **Siyasal şiddet:** Ekonomik koşullara bağlı olarak gelişebilen, az gelişmiş toplumlardaki hızlı değişimin getirdiği toplumsal huzursuzluk, iktidarın birey ya da gruplara karşı şiddeti, insan hakları ihlalleri, baskı, tek yanlı propaganda, soykırım, ırk ayrımı, iç savaş gibi olaylarla örneklendirilmektedir. **Sözel şiddet:** Genel olarak; laf atma, aşağılama, söylenti yayma, saldırgan ifadeler kullanma, tehdit etme, ad takma, alay etme, bağırma, din veya etnik kimliğe hakaret etme şeklinde örneklendirilmektedir (Çalhan, 2008:37).

Çocuk Ve Şiddet

Birleşmiş Milletler çocuğa karşı şiddet aşağıdaki gibi tanımlanmıştır: Çocuğa karşı şiddet "çocuk istismarı ve çocuklara kötü muamele, sorumluluk, güven veya güç ilişkileri bağlamında, çocuğun sağlığı, yaşamı, gelişmesi veya onuru açısından fiili veya potansiyel zararlar sonuçlanan her tür fiziksel veya duygusal kötü muameleyi, cinsel istismarı, ihmali veya ihmalkar davranışı, ticari veya başka amaçlı sömürüyü kapsar." (Thibert ve Salman, 2013:12). Birleşmiş Milletler Çocuğa Karşı Şiddet Araştırması şiddetin gerçekleştiği beş temel ortamı da ortaya koymuştur. Bu ortamlar, şiddetin ortaya çıkabileceği izleme alanlarını anlatmaktadır. 1. Evde veya aile içinde şiddet 2. Okullarda ve eğitim ortamlarında şiddet 3. Kurumlarda şiddet (her türlü kurum bakımı, koruyucu aileler ve çocuklara bakılan diğer ortamlar, sığınma evleri, engelliler ve gençlere yönelik kurumlar gibi alternatif bakım kurumları ve ceza infaz kurumları gibi kurumlardaki şiddet uygulamaları bu kapsamdadır). 4. Çalışma ortamlarında şiddet (ev işlerinde çalışan, zorla çalıştırılmak veya cinsel sömürde kullanılmak üzere alıkonulan, seks turizmi dahil ticari amaçlı cinsel sömürüye maruz kalan ve tehlikeli koşullarda çalıştırılan çocukların uğradıkları şiddet bu kapsamdadır). 5. Toplumda ve sokaklarda şiddet (savaş durumları dışında, kanunla ihtilafa düşmüş çocuklar, çeteler tarafından uygulanan şiddet ve örgütlü suça karışan gençler bu kapsamdadır. Ayrıca, aynı kapsama, özel güvenlik görevlilerinin uyguladığı şiddet ve zararlı geleneksel uygulamalar da girmektedir. Medyada, bilgi ve iletişim teknolojileri kullanılarak gerçekleşen çocuklara karşı şiddet de bu alanda ele alınır). (Thibert ve Salman, 2013:13).

Dünyada Çocuklara Karşı Şiddet

UNICEF, 190 ülkede yaptıkları araştırma sonucunda bu zamana kadar çocuklara yönelik şiddetle ilgili elde edilmiş en kapsamlı veri ve istatistikleri içeren raporunu yayımladı. Rapora göre: **Cinsel şiddet:** Tüm dünyada 20 yaşından küçük yaklaşık 120 milyon kız çocuk (her 10 kız çocukta biri) zorla cinsel ilişkiye ya da zor kullanılan diğer cinsel durumlara maruz kalmıştır. 15-19 yaşlarında evlilik geçirmiş her 3 kızdan biri (84 milyon) kocalarının ya da partnerlerinin duygusal, fi-

ziksel ya da cinsel şiddetine maruz kalmıştır. **Cinayet:** Tüm dünyada cinayete kurban gidenlerin beşte biri çocuklar ve 20 yaşından küçük ergenlerdir. 2012 yılında cinayete kurban giden çocuk ve ergen sayısı yaklaşık 95 bindir. Panama, Venezuela, El Salvador, Trinidad ve Tobago, Brezilya, Guatemala ve Kolombiya'da cinayet, 10-19 yaş grubundan erkekler arasındaki başlıca ölüm nedenidir. Çocuk cinayetlerinin en fazla görüldüğü ülke 13.000 ile Nijerya'dır. Batı Avrupa ve Kuzey Amerika ülkeleri söz konusu olduğunda ise cinayet oranının en yüksek olduğu ülke ABD'dir. **Zorbalık:** 13-15 yaşlarındaki her üç çocuktan biri okullarında zorbalığa maruz kalmaktadır. Samoa'da ise bu durum hemen hemen her dört çocuktan biri için geçerlidir. Avrupa ve Kuzey Amerika'da 11-15 yaşlarındaki çocukların neredeyse üçte biri başkalarına zorbalık yaptıklarını belirtmektedir. Letonya ve Romanya'da ise her 10 çocuktan 6'sı aynı durumdadır. **Şiddete dayalı disiplin:** 58 ülkede çocukların yaklaşık yüzde 17'si ağır fiziksel cezalara maruz bırakılmaktadır (kafaya, kulaklara, yüze vurmak, sürekli olarak sert darbeler). Çad, Mısır ve Yemen'de 2-14 yaşlarındaki çocukların yüzde 40'tan fazlası ağır fiziksel cezalara maruz kalmaktadır. Tüm dünyada, her 10 yetişkinden üçü fiziksel cezanın çocuğun iyi yetişmesi açısından gerekli olduğunu düşünmektedir. Svaziland'da insanların yüzde 82'si fiziksel cezayı gerekli görmektedir. (<http://unicef.org.tr/basin-merkezidetay.aspx?id=12484>).

Kırgızistan'da çocuklara karşı şiddet

Çocuklar Kırgızistan nüfüsünün % 36,5 (2 154 847) oluşturmaktadır. Son yıllarda Kırgızistanda çocuklara karşı şiddet artmaktadır. 2011 yılına göre 2014 yılında çocuklara karşı şiddet % 83 artış göstermektedir. (http://zanoza.kg/doc/324828_deti_kyrgyzstana_v_cifrah_ili_15_rekomendaciy_dlja_partiy.html).Devlet tarafından kanunlarda yapılan düzeltmeler durumu değiştirmemektedir.

- UNİCEF tarafından 2008 yılında yapılan araştırmaya göre çocukların % 72,2 ailede şiddeti görüyorlar (<http://www.unicef.org/kyrgyzstan/ru/UNICEF.pdf>).

- 2009 yılında araştırmaya göre Kırgızistanda her üçüncü ailede çocuklara karşı şiddet uygulanmaktadır. Katılanlardan % 50 sözel şiddete, % 39 psikolojik, % 37 fiziksel, % 1,6 cinsel şiddete maruz kaldığını dile getirdi.

- Kırgızistan İç İşleri Bakanlığı'nın verilere göre, 2014 yılında çocuklara karşı 909 suç işlendi. 10 çocuk öldürüldü, 13 çocuğun sağlığına zarar verildi, 66 çocuk cinsel şiddete maruz kaldı (http://www.knews.kg/analitika/59555_detskoe_nasilie_v_kyrgyzystane_sposobnyi_li_myi_zaschitit_svoih_detey/).

- Kırgızistan'da her dördüncü çocuk çalışmak zorunda kalmaktadır (çalışan çocukların sayısı 592 000) (http://zanoza.kg/doc/324828_deti_kyrgyzstana_v_cifrah_ili_15_rekomendaciy_dlja_partiy.html).

2. Medyada Şiddet

Türkçede kitle iletişim araçları olarak adlandırılan medya, geniş bir kitleye seslenen ve bu kitle içinde bilgi, haber, düşünce, görüş alışverişini kapsayan araçlardır. McQuail'e göre medya, toplumda etki, denetim ve yeniliklerin potansiyel araçları olarak güç kaynağı; çoğu toplumsal kurumun çalışması için gerekli bilgilerin kaynağı ve aktarım aracıdır (Türkoğlu, 2010:70 ten akt. Cerci ve Özdemir, 2015:3). Bu anlamda medya, özel işletme veya kuruluş niteliğini de aşmış, kamusal ve toplumsal işlevleri olan araçlardır.

Kamuoyu oluşturma konusunda baş rol oynayan medya, insanları sorumluluklar ve tehlikeler konusunda da uyarmak-

ta, başvuru kaynağı olma niteliğiyle toplumsal bilinç oluşturmaktadır. Medya çoğu zaman temel bilgilerin, görüşlerin, uyarıların kaynağı olarak algılanmakta, aktardığı iletiler güvenilir bir kaynağın sunumları olarak değerlendirilmektedir (Malone vd., 2000:724).

Şiddetin toplumsal yaşamdaki varlığı, kaçınılmaz olarak medyanın bu konuyu işlemesine neden olmaktadır. Ayrıca, şiddetin ilgi çekiciliği nedeniyle gazetelerin şiddet gerçeğini yansıtmaya potansiyeli fazladır. Bu nedenle medya profesyonelleri, haberlerin dikkat çekmesi için haber yapmaya değer bir konu bulmak, habere değer katmak için okuyucuyu konunun bir parçası haline getirilmek, okuyucuların aklından çıkarmayan haberler yapmak üzerine yoğunlaşmaktadır. Ancak daha önce de söylendiği gibi gazete haberlerinin çeşitli nedenlerle gerçekte yaşanan şiddeti eksik ve yanıltıcı olarak yansıtmaya olasılığı her zaman bulunmaktadır (Rohlinger, 2001:1). Medya ve Şiddet ilişkisini açıklayan çeşitli kuram ve yaklaşımlar mevcut. Bu çalışma ise haber çerçevelemesinden faydalanarak gerçekleştirildi.

Haber Çerçeveleme

Çerçeveleme yaklaşımı, kitle iletişim araçlarının bir olayın ve bilginin bazı yönlerini seçerek ve öne çıkararak (kimi zaman da bazı yönlerini saklayarak), kamuoyunda belirli bir yorumlama, değerlendirme ve sorun çözme yaklaşımı oluşturma çabası üzerinde durmaktadır. Çerçeveleme temelde seçim yapma ve bu seçimi öne çıkartma şeklinde gerçekleşmektedir (Çoban,2009:21).

Tuchman ise medya çerçevelerini "Haber çerçevesi günlük gerçekliği düzenler, o hem günlük gerçekliğin bir parçası hem de günlük gerçekliğin bir biçimidir. Haber çerçevesi haberin aslı bir özelliğidir" şeklinde tanımlamaktadır. Entman ise medya çerçevelerinde aslı unsurun seçme ve öne çıkarma olduğunu belirterek çerçevelemeyi, algılanan bir gerçekliğin bazı yönlerini seçip onları bir iletişim metninde daha önemli hale getirerek belli bir problem tanımını, neden sonuç yorumunu, ahlaki değerlendirmeyi ve/veya çözüm önerisini destekleyecek biçimde kullanılması olarak değerlendirmektedir (Özarslan, 2007: 55,56). Medya çerçeveleri, olaylar hakkında belli bir yönde bir anlayış oluşturmaya yönelik algı ve düşünmeyi teşvik eden belli haber anlatılarında yerleşiklerdir. Haber çerçeveleri bir haber anlatısında öne çıkarılan anahtar sözcükler, mecazlar, kavramlar ve sembollerden oluşturulmakta ve bunlarda temsil edilmektedir. Kitle medyasının gerçekliği seçip düzenleme mekanizması, haberciler tarafından haber üretim süreci yoluyla gerçekleşmektedir. Habercinin bir konuyu çerçevelemesi birkaç toplumsal-yapısal veya örgütsel değişken tarafından etkilenebilmektedir: 1. Toplumsal normlar ve değerler; 2. Medya sahipliği ve örgütsel baskı ve kısıtlamalar; 3. Çıkar gruplarının baskıları; 4. Haber üretim rutinleri (yerleşik işlemler); 5. Habercilerin ideolojik veya siyasal yönelimleri (Shoemaker ve Reese, 1996:166). Bu etmenler nedeniyle habercilerin konu ya da olayı çerçeveleyiş biçimleri haber sunumunu tamamen etkilemektedir.

3. "Veçerniy Bişkek" Gazete Haberlerinde Çocuklara Yönelik Şiddetin Sunumu

3.1 Araştırmanın Amacı

Bu çalışmada, Kırgızistan'da yayın yapan «Veçerniy Bişkek» gazetesinde çocuklara yönelik şiddet içerikli haberlerin içeriğinin kapsamı, yer alışı biçiminin incelenmesi ve bu tür haberlerinin nasıl sunulduğu araştırarak amaçlanmaktadır.

3.2 Araştırmanın Kapsamı ve Yöntemi

Bu araştırmadan elde edilen bulgular "Veçerniy Bişkek" gazetesinde çocuklara yönelik şiddet içerikli 3 yıl

(2013, 2014, 2015) içerisinde çıkan 97 haberi kapsamaktadır. Araştırma sorularına yanıt bulmak, örneklemdaki gazetenin sayılarda yer alan çocuklara yönelik şiddet haberlerinin içeriğini ortaya çıkarmak ve bu bilgileri sayısal hale dönüştürmek amacıyla bir kodlama form oluşturuldu. Bu çalışmada araştırma birimi olarak haber seçildi ve verilerin toplanması süreci içerik analizi tekniği ilkeleri çerçevesinde gerçekleştirildi. İçerik analiz yöntem teknikleri kullanılarak oluşturulan kodlama cetveli aracılığıyla toplanan veriler SPSS bilgisayar programına işlenerek çözümlendi.

3.3 Araştırmanın Bulguları ve Değerlendirme

İlk olarak araştırılan haberlerinin biçimsel özelliklerine bakıldı. Bu çalışmada “Veçerniy Bişkek” gazetesinde 2013-2015 yıllarda çıkan bütün sayılar incelendi ve çocuklara yönelik şiddet içeren 97 haber tespit edildi. 2013 yılında çocuklara yönelik şiddet içeren 35 haber, 2014 yılında ise 27 haber ve 2015 yılında 35 haber gazetede yer almaktadır. Araştırmanın sonuçlarına göre “Veçerniy Bişkek” gazetesinde çocuklara yönelik şiddet içerikli haberlerin çoğu yani 97 haberlerden 49 haber ve % 50,5 salı günlerinde yayınlanmaktadır. Bunun ana sebebi salı günlerinde çıkan sayılarının ana konusu kanun ve düzen olmasıdır. Haberlerin % 25,8 cuma günü, % 23,7 ise çarşamba günlerinde çıkan sayılarda yer almaktadır. Çocuklara yönelik şiddet konulu haberlerinin çoğu- % 11,3 birinci ve ikinci sayfalarda yer almaktadır, % 10,3 ise üçüncü sayfalarda yerleştirilmektedir.

Bundan sonra haberlerinin içeriksel özellikler incelendi. Sonuçlar haberlerin % 86,6 olaysal ve sadece % 13,4 konusal çerçeveleme kullanıldığı göstermektedir. Araştırmanın sonuçlarına göre 97 haberlerden % 41,2 sorumluluk yüklenen kişiler hakkında hiç bahsedilmemektedir. Kalan haberlerde çoğu durumlarda sorumluluk çocukların annesine % 19,6, annesine ve babasına % 16,5 ve babasına % 11,1 yüklenmektedir. Araştırılan 97 haberlerden % 62,9 çocuklara yönelik fiziksel şiddet uygulanmaktadır. Cinsel şiddet % 52,6 oluşturmaktadır. Sosyal şiddet 97 haberlerden % 14,4 oluşturmaktadır. Çocuklara yönelik ekonomik şiddet % 11,3 oluşturmaktadır. Çocuklara yönelik şiddet içerikli haberlerde en az söz şiddetinden (% 4.1) söz edildi. Araştırılan haberlerin %73,2 polis kaynak olmaktadır. Polisten sonra en çok kullanılan kaynak mağdurların yakınları olduğunu görebiliriz, % 32 oluşturmaktadır. % 20,6 haberlerde bilgi alınan kaynak olarak sağlık görevlileri ve mağdurların kendisi kullanıldı. Bundan ayrıca başvuru kaynağı olarak % 17,5 aynı zamanda hem mağduru hem saldırganın yakını, % 15,5 saldırgan-saldırganların kendisi, % 12,4 komşular, % 9,3 çocuk alanında sivil toplum kuruluşlar, % 8,2 adli birim-mahkeme-avukat, % 4,1 eğitim görevlileri, % 3,1 saldırganın yakınları ve milletvekili-siyasetçiler, % 2,1 din görevlileri, % 1 yerel yöneticiler/yönetimler-valilik, belediye, akademisyen – uzman görüşü, diğer kaynak (sıradan vatandaş) kullanıldığı gözlemlenmektedir. Mağduru ve saldırganın arkadaşları, başbakan-bakan/hükümet hiç bilgi almak için kaynak olarak kullanılmadı. Araştırmanın sonuçlarına göre “Veçerniy Bişkek” gazetesinde çocuklara yönelik şiddet içerikli haberlerinde % 66 fiziksel güç kullanılmaktadır. Şiddeti uygulanırken kullanılan araç olarak bıçak % 10,3 durumlarda, balta -% 4,1, ip, taş, ateşli silah -% 2,1, sopa, sigara, jilet, ilaç/uyuşturucu, çekiç -% 1 oluşturmaktadır. Araştırmanın sonuçlarına göre “Veçerniy Bişkek” gazetesinde yayınlanan haberlerde çocuklara yönelik şiddet % 68 durumlarda Kırgızistan’ın Çuy bölgesinde uygulanmaktadır. Ondan sonra Celal-Abad bölgesi yer alıyor ve % 8,2 oluşturuş. Şiddet olayların % 6,2 Issık-Göl bölgesinde, % 5,2 Oş bölgesinde, % 3,1 Naryn, % 1 Batkent ve Talas böl-

gelerinde yer almaktadır. Haberlerin % 6,2 bölge hakkında bilgi içermemektedir. Araştırılan haberlerde şiddet en çok uygulandığı mekân % 57,7 evdir. Evden sonra haberlerde verildiği bilgilere göre şiddet en çok % 17,5 cadde-sokakta uygulanmaktadır. Bundan ayrıca şiddetin parkta % 6,2, araç içinde % 4,1 işyerinde ve pazarda % 3,1 uygulandığını görebiliriz. Eğitim kurum ve kuruluşları ve güvenlik güçlerine ait yerler % 1 oluşturmaktadır. Sonuçlar haberde en çok yer alan şiddete yol açan faktör alkol olduğu göstermektedir (% 27,8). Bundan ayrıca % 16,5 durumlarda şiddete yol açan faktör-ayrılan anne ve baba, % 14-kavg, % 11-işsizlik, % 9-dar gelir belirlenmektedir. “Veçerniy Bişkek” gazetesinde çocuklara yönelik şiddet içerikli haberlerinde % 30,9 şiddete maruz kalan çocuklar psikolojik travmayı aldı, % 22,7 için sonuç ölüm oldu, % 9,3 yaralanma, % 7,2 çürük, % 3,1 koma ve kırık kol, % 2,1 yetimhaneye gönderilmiş. “Veçerniy Bişkek” gazetesinde çocuklara yönelik şiddet içerikli haberlerinde şiddeti uygulayanlar için aşağıdaki sonuçlar belirlenmektedir: % 55,7 tutuklama, % 17,5 araştırmanın yapılması, % 8,2 sabıka (1 kişi-1,5 sene, 2 kişi -10 sene, 1 kişi -11 sene, 1 kişi-13 sene, 1 kişi-20 sene, 1 kişi- 24 sene, 2 kişi-bütün hayat hapisshane cezası aldılar), % 2,1 intihar, uyarı, psikolojik hastaneye gönderilmesi, % 1 aranmadır. Araştırılan haberlerde çocuklara yönelik şiddet % 26,8 durumlarda hiç tanıdık olmayan sokaktaki erkek tarafından uygulandığı görmekteyiz. Bundan sonra çocukların %16,5 en çok annelerden şiddet görmektedir. Bununla birlikte haberlere göre çocuklara yönelik şiddet % 13,4 baba, % 11,3 Üvey baba, % 10,3 yakın akraba, % 8,2 komşu erkek, % 3,1 abla/kız kardeş, % 2,1 ise büyükanne, komşu kadın, sokaktaki kadın, dede, çocuğun arkadaşı tarafından uygulanmaktadır. Polis, öğretmen, abi/erkek kardeş % 1 çocuğa şiddet uyguladığı karşımıza çıkmaktadır. Çoğu haberlerde % 28,9 şiddete maruz kalan çocuklar için kurban nitelime kullanılmaktadır. Haberlerin % 16,5 bebek, % 11,3 mağdur, % 7,2 zavallı, % 1 engelli, terk edilmiş çocuk, yük (çocuk yük olduğunun düşünüyorum), dilenci nitelimelemeler yer almaktadır. Bundan ayrıca şiddete maruz kalan çocuklar için batrak, köle, esir, üvey kız, fazla ağız gibi nitelimelemeler kullanıldı ve % 4,1 oluşturdu. Kalan % 41,2 durumlarda şiddete maruz kalan çocuklar için herhangi nitelimelemeler kullanılmamaktadır. Çoğu haberlerde % 28,9 şiddeti uygulayanlara tecavüzcü nitelime kullanılmaktadır. Bundan ayrıca haberlerinin % 17,5 faillere yönelik zanlı, % 16,5 moron/gerizek, % 15, 4 alçak, %12,4 saldırgan, % 11,3 canavar nitelimesi yer almaktadır. Araştırmanın sonuçlarına göre % 9,3 durumlarda çocuklara yönelik şiddeti uygulayanlara katil nitelime kullanıldı. Haberlerinin % 7,2 sübyancı nitelimesine yer verildi. Bundan ayrıca haberlerin % 4,1 sapık ve yobaz, % 3,1 tiran ve cani, % 2,1 vahşi, hırsız, sadist, sabıkalı, %61 vıc-dansız, öfkeli baba, iskenceci, acımasız, cezai, herif, pislik, dar görüşlü kimse nitelimelemeler kullanılmaktadır. Kalan % 25,8 durumlarda çocuklara yönelik şiddeti uygulayanlara herhangi nitelime verilmeydi. Bundan ayrıca çalışmada kullanılan görsel malzemeler incelendi. Çocuklara yönelik şiddet içerikli haberleri yayınlarken çoğu durumlarda-%59,8 herhangi görsel malzeme kullanılmamaktadır. 97 haberlerden 39 (% 40,2) haber görsel malzeme içermektedir. % 24,7 haberlerde fotoğraf kullanıldı, % 15,5 haberlerde kolaj kullanıldı, gözükmektedir. Bununla birlikte “Veçerniy Bişkek” gazetesinde çocuklara yönelik şiddet içerikli haberlerinde karikatür ve infografik hiç rastlanmamaktadır.

Sonuç ve Öneriler

Günümüzde medya insanların hayatlarında çok önemli rol oynamaktadır. Toplum ülkede ve dünyada olanları medya

aracılığıyla öğreniyor. Kitle iletişim araçları iletilerinin hem biçimlerini hem de içeriklerini belirlemede genel bir çerçeve oluşturur ve ona göre topluma sunar. Toplumun bilgilenmesinde güçlü bir araç olan basın yayın organları bir yandan bilgilendirirken bir yandanda karşımıza bir dünya ve bu dünyaya ait imgeler ve görüntüler sunar. Bir anlamda dünyayı nasıl algılayacağımızı söyleyerek bizi yönlendirir, bazı unsurları öne çıkartarak bazıları kapatarak ise belli tutum ve davranış biçimlerini yerleşiminde önemli rol oynamaktadır. Ö yüzden medya büyük bir güce sahip olduğu söyleyebiliriz ama bununla beraber büyük bir sorumluluk taşımaktadır.

Bu çalışmada Kırgızistan'da yayın yapan "Veçerniy Bişkek" gazetesinin 2013-2015 yılları içerisinde çıkan 97 haberlerinde çocuklara yönelik şiddetin sunumu incelendi. Çalışmanın sonucunun daha belirli olması için hipotezler üzerinden anlatmak daha mantıklı olur. "Veçerniy Bişkek" gazetesinde çocuklara yönelik şiddet içerikli haberler gazetesinin ilk sayfalarda yer aldığı, çocuklara yönelik şiddet içerikli haberler yayınlanırken çoğu zaman olaysal çerçeveleme kullanıldığı, haberlerde sorumluluk çerçeve kullanıldığı zaman sorumluluk çoğu durumlarda aileye yüklendiği, haberlerde şiddet çerçeve kullanıldığı zaman en çok fiziksel şiddete yer verildiği, gazetesinde çocuklara yönelik şiddet içerikli haberlerde görsel malzemeler çok seyrek kullanıldığı, çocuklara yönelik şiddet içerikli haberlerde başvuru kaynakları arasında çocuk alanında sivil toplum kuruluşları ve uzman görüşleri çok seyrek yer aldığı, çocuklara yönelik şiddet içerikli haberlerde şiddete yol açan faktör olarak çoğu zaman alkol belirlendiği, çocuklara yönelik şiddet içerikli haberlerde mağdurlara yönelik en çok kurban niteliği faillere yönelik ise en çok tecavüzcü niteliği kullanıldığı ispatlanmıştır. Yani çoğu haberler öz ve kısa, detaylara girmeden, neden sonuç ilişkileri araştırmadan neredeyse aynı şablona göre sunulmaktadır.

Gazetecilerin çocuklara yönelik şiddet içerikli haberleri mümkün olduğu kadar gazetesinin ilk sayfalarda yerleştirilmesine önerebilir. Çünkü bu gibi toplum için önemli bir konu geri planda kalmamalı. İlk sayfalarda yerleştirilen haberlerin daha fazla okuyuculara ulaşmasına sebep olabilir ve böylece sorunu çözmek için daha fazla insanların dikkat çekebilir. Çocuklara yönelik şiddet konusu yazarken sadece olaysal çerçeve değil daha çok konusal çerçeve kullanmaya özenmek. Çünkü olaysal çerçeve dar anlamda konuyu ele almaktadır. Çocuklara yönelik şiddete toplumun dikkati çekmek ve sorun için çözüm bulmak için konunun kökeni, diğer olaylarla bağlantı kurup olayların neden sonuç ilişkileri, olaylara düşünceli boyutu katıp, eylemin amacı ön plana tutup, uzmanlardan görüş alarak okuyuculara sunmaya çaba göstermeye önerebilir. Çocuklara yönelik şiddet içerikli haberlerde olayların daha derin analiz yapıp yazmaya özenmek. Çocuklarla olanlardan ebeveynler tabi ki de sorumlu fakat ülkenin ekonomik durumu için hükümetin de sorumluluğu mevcut o yüzden hemen aileye suç atmakla birlikte aile bireylerinin davranışlarının sebebi hükümet tarafından uygulanan ekonomik politikasında de aramak fayda var. Çocuklara yönelik şiddet içerikli haberlerde ebeveynler için şiddeti uygulamaksızın terbiye yöntemleri hakkında uzmanların yardımcı tavsiyelere yer vermeye çalışmak. Fiziksel şiddet en ağır şiddet türlerinden biri. Gazetede konusal çerçeve kullanarak daha çok şiddet türleri ve onların çocuklara yönelik etkiler hakkında materyalleri yayınlamaya önerebilir. Çocuklara yönelik şiddet içerikli haberler yazarken daha fazla görsel malzeme kullanmaya özenmek. Görseller okuyucuların dikkati çektiği için ve durumu daha anlaşılabilir haline getirdiği için infografik kullanılması önerebilir. Aynı anda bu tür görseller gazete için önemli

olan yer sorunu çözebilir çünkü daha fazla bilgiyi daha az yere sığdırmaya yardımcı olur. Çocuklara yönelik şiddet içerikli haberlerde çocuk alanında sivil toplum kuruluşlarının bilgilere ve uzman görüşlerine daha sık sık yer vermeye çalışmak. Çünkü böylece haberlerin içeriği zenginleştirilecek ve okuyucuların sorunu farklı yönlerden öğrenmeye imkanı olacak. Çocuklara yönelik şiddet içerikli haberlerde olaylarla birlikte yapılan şiddet için kanunun tarafından düzenlenen ceza hakkında fazla bilgiyi sunmaya önerebilir. Çocuklara yönelik şiddet içerikli haberlerde faillere ve mağdurlara yönelik kalıplaşmış yargılardan kaçarak haberi sunmaya çalışmak. Çünkü gazeteci tarafından kullanılan her söz okuyucuların belli bir yönde düşünmesini sağlayabilir ve bazen etik ihmallere yol açabilir.

Kaynaklar

1. Arkadas-A.T. ve Salman H.F. (2013), *Çocuğa Karşı Şiddeti İzleme ve Göstergeleri Kılavuzu*, Ankara
2. Cerci S. ve Özdemir H. (2015), *Medyanın Toplumsal Gelişimi: Medya Toplamları Social Development Of Media: Media Societies, International Journal of Social Science*, Number: 33, p. 1-10, Spring I.
3. Çalhan, R., (2008), *Çocuğa Şiddetin Basında Sunumu (Cumhuriyet, Hürriyet ve Zaman Gazetelerinde Çocuk ve Şiddet Haberleri)*, Erzurum
4. Çoban M. (2009), *Egemen Söylemin Yeniden Üretilmesinde Haber Çerçeveleme: Kanal D Ve Stv Örneği*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya.
5. Dünya Şiddet ve Sağlık Raporu: Özet, (2002), Genova: World Health Organization
6. Halıcı C., (2007), *Gazete Haberlerinde Kadına Yönelik Şiddet: Posta Ve Takvim Gazetelerinde Kadına Yönelik Şiddet Haberleri Üzerine Bir Araştırma, Doktora Tezi, Eskişehir*
7. <http://unicef.org.tr/basinmerkezidetay.aspx?id=12484> (Erişim Tarihi: 25.12.2015) UNICEF araştırmanın sonuçları
8. http://www.knews.kg/analitika/59555_detskoe_nasilie_v_kyrgyzstane_sposobnyi_li_myi_zaschitit_svoih_detey/ (Erişim Tarihi: 19.10.2016) Детское насилие в Кыргызстане
9. <http://www.unicef.org/kyrgyzstan/ru/UNICEF.pdf> Положение детей в Кыргызской Республике, (Erişim Tarihi: 15.10.2016)
10. http://zanoza.kg/doc/324828_deti_kyrgyzstana_v_cifrah_ili_15_rekomendaciy_dlia_partiy.html (Erişim Tarihi: 19.10.2016) Дети Кыргызстана в цифрах
11. Karal D. ve Aydemir. E. (2012), *Türkiye'de Kadına Yönelik Şiddet, USAK Sosyal Araştırmalar Merkezi, USAK RAPORLARI NO: 12-01, USAK Yayınları*
12. Malone R. E. ve Boyd E. Ve Bero L. A. (2000), *Science in the News: Journalists Constructions of Passive Smoking as a Social Problem, Social Studies of Science*. 30 (5): 713-735.
13. Mutlu K. (2013), *Sağlık Ve Sosyal Hizmet Çalışanları Sendikası. Sağlık Çalışanları Şiddet Araştırması, Sağlık-Sen Yayınları - 20, Ankara*
14. Özarslan H. (2007), *Çerçeveleme Yaklaşımı Açısından Haber Çerçevelerinin İzler Kitle Düşünceleri Üzerindeki Etkisi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.*
15. Özbey O. (2012), *Kadına Yönelik Şiddet - Şiddetin Temelleri, Hukuk Gündemi*
16. Özerkmen N., (2012), *Toplumsal Bir Olgu Olarak Şiddet,. Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi. Akademik Bakış Dergisi*
17. Rohlinger D. (2001), *Countermovement and Media Coverage Outcomes: A Case Study of the Abortion Debate*, <http://escholarship.org/uc/item/8871q7rg>, Erişim tarihi :29.02.2016
18. Shoemaker P. J. Ve Reese S. D. (1996), *Mediating the Message Theories of Influences of Mass Media Content*, Longman, USA.

МАРКЕТИНГ СТРАТЕГИЯСЫНЫН
БИР БӨЛҮГҮ БОЛУП САНАЛГАН БИЛБОРД
РЕКЛАМАЛАРЫНДА ЛОГОТИПТИН КОЛДОНУУСУ:
БИШКЕКТЕГИ КӨРҮНҮШ

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЛОГОТИПА
В БИЛБОРД РЕКЛАМЕ, ЯВЛЯЮЩЕЙСЯ ЧАСТЬЮ
МАРКЕТИНГОВОЙ СТРАТЕГИИ: НА ПРИМЕРЕ
БИШКЕКА

PAZARLAMA STRATEJİLERİ BAĞLAMINDA
BILLBOARD REKLAMLARINDA LOGO KULLANIMI:
BİŞKEK ÖRNEĞİ

Аннотация: Маркетингдин жүрүшүндө жарнаманын орун алуусу аябай маанилүү. Логотип, бул фирманын негизги көрсөткүч элементи катары, жарнаманы маанилүү бөлүгү болуп саналып, брендге/компанияга атак алып келет. Тез ылдамдыкта сырткы жарнаманын керектөөчүгө таасир берүүсү албетте брендтеги логотиптин түздөн-түз жайылуусу. Бул изилдөөдө жарнамалык аянтчалардагы брендтик логотиптерин жайгашкандыгын, Кыргызстандын борбору Бишкек шаарындагы өнүгүп-өргүгөн көчөлөрдүн бири Совет көчөсү (Байтик Баатыр) изилденилет. Бул изилдөөдө, жалынсынан жыйырма төрт билборд, контент анализ методунан пайдаланылган.

Түйүндүү сөздөр: Билборд, реклама, логотип, бренд.

Аннотация: Роль рекламы в процессе маркетинга очень важна. Являющийся основным элементов фирменного стиля логотип необходимая часть рекламы, обеспечивающая узнаваемость бренда/компании. Мгновенное влияние наружной рекламы на потребителя непосредственно связано с проникновением логотипа бренда в мозг потребителя. В этом исследовании будет изучено то, каким образом расположены логотипы брендов на рекламных щитах, находящихся на самой оживленной улице Советская (Байтик Баатыр), города Бишкек, являющегося столицей Кыргызстана. Для исследования в общей сложности 24 билбордов будет использоваться метод контент анализа.

Ключевые слова: Билборд, Реклама, Логотип, Бренд.

Pazarlama sürecinde reklamların yeri oldukça önemlidir. Kurum kimliğinin unsurlarından biri olan logolar ise reklamların olmazsa olmazlarındandır. Marka aynı zamanda kurumların ve işletmelerin görünen gücüdür. Açık hava reklamlarının tüketici üzerindeki anlık etkisi, marka logosunun kısa sürede tüketicinin beyninde iz bırakmasıyla doğrudan bağlantılıdır. Bu çalışmada Kırgızistan'ın başkenti Bîşkek'in en işlek caddelerinden biri olan Sovetskaya (Baytik Baatır) caddesi üzerindeki billboard reklam çalışmalarında kullanılan marka logolarına ne şekilde yer verildiği incelenecektir. Toplam 24 billboardun örneklem olarak alınacağı araştırmada içerik analizi yönteminden faydalanılacaktır.

Анаhtar Келімелер: Billboard, Reklam, Logolar, Marka.

ГІРІШ

Kurumların ve işletmelerin hedef kitleleriyle iletişime geçebilmeleri reklamlar aracılığı ile mümkün olabilmekte-

dir. Günümüzün karmaşık ve yoğunluğu artmış medya ortamlarında, ticari markaların rakiplerinden farklılaşmaları, faydalarını enformasyona doymuş tüketicilere anlatmaları,

onları ikna etmeleri, yoğun mesaj bombardımanının olmadığı dönemlere göre artık çok daha zordur. Büyük, küçük veya orta boyda; yerel, ulusal veya uluslararası düzeyde her sektörden kurumlar, hedeflerine ulaşmak için hedef kitleleriyle sürekli etkileşimde bulunmak zorundadır. Bu etkileşim sürecinin ise çeşitli yöntem ve stratejileri içermesi önemlidir (Tunçel 2011: 116-134). Bu araştırma kapsamında da hedef kitleye ulaşma aracı olarak gündelik hayatın farklı mekanlarını donatan billboardlarda reklamverenlerin logolarını nasıl kullandıkları, yapılan reklamın amacına göre logolara ne şekilde yer verildiği ve daha verimli bir geri dönüşün nasıl olabileceğine dair inceleme içerik analizi yöntemi ile değerlendirilmiştir.

REKLAM VE LOGO

Reklam terimi Latince kökenli olup “çağırarak” anlamına gelen “clamare” fiilinden üretilmiştir. Dilimizde reklamın bir iş ve uğraş konusu olmasını “reklam yapmak” mesaj anlamını “reklam” sözcüğü ifade etmektedir. *Reklam*; bir mal, hizmet, fikir veya kurumun kimliği belirli kişi veya kuruluş tarafından bir bedel karşılığında yüz yüze olmayan bir şekilde kitle iletişim araçlarıyla pazarlama iletişimi amaçlarıyla hedef kitlelere tanıtımıdır (Pickton ve Broderick, 2001: 706).

Amerikan Pazarlama Birliği'nin reklam tanımı ise, reklam verenler tarafından bir ürünün, hizmetin ya da fikrin bedeli ödenerek, kişisel olmayan yollarla tanıtımı şeklindedir.

Billboardlar (afiş panolar) etkin, ekonomik ve mesaj veren bir reklam aracı olarak reklam verenler tarafından tercih edilen reklam araçlarıdır. Billboardlar, şehirlere renk katan ve sık sık değişmesiyle tüketiciler arasında bir merak konusu olan ve aynı zamanda tüketiciye ürün ve alışveriş bilgisi katan reklam araçlarıdır (MEGEP, 2007).

Reklamlardaki görsellerin bütününe oluşturduğu anlamın yanı sıra kullanılan öğelerin ne şekilde kullanıldığı da önemlidir. Firmaların pazarlama amaçlarına ulaşmalarında ise reklamlarda kullanılan en önemli unsur logo kullanımıdır. Bir markanın en önemli ögesi logosudur. Logo, markanın imzası olarak görülür. Markayı ilk ele veren öğe olmanın ötesinde, pazarlama uzmanları logonun muhakkak markanın özünü oluşturan değerleri bir bakışta yansıtmaya gereği üzerinde durmaktadırlar. Çünkü logo göz açıp kapayıncaya kadar tüketiciye markanın mesajını iletmekle yükümlü olmaktadır (Öztürk, 2006:10).

Reklamlar, gittikçe daha çok bizi yorumlanması gereken bir dünyanın içine çekerler: Bir anlamlılık dünyası. Bu da kentsel çevremizin görünüşü simgesel bir biçim alır: Fiziksel yaşamımızdaki alışılmış yerlerinden, maddi ortamlarından koparılmış nesneler, artık şeyler değil, göstergeler oldukları posterlerin ve perdelerin üzerinde yeni simgesel anlamlar yüklenirler. Şeylerle göstergeleri kaynaştırmaya çalışmak reklamların “İmgesel” işlevinin parçasıdır, öyle ki bu göstergeler şeyler olurlar. Bu şekilde çevremizdeki maddi dünyanın kodlanmasıyla reklamlar bir bilmece evreni üretirler “deşifre” etmeden içine giremediğimiz bir evren, durup bir “çözüm” bulmamızı gerektiren bir evrendir (Özcan, 2007). Reklamlardaki görsellerin bütününe oluşturduğu anlamın yanı sıra kullanılan öğelerin ne şekilde kullanıldığı da önemlidir. Firmaların pazarlama amaçlarına ulaşmalarında ise reklamlarda kullanılan en önemli unsur logo kullanımıdır.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu araştırma daha önce yapılmamış bir çalışma ve alanında ilk örnek olma özelliği taşımaktadır. Billboard reklam-

larını kullanan firmaların kendi logolarına ne düzeyde yer verdiği üzerine bir çalışma olacaktır. Reklamların firmalar için önemi tartışılmaz bir boyuta ulaşmıştır, dolayısıyla billboard reklamlarında da firma logosunu bulundurmamak önem arz etmektedir. Zira billboard reklamlarında kullanılan logolar akılda kalıcıdır, hatırlatma ve belirginliğin artması açısından etkilidir.

Bu araştırma Kırgızistan'ın Bişkek şehrinde bulunan en işlek caddesi olan Sovetskaya üzerinde Ahunbaeva'dan Bokonbaeva'ya kadar olan kısmı kapsamaktadır. Bu güzergah üzerinde bulunan billboard reklamları araştırmamızın temelini oluşturmaktadır. Bu hat üzerindeki billboardlardaki logo kullanımını içerik analizi yöntemi ile incelenecektir.

Araştırmanın Bulguları ve Genel Değerlendirme

Bu çalışmada toplam 24 billboard incelenmiştir. Bu billboardların reklamverenleri giyim firmalarından gıda firmalarına kadar çeşitlilik göstermektedir. Sovetskaya üzerinde bulunan billboardlarda araştırma süresi içerisinde reklamveren sektörler bölümlenmesini şu şekilde olmuştur: gıda: 5; tekstil: 9; ulaşım: 1; bankacılık: 2; otomotiv: 1; elektronik: 5; mobilya: 1.

Araştırmaya göre seçilen kapsam doğrultusunda güzergah üzerinde bulunan billboardlarda yer alan reklam verenlerin sektörlerine göre bölümlenmesinden Tekstil sektörünün 37,5% oranla en çok reklam veren sektör olduğunu görmekteyiz. İkinci sırada ise Gıda ve Elektronik sektörü 20,8% ile yer almaktadır. Üçüncü sırada ise 8,3% orana sahip olan Bankacılık sektörü gelmektedir. Dördüncü sırada ise Ulaşım, Otomotiv ve Mobilya sektörü 4,1% payla yer almaktadır. Araştırmada yer alan firmalar şunlardır: 12 Bar, FlyDubai, Baitushum Bank, Toyota, Damiani, Dilbar, LG, Vinni Puh, Basconi, Mexx, Optima Bank, Moi Telefon, Samsung, Tarantino, Greenwich, Natuzzi, VİKO, Panasonic, Gizia, Emilio Guido, Firma, RodiMood, Kulikovski, Let's Go.

Sovetskaya caddesi üzerinde bulunan incelenen billboardlarda bulunan reklamlar amacına göre iki kısma ayrılmıştır. Birincisi hizmet/ürün reklamları kategorisi iken diğeri kurumsal reklamları kapsamaktadır. Hizmet/ürün reklamları sekiz billboardda yer edinmişken, toplam 16 billboardda kurumsal reklamlara yer verilmiştir.

Etkin, ekonomik ve mesaj veren bir reklam aracı olan billboardları seçerken reklamverenlerin hedefledikleri amaçlar doğrultusunda stratejik bir kurgu söz konusu olur. Araştırmaya göre reklamverenlerin reklam amaçları hizmet/ürün reklamı ve kurumsal reklamlar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Hizmet/ürün reklamları 33,3% orana sahipken, Kurumsal Reklamlar 66,6% orana sahiptir.

Markaların hedef kitlesine, bulunduğu sektöre, amaçlarına ve buna benzer bir çok sebepten ötürü logolarına kendilerini yansıtan marka sahipleri logolarının tasarımına özenle çalışmaktadırlar. Her markanın kendini göstermesi için en iyi araç olan logolar bulundukları ortam değişse bile logolar marka kimliğini bir bütün halinde temsil edecek şekilde kolay kolay değişmezler.

Yaptığımız çalışmada toplam 24 reklamverenin 24 billboarddaki yerlerini inceledik. 6X3 metre boyutuna sahip olan standard billboard ölçüleri içerisinde yer alan logoların ne kadar yer edindiği araştırmamızın asıl konusunu oluşturmaktadır.

Tablo 1: Billboardlardaki Logoların Kullanım Oranları:

Markalar	Logo Kullanım Oranları	Markalar	Logo Kullanım Oranları
12 Bar	% 3,5	Lets Go	%11,1
FlyDubai	% 8,3	Kulikovski	%12,5
Baitushum Bank	% 13,3	RodiMood	%33,3
Toyota	% 2	Firma	%5
Damiani	% 25	Emilio Guido	%16,6
Dilbar	% 8,3	Gizia	%25
LG	% 8,3	Panasonic	%6,6
Vinni Puh	% 16,6	Viko	%5
Basconi	% 12,5	Natuzzi	%8,3
Mexx	% 2,8	Greenwich	%11,1
Optima Bank	% 5,5	Tarantino	%33,3
Moi Telefon	% 66,6	Samsung	%1,7

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere telefon firmalarından biri olan Moi Telefon firması en büyük ölçüde logosuna yer verirken onu restoran, mücevher ve giyim firmaları takip etmektedir. En düşük oranda logosuna yer veren firma ise bir dünya markası olan Toyota'ya ait araba reklamlarında görülmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Billboardların günümüzde reklamcılıktaki önemi yadsınamaz. Yaptığımız araştırmada ortaya çıkmıştır ki araştırma kapsamında yer alan cadde üzerinde bulunan reklamlar daha çok kurumsal reklama yöneliktir ve en çok reklamverenler ise Giyim/Ayakkabı/Aksesuar sektöründendir. Bu sonuç göstermektedir ki Bişkek'te en çok rekabet Giyim/Ayakkabı/Aksesuar sektöründe olmaktadır. Reklamverenler ise rakiplerinden bir adım önde olma ve hedef kitleyle anında ve daha hızlı bir şekilde iletişime geçebilmesi ve mesajını iletebilmesi için billboardlarla reklam yöntemini tercih etmektedir.

Gıda sektöründen reklamverenlerin genellikle büyük ölçüde logolarına yer verdiği görülmektedir. Burada amaç markanın ürününden ziyade markanın kendisini tanıtmaktır. Ürün örneğiyle verilen reklamlar daha başarılı olacaktır. Tekstil sektöründen reklam verenler de logolarına genellikle büyük oranda yer verip isimlerini duyurma çabası içerisindeyler. Bu şekilde hedef kitlelerinin bilinçaltlarına hitap

etmektedirler. Hiç bir slogan kullanmadan adeta isimlerine güvenen tekstil firmaları Bişkek'te büyük bir yarış içerisindeyler ve her zaman rakiplerinden farklılaşmak için bir yol aramaktadırlar.

Bankacılık sektöründe ise yoğun yazılı billboard reklamlarında genellikle kurumsal reklam ve ürün reklamı bir arada yapılmaktadır. Stratejik olarak bu sektördeki reklamların kullanıldığı billboardlar da kurumların ofislerine yakın yerlerde bulunmaktadır ve bu bankalar açısından bir avantaj konumundadır. Otomotiv sektöründen ise tek örnekle Toyota markası karşımıza çıkmaktadır. Toyota reklamlarında ürünlerine geniş oranda yer vermekte ve müşterilerine logoyu gördüklerinde değil de ürünü gördüklerinde markayı direkt hatırlayabilmeleri açısından reklamlarını tasarlamaktadırlar ve doğru bir strateji izledikleri söylenebilir. Elektronik sektörden araştırma ortamımız içerisinde yer alan toplam beş markadan dördü logosuna küçük bir kısımda yer vermektedir. Bu da otomotiv sektöründeki gibi ürünle birlikte hatırlanmak istediklerini göstermektedir.

Son kategoride yer alan mobilya sektöründen tek örnekte ise yine ürünün ön planda olduğu markanın ise billboard ilanında çok küçük bir yere sahip olduğu görülmektedir. Bu da yine önceki iki örnekteki gibi ürünlerini ön plana çıkarmak istediklerini markanın adından çok ürünlerine ne kadar önem verdiklerini göstermek istediklerini göstermektedir.

Sonuç olarak billboard reklamlarının rekabet ortamları açısından önemli birer stratejik unsur oldukları ve markaların da henüz gelişmemiş olsa da çeşitli reklam tasarımlarıyla bu alanda yer aldıkları görülmektedir. Bu araştırma farklı caddeler üzerinden alınacak çeşitli örneklerle daha derinleştirilebilir ve daha uzun bir zaman dilimine yayılıp daha kapsamlı bir çalışma ortaya çıkabilir. Fakat başta da söylendiği gibi alanında ilk olan bu çalışma gelecek olan diğer yeni çalışmalara örnek olabilecek basit bir anahatta sahiptir ve diğer çalışmalara örnek olabilecek içeriğe sahiptir.

Bibliyografya

1. Doç. Dr. Yılmaz Ayhan. (2005). *Reklamcılık, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını No:1618.*
2. Öztürk, Gülay (2006). *Logonun Kurum Kimliği Üzerindeki Etkisi, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Sayı:9.İstanbul.*
3. Özcan, Ebru. (2007). *Göstergebilimsel Açıdan Reklam Dilinin Tüketim Toplumuna Etkileri, Isparta.*
4. Picketon, David ve Broderick, Amanda (2001). *Integrated Marketing Communications. Essex: Financial Times/Prentice Hall.*
5. Tunçel, Hakan (2011). *Halkla İlişkiler Anlayışıyla Bütünleşik Pazarlama İletişimi, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Hakemli Dergisi.*

МАЗМУНУ

ТИЛ ИЛИМИ

Карымшакова А.Т. Кызматчы сөздөр текст түзүүчү тилдик каражаттар катары.....	3
Джаманкулова К.Т. Тывадагы кыргыз пиктографиялык жазма эстеликтер.....	7
Алтымышова Ж.Ж. Кытай тилин орус окуучуларына кытай жана орус тилинде салыштырып изилдөө методикасы.....	10
Доржу Чургуй-оол Михайлович. Об истоках и признаках китайских заимствований в тувинском языке.....	12
Артыкова Ж.А. «Кайгыруу» эмоциясынын «Манас» эпосундагы бейвербалдык контексти.....	15
Доржу Чургуй-оол Михайлович. О терминах традиционного земледелия в тувинском языке	20
Парпиева А. Стилистикалык каражат катары синекдоха	25
Андашева Ф.Т. Лингвистический анализ немецких фразеологизмов-зоонимов с отрицательной семантикой	28
Мурасатов Б.А. Реплика – сүйлөө речинин негизги бирдиги	31
Abdulkadir KARA. Alfabe değişimi kapsamında kasım tınıstanov'un "ene tilibiz" adlı kitabı.....	35
Абдурасулова Р. Макал-лакаптардагы бир составдуу сүйлөмдөр жана алардын өзгөчөлүгү	39
Мамбетказиева Ж. Кыргыз жана кытай тилдеринде убакыт этиштердин категориясындагы салыштырмалуу талдоо.....	42
Салиева А.З. Жапар Шүкүров диалектолог катары... ..	45
Бекбосунова Н.Б. Кыргыз жана орус тилиндеги сөз айкаштар	48
Жумалиев Ж., Садыралиева Г. Э. Махмуд Кашгаринин «Дивану лугат - ит түрк» эмгегинде белгиленген кыпчак сөздөрү азыркы кыргыз-кыпчак тобундагы жана башка түрк тилдеринде.....	51

АДАБИЯТ

Ибраимов К. Тамсил жанры	56
Абдыраманова А.Ш. Концепт «любовь» в кыргызских исторических романах	64
Кодиров К. Отражение восхождения духа и эманации света в месневи «ىداو تنغه» (Семь долин) Мир Сайида Али Хамадани»	68
Омуралиева А. Ч. Опыт сопоставления изречений из трактата «Даодэцзин» Лаоцзы и кыргызского фольклора	71

ПЕДАГОГИКА

Иманкулова Н.М. К вопросу формирования страноведческой компетенции иностранных учащихся при обучении русскому языку как иностранному	74
---	----

Бегункова Л.А. Развитие речи студентов-иностранцев в процессе работы над учебными и художественными текстами	77
Бегункова Л.А. Работа над текстом как средство обогащения лексического запаса студентов-иностранцев	79
Казиева С.К., Болжирова Р.Ш., Корсакова И.Н. Волейболдогу чуркап келип секирүүдөгү техникалык ыкмалардын көйгөйлөрү	82
Назарматова Г.А. Проблемы развития коммуникативной компетентности преподавателя в процессе повышения квалификации	85
Жолдошбаев А.С. Вопросы преподавания русского языка как профессионального для студентов по направлению «экономика»	88

СОЦИОЛОГИЯ-ПОЛИТОЛОГИЯ

Сейитбаев Б.Т., Эмилбек кызы Дарика. Кыргызстандагы элитология жана элита социологиясынын маани-маңызы	92
Айтиев Ш. Объективные обусловленности смены политического режима 2010 году в Кыргызстане	96
Саидов А. Народ. Народовластие. Демократия	99
Сейитбаев Б.Т., Таалайбек уулу Бактилек. Терроризм - XXI кылымдын негизги коркунучу	102
Айтиев Ш. Политическая элита в социо-политическом пространстве кыргызстанского общества	105
Ширинджонов Ф. Методы реализации государственной власти в Республике Таджикистан	108
Абдымомунова К., Шенер Убейдуллах. Демократия жана шайлоо системасындагы эл өкүлчүлүгү	111
Ширинджонов Ф. Предел реализации принуждения государственной властью	114
Атакишиев Э. Б. Внешняя политика стран Центральной Азии в отношении КНР	117
Абдымомунова К., Маратова А. Кыргызстанда парламенттик институттун калыптанышы жана өнүгүшү	120
Ван Юньна. О роле Китая в процессе развития ШОС	123
Ван Юньна. Региональный многостороннизм и развитие ШОС	128

ЖУРНАЛИСТИКА

Юлия Усенко. Kırgızistan'da gazete haberlerinde çocuklara yönelik şiddetin sunumu: "Veçerniy bişkek" üzerine bir örnek olay incelemesi.....	131
Девели З. Маркетинг стратегиясынын бир бөлүгү болуп саналган билборд рекламаларында логотиптин колдонуусу: Бишкектеги көрүнүш	136

ЖУРНАЛГА ЖАРЫЯЛАНУУЧУ МАТЕРИАЛДАРГА КОЮЛУУЧУ ТАЛАПТАР

«БГУ жарчысы» илимий журналы кыргыз, орус ж.б. тилдерде гуманитардык илимдер боюнча илимий макалалар: социология, политология, философия, укук, тарых, кыргыз тили жана адабияты, маданият таануу, экономика, журналистика, информатика, педагогика жана психология; усулдук окуу куралдарын, библиографиялык баяндоолорду жана рецензияларды, республика боюнча илимий конференциялардын жана симпозиумдар тууралуу маалыматтарды жарыялоо менен авторлордон кол жазмаларга коюлуучу төмөнкү талаптарды эске алууну өтүнөт:

- Материалдарга рецензиянын болушу милдеттүү.
- Кол жазманын көлөмү бир басма табактан (40000 белги, аралыгы менен кошо) ашпоо керек.
- Кол жазма ак баракка 1 экз. компьютерге терилип 14-шрифт, 1,5 интервал менен басылып флешка же электродун почта аркылуу берилсин.
- Шилтеме алынган адабияттар материалдын акырында тизмеленип, библиографиялык көрсөткүчтөр өз эрежеси менен берилиши керек.
- Шилтемеде көрсөтүлгөн библиографиялык көчүрмөлөр так берилсин.
- Автордун аты-жөнү, материалдын аталышынан өйдө, барактын оң бурчунда берилет.
- Автордун аты-жөнү иштеген мекемесинин (бөлүмүнүн) аталышы, кызматы, окумуштуулук наамы, даражасы, толук адреси тууралуу маалыматтар, макаланын аннотациясы, түйүндүү сөздөр (кыргыз, орус, англис тилдеринде), УДК көрсөтүлүшү керек.
- Материалда таблицалар, схемалар жана сүрөт так жана даана аткарылып ал номерленип, материалдын кайсы жеринен орун алганы тууралуу көрсөтүлүшү зарыл.

Кол жазмалар жана башка материалдар авторлорго кайтарылып берилбейт.

Автор макаладагы негизги мазмунуна, фактыларга, келтирилген цитаталарга, статистикалык жана башка маалыматтардын, энчилүү аттардын так берилишине жооп берет.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ СТАТЕЙ

В научном журнале «Вестник БГУ» публикуются научные статьи по гуманитарным наукам: социологии, политологии, философии, праву, истории, филологии, информатике, культурологии, педагогике и психологии, экономике, журналистике, учебно-методические материалы по гуманитарным дисциплинам; библиографические обзоры и рецензии, информация о научных конференциях и симпозиумах в республике и т.д. Авторами публикуемых материалов могут быть преподаватели, аспиранты и стажеры БГУ и других вузов, а также ученые, работающие в других отраслях народного хозяйства республики.

Присылаемые в журнал статьи должны отвечать следующим требованиям:

- иметь научный отзыв руководителя кафедры или отдела;
- объем рукописи статьи не должен превышать 1 печатного листа (40 тысяч знаков, включая пробелы);
- рукописи должны быть выверены после компьютерного набора и подписаны автором;
- рукописи должны быть представлены в 1-м экземпляре в печатном (компьютерный набор) виде 14 шрифта через 1,5 интервала и на флешке, электронной почтой;
- список использованной литературы дается в конце статьи в порядке упоминания в тексте, по всем правилам библиографического описания;
- все источники должны иметь библиографические ссылки;
- авторская справка с упоминанием Ф.И.О., места работы, должности, ученой степени, номера телефона,
- аннотацию статьи, ключевые слова (киргизском, русском, английском языках), номер УДК должны быть указаны в каждой статье, направляемой в журнал;
- таблицы должны быть пронумерованы, озаглавлены и даны на отдельных листах;

Рукописи и иные материалы авторам не возвращаются.

Авторы несут ответственность за содержание материала, достоверность изложенных фактов, цитат, точность статистических данных, имен собственных и других сведений.

TO DATA OF AUTHORS OF ARTICLES

Scientific articles are published in the journal «Bulletin of BHU» on the humanities science: sociology, political science, philosophy, right, history, philology, computer science, cultural science, pedagogics and psychology, economy, journalism; educational-methodical materials on humanitarian disciplines; bibliographic reviews, the information on scientific conferences and symposiums in republic etc. Authors of published materials can be teachers, post-graduate students and trainees of BHU and other universities, and also the scientists working in other fields of a national economy of republic.

The articles in the journal should meet following requirements:

- to have a scientific review of the head of chair or department;
- the volume of the manuscript of article haven't to exceed 1 printing paper (40 thousand signs, including blanks);
- manuscripts have to be verified after a computer set and are signed by the author;
- manuscripts have to be presented in 1 copy in printing (a computer set) and on a flesh card or by e-mail;
- the type of the font 14 and 1,5 intervals have to;
- the list of the used literature is given at the end of article as a mention in the text, Duly the bibliographic description;
- all sources have to have bibliographic references;
- the author's inquiry with a mention F\first name, middle, last name, place of work, position, a scientific degree, phone number, abstract, key words in kyrgyz, russian, english languages, UDK number is necessary to give in each new article directed to magazine;
- Tables have to be numbered, entitled and given on single sheets;
- Manuscripts and other materials aren't be back to the authors.

The Authors respond for the content of a material, reliability of the stated facts, citations, accuracy of the statistical data, proper names and other data.

For more detailed information, please apple to Publishing department, 18 office BHU after K .Karasaev.

Ph.: (0312) 21-89-61

Редакциянын дареги:
722044. Бишкек шаары, Тынчтык проспекти 27
К. Карасаев атындагы БГУ
Тел.: (+996)312 21-87-11, 21-89-61.
Электрондук почта: vestnik_bgu@mail.ru

Редакцияга келип түшкөн материалдарды талкуулоо иретинде
жарыялоого укуктуу. Кол жазмалар авторго кайтарылып
берилбейт.

Редакторлор:
К.Ж. Качкынбаева, Г.К. Садырова

Тех. редактор: ***К.Ж. Качкынбаева***

Компьютердик калыпка салган:
Эрнист Талканов

Басууга 19.06.2017-ж. берилди. Офсет кагазы.
«PT Serif» гарнитурасы. Форматы А4 (210x297 мм). Көлөмү 18,0 б.т.
Нускасы 500 экз. Заказ № 31.

«Мега Формат» басмасында басылды.